

ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 9—10

ՆՈՅ.-ԴԵԿՏ.

ԹԻՖԼԻՍ

ԲՆՑՈՒՄ Է ԲՆԺՍՆՈՐԳՆԵՐԻՆ 1906 ՓԲԿԿՆԻ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Թիֆլիսի պարբերական սարսափելի կոտորածները մի կողմից և ընդհանուր գործադուլը միևս կողմից զրկեցին մեզ հնարաւորութիւնից «Լուծայ»-ի նոյեմբեր և Դեկտեմբեր համարները հրատարակել իւր ժամանակին, ուստի և այժմ, հէնց որ փոքր ինչ շունչ առանք կրած տաժանելի օրերից, լոյս ենք ընծայում երկու համարը միասին, մի գրքի մէջ, որով և փակում ենք 1905 թուականը: Դժբաղդաբար հնար չեղաւ նաեւ մեր խոստացած Լուծայի տասնամեայ նիւթերի ցանկը տալ այս համարի հետ, որ կաշխատենք տալ առաջիկայում, երբ առաւել բարեյաջող պայմանների մէջ լինենք:

Այս տարի ինչպէս առհասարակ ամբողջ մամուլի, այնպէս նաեւ «Լուծայի» համար խիստ անբարեյաջող տարի է լինելու, բաժանորդագրութիւնը, որ այժմ արդէն փակուած պիտի լինէր, հազիւ նոր է սկսում, ուստի և ստիպուած ենք խնդրել «Լուծայի» բարեկամներին տարածել իրանց շրջանում մեր թերթը:

Խմբագրութիւնը խնդրում է այն ամենին, որոնց վերայ հին թէ նոր ապաւիկներ կան, բարեհաճեն շուտով հասցնել Խմբագրութեանս, ի նկատի ունենալով, որ ներկայ պարագաներում առանց այդ գանձումների դժուար կլինի գլուխ հանել մի ստուար ամսագրի հրատարակութիւն, որ տասը տարի շարունակ կրել ենք մեզ վերայ ծանր զրկանքներով ու վնասով:

Լոյս տեսաւ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍՆՈՐԶԻ

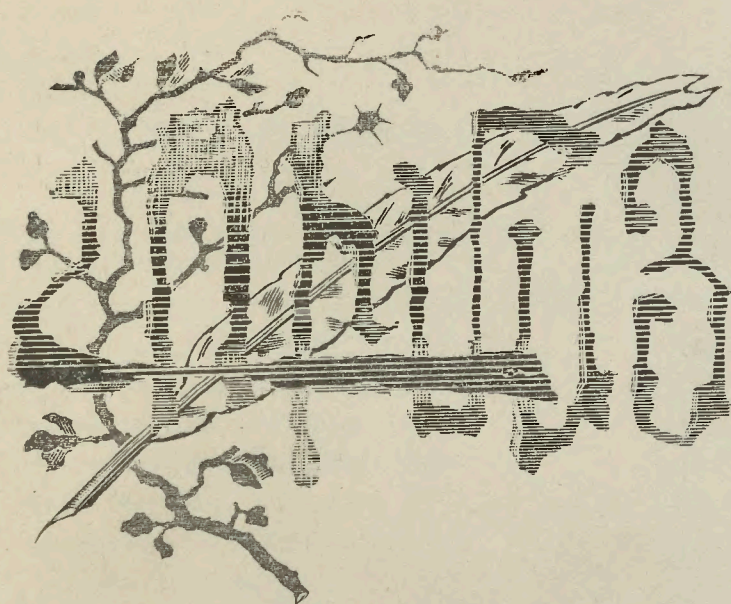
(նկար եղիչէ Թադէոսեանի)

Իւղատիպ մեծադիր պատկերը (96×66 սանտ.) տպուած Լայպցիգի էմիլ Պրինկաուսչանաւոր գործարանում 14 գոյնով:

Գինն է առանց ճանապարհի ծախքի 3 ռ.

Միևնոյն պատկերը, տպուած միևնոյն զիրքով **ԿՏԱԻ** վերայ, վաճառում է իւրաքանչիւր օրինակը **15** ռուբլիով: Ցանկացողները կարող են դիմել մեզ, ուղարկելով պատկերի արժէքը:

ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՅ ՍՂԱՆՆԱՆՑ

ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 9—10

ՆՈՅ.-ԴԵԿՏ.

Արագածուկ Ա. Զուլթաթյանի
Թ Ի Փ Լ Ի Ս 1905

ԲՈՎՐՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I Ռ՞րը պիտի լինի Հայ ազգի քաղաքականութիւնը. ԳԱՐ. ԵՆԳԻՐԱՐԵԱՆ	5
II Հայ եւ հայութիւն. ԳԷՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ	22
III Հակումներ, դրամա, Յ. ԲՈԶԻԵԱՆ	24
IV Որքիկը, Ֆրանս. թարգմ. Տ. Վ.	42
V Վիշապ. Դէքիաթ, ԱՏՐՊԵՏ	43
VI Երկրորդ Պահաւունիք. ԲԵՆԱՍԷՐ	77
VII Արեան հայրենիք. ԳԱԼՈՒՍՏ	83
VIII Սպանալիքը մեծանումէ. MARS	84
IX Բեհայիներ կամ քաքիգմ. ԱՏՐՊԵՏ	98
X Որքացած ազգը. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	110
XI Անհունի շէմքում. ՊԱՏՐԻԿ	111
XII Ժողովրդական բանահիւտութիւն. ՄԻԶ. ՏԷՐԱԿԵԱՆ	134
XIII Հայ պանդխտի հառաչանքը. Ն. ՅԱՐՈՅ	137
XIV ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ	
Թորքախտ եւ լոյսը. ՕՐ. ԵՈՒԱՐԴ ԱԶԱՆԵԱՆՅ.	139
XV ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԸԿԱՆ .	
1. Մարդ. թարգմ. Մ. Վ.: 2. Հնչակ. Մ. Շուտի: ԲՐԻԶ.—Ստացուած զրքեր	141
XVI ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	
Պարբերական նոր հրատարակութիւններ:	144
XVII ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	
Մղձաւանջ. Գանձակի կոտորածը. նոր հայ նահատակներ. հետաքրքրական զուգադիպութիւններ. զենեքալ Մալաման եւ հաշտարար պատգամաւորութիւնը Գանձակում. թուրքերը նախապարծակ. զեն. Փլէյշէրի արդարամտութիւնը. Տակայշվիլու փախուստը. դարձեալ համբոյրներ. թուրքերի արշաւանքը հայերի վրայ Թիֆլիսում. հայ ժողովրդի ինքնապաշտ-	

պանութիւնը. քաջերի հերոսական կոիւր թուր
քերի հետ. սօցիալ-դեմօկրատները որպէս
միջնորդ կոռուղների մէջ եւ նոցանահանջելը.
թուրքերի յարձակումները երկաթուղու գծի
եւ գաւառների վերայ. հայ եւ թուրք պատ-
գամատրների խաղաղարար ժողով. եկեղեցու
անգործութիւնը կոտորածի նկատմամբ. ս.
Առաջնորդի ժողովարարութիւնը ի նպաստ
կարօտեալների. Վեհի ժամանումը Տփլիս.
Հայրապետի եւ Փոխարքայի փոխադարձ
այցելութիւնները. Հին Ներսիսեան դպրոցի
շէնքը կրակի եւ աւարի մատնուած. գինու-
րական դրութիւն. ընդհանուր քաղաքական
գործադու. Թիֆլիսի կոնսիստորի ծառայող-
ների գործադուլը.— Ներքին լուրեր.— Նամակ-
ներ խմբագրութեան: 147

XVIII ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանների կոչը. 162

XIX ՄԱՀԳՈՅԺ 163

XX ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Մի տխրահոգակ զրպարտող: ԳԻՒՏ Ա. Ք.
ԱՂԱՆԵԱՆՑ 164

XXI ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱՍԻԱՆՆԵՐ 167

XXII ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 168

XXIII ՅԱԻԵԼՈՒԵԺ

Ժ. Ժ. Ռուսո. Էմիլ. II մասը. գերմ. Թարգմ.
ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆ 83—90

ՈՐԸ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ ՀԱՅ ԱԶԳԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒ- ԹԻՒՆԸ *)

Մի քանի օր սրանից առաջ թէ լրագրութեան մէջ
և թէ մասնաւոր տեղեկութիւններից յայտնի եղաւ, որ
Կ. Պօլսի Հայոց պատրիարք՝ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օր-
մանեանը գիմել է մի թղթով ամենայն Հայոց Կաթողի-
կոսին, որով խնդրում է ազդել Կովկասի հայ լեզա-
փոխական կուսակցութիւնների վրայ, որպէս զի
նրանք դադարեցնեն իրենց գործունէութիւնը Թիւրքիա-
յում, որովհետեւ հայ ժողովրդի կեանքը այնտեղ սոսկալի
է դարձել և կոտորածը բնաջինջ կանի հայութիւնը, եթէ
այնտեղ նորից վրդովմունք լինի: Ես միմիայն լսել էի այս
մասին, բայց հաստատ տեղեկութիւն չունէի:

Երբոր Ռուսաստանում մամուլի ազատութիւն չկար,
շատ բնական էր, որ լուռ էին մնում բազմաթիւ հայեր,
որոնք իրենց խելքի և հոգւոյ առանձնայատկութիւնների
շնորհիւ չեն ցանկանում կամ չէին կարողանում բացար-
ձակ և անկեղծօրէն մասնակցել այն բոլոր իրողութիւն-
ների քննադատութեան և գնահատութեան գործին, ո-
րոնք կատարւում էին հայի հայրենիքում: Բայց յայտնի
է, որ բռնութեան կամ բռնապետութեան ամենագլխա-

*) Այս յօդուածը վաղուց արդէն յանձնուած էր խմբա-
րութեան և չարուած, երբ մեծ. բժ. Աղասարեանը տուեց մեզ
կարդալու Բօստոնում տպուած Մ. Սմբատ Գաբրիէլեանի «Հայ-
կական ճգնաժամը և վերածնութիւն» վերնագրով երկը, որ մենք
յանձնարարում ենք ամէն մի հայ մարդու կարդալ, իբրև վերին
աստիճանի հիմնաւոր և հայրենասիրական գործ մեր ներկայ դրու-
թեան մասին: Գ. ՆՆԳ.

ւոր վատութիւնը նրանումն է, որ չկայ ազատ խօսք և քննադատութիւն, իսկ ուր չկայ քննադատութիւն, այնտեղ և չկայ ճշմարտութիւն: Այսօր մենք կարող ենք խօսել և ամեն մի լաւ հայի սրբազան պարտականութիւնն է բոլորովին անկեղծ կերպով արձագանք տալ, ով ինչ բանով կարող է, այն բոլոր անցքերին, որ կատարոււմ են մեր դժբաղդ հայրենիքում:

Արաբացոյց արշաւանքներից սկսած, այսինքն եօթերորդ դարուց ի վեր, մեր հայրենիքը մեր ցեղի համար կատարեալ սպանդանոց է եղել: Ով գէթ թերթել է մեր պատմագիրներից մի քանիսը՝ Եղիշէն, Առաքել պատմագիրը, Արիստակէս Լաստիվերտցին, Կիրակոս Գանձակեցին ևայլն, և ծանօթ է մի երկու տարի առաջ Էջմիածին հրատարակուած «Հայոց նոր վկաները» նշանաւոր հատորների հետ ու մի փոքր կանգ է առել մտածելու Հայաստան սասած երկրում կատարուած պատմական փաստերի վրայ, նա չի կարող չհամոզուել, որ մեր պատմութիւնը մի չտեսնուած, մի բացառիկ, մի ողբերգական պատմութիւն է: Այս պատմութեան գլխաւոր յատկանիշներից մէկն այն է, որ հայ ցեղը սկսել է ապրել այնպիսի մի երկրում, ուր շատ շուտով երևան են եկել իրանից ծագումով և կրօնով տարբեր զօրեղ և բազմաթիւ ազգեր, իսկ իրա շրջակայքում ապրող եթէ ոչ ցեղակից, բայց կուլտուրապէս յար և նման ազգերը շատ շուտով ոչնչացել են, որպէս Ասորացիք և Բաբելացիք: Այսպիսով դեռ հինգերորդ դարում կրօնի տարբերութեան պատճառով Հայաստանը մի օրհասական կռուի բռնուեցաւ կրակապաշտ Պարսկաստանի հետ, իսկ եօթերորդ դարուց սկսած մեր երկիրը արաբները ոտնատակ տուին և այդ օրից սելջուկները և թուրք-թաթարական ցեղերը և պետութիւնները մեզանից ձեռք չեն քաշել: Պէտք է կարծել, որ մեր պապերը մեզանից ոչ պակաս թէ հայրենասէր են եղել և թէ մեզանից ոչ պակաս՝ քաջ: Չնայելով մեր դրացի ժամանակակից վրացիների կարծիքին թէ՛ հայերը վախկոտ են և վաճառական, մեր պատմու-

Թիւնը և Կովկասեան վերջին հարիւրամեակի տարեգրութիւնը անջնջելի ապացոյցներ են տուել, որ հայ առած ազգը հերոսական քաջութեան գործեր ունի կատարած և քաջութեան մէջ անվահերութեան բազմաթիւ օրինակներ տուած: Չնայելով սակայն մեր անխախտ համոզման, որ մեր պապերը մեզանից շատ առաւել հայրենասէր են եղել և շատ առաւել քաջ, չենք կարող ի հարկէ ուրանալ մեր ներկայ դրութիւնը, այսինքն թէ՛ մեր պապերի քաջութիւնը և ջանքերը չկարողացան ստեղծել մի անկախ Հայաստան և մենք վերջին հարիւր տարին մի փոքր շունչ քաշեցինք Ռուսաստանում, որի հովանաւորութիւնը ձեռք բերելու համար Ղարաբաղի մելիքները և մեք Ներսէս V կաթողիկոսը մեծամեծ ջանքեր գործ դրեցին: Թող այսօր ռուս գեներալները և ռուս կօզակները ժեզ կոտորեն կամ կոտորել տան, բայց իրողութիւնը մնում է անհերքելի, որ մեզ կոտորող թուրքերի ձեռքով Բագու քաղաքի հայ տներ վառող ռուսները Կովկաս մտան հայերի անձնուէր և անձնուրաց զոհողութիւնների և մեծամեծ օգնութեան շնորհիւ:

Ասելիքս այն է, թէ մեր պապերը չկարողացան ազատուել օտարի լծից, այլ գերադասում էին մի ծանր լուծ փոխելու աւելի թեթեւ լծով: Այսպէս է եղել հայի վիճակը և որովհետեւ ոչ Հայաստանի աշխարհագրութիւնն է փոխուել, ոչ հայի թիւն է աւելացել և ոչ մեր հարեաններն են ոչնչացել և ոչ էլ քրիստոնէութիւնը իրական կրօն է դառել աշխարհի համար, ուստի և մենք, մեր պապերից ոչ աւելի խելօք սերունդներս՝ մեր հայրենիքի վիճակը տնօրինելու ժամանակ և տնօրինող կուսակցութիւնները մեզ հետ, պարտական են հաշուի առնել և մեր պատմութիւնը և ըստ այնմ շարունակել մի գործ, որ անհատների իրաւունքից և պատասխանատւութիւնից վեր է և որի մասին ամեն հայ թէ իրաւունք ունի և թէ պարտական է բացարձակ կերպով իւր հարձիքն յայտնել, որովհետեւ խնդրի այս կամ այն կերպ լուծումից է կա-

խուած այն հարցը թէ վաղը նորից Երզրումի և Սասունի կոտորած կլինի թէ ոչ, արդեօք Բագու և Նախիջևան բնաջինջ կլինի հայութիւնը թէ ոչ, արդեօք Թիֆլիզում մեր գիմնազիստ ուսանողների դիակները կտեսնենք, թէ այս բոլորին վերջ կլինի մի օր:

Ահա այս հարցերի լուծման կարևորութիւնն է հրապարակ հանել Կ. Պօլսի Մաղաքիա Օրմանեան Արքեպիսկոպոսը. այն Օրմանեանը, որ մի երկու տարի առաջ հայերիս համար ամենաանբարեպատեհ հանգամանքներում Կ. Պօլսում կարողացաւ յաջողեցնել մի շատ նշանաւոր ժողով հայ հոգևորականներից և գրել մի շատ զօրեղ բողոք Գօլիցիին ըէժմի դէմ և հայ եկեղեցական կալուածների գրաւման առիթով, որ հասաւ թէ եւրոպական տէրութիւնների դեսպաններին և թէ Ռուսաց Կայսեր ձեռքը: Այս այն Օրմանեանն է, որ նոյն այն ժամանակ կարողացաւ Սուլթանի հաճութիւնը ստանալ, որ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը փոխադրուի Թուրքիա, եթէ Ռուսաստանը շարունակէ մեր հաւատի և մեր ժողովրդի դէմ իւր ճնշումները:

Ամեն մի հասարակական գործ, որ քննադատութիւնից զուրկ է, չի կարող արդիւնաւոր լինել և ուր չկայ քննադատութիւն, այնտեղ չկայ և ճշմարտութիւն: Ահա Օրմանեան սրբազանը խնդրում է, որ Թուրքիայում հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները դադարեցնեն իրենց գործունէութիւնը, որովհետեւ հակառակ դէպքում կոտորածը կարող է վերջնական և մահաբեր լինել հայութեան համար: Այս ասել է, թէ սրբազան Օրմանեանը հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների գործունէութիւնը առաջարկում է նախ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և ապա ուրեմն հայ ազգի քննադատութեան: Այո, այս շատ վաղուց էր հարկաւոր, դառնութեան բաժակը լցուած է: Բայց աւանդ, շատերն են, որ բողոքում են, բայց քըջերը մեզանից մտածում են այս մասին: Դադարեցնել ապստամբական գործունէութիւնը Թուրքիայում. բայց ի՞նչ

Վնշանակի այս — ահա այն բնական հարցը, որ յեղափոխական մարմինները բնականաբար պիտի առաջարկեն սրբազան Օրմանեանին և նրանց, ով խորհուրդ կտայ դադարեցնել: Արդեօք այս չի՞ նշանակի թէ՛ թող թուրք պաշտօնեաները կեղեքեն հային, թույլ քիւրդը կողոպտէ ու կոտորէ հային, իսկ հայը թող աղօթք անէ մեծ մարդասպան Սուլթանի արևշատուլթեան համար: Եթէ սրբազան Օրմանեանի խնդիրն այս է՝ այն ժամանակ մի տարօրինակ զուգադիպութիւն է, որ Կովկասում էլ ռուս ոստիկանութիւնը և ռուս հայրենասէրները ասում են թէ թուրքերը հայերին կոտորում են, որովհետև հայերը կօմիտէներ ունին և ռումբ են գցում, ռուսի և հայերը մեղաւոր են:

Սուլթանի բարեկամութիւնը վայելող սրբազան Օրմանեանի պահանջը և ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչներից շատերի պահանջը զարմանալի կերպով նման են իրար: Ինչ հրապուրելի դաշնակցութիւն, Սուլթանի ռէժիմի և Ռուսաստանի մեռնող ռէժիմի ներկայացուցիչների ծրագիրների զարմանալի զուգադիպութիւն հայկական խնդրի վերաբերմամբ: Ռուսաց Եկատերինա երկրորդ խելօք կայսրուհին մի ժամանակ մեր Յովսէփ Արղուլթեան եպիսկոպոսի շնորհիւ Ռուսաստանի շահերի համար հարկաւոր էր համարում Հայոց թագաւորութիւն ստեղծել, իսկ այսօր կոմս Վօրօնցով Դաշկովի փոխարքայութեան օրօք Բազուի թուրք Աշուրովը ռուս ազգասէրների հետ Միասին ազգասիրական թափօրի է զուրս գալիս և օր ցերեկով ռուս ոստիկանապետի, ռուս կոզակների և օֆիցերի ներկայութեամբ վառում է տասնևվեց հայի տներ և սպանում ու կողոպտում բազմաթիւ հայեր: *Tempora mutantur et Homines in iis.*

Բայց այս առածը, որ անհատներին է վերաբերում թէ ժամանակի հետ մարդիկ էլ փոխւում են, ի հարկէ նոյն չափով և ուղիղ է և այն տէրութիւնների համար, որոց ղեկը անհատների և ոչ հաստատութիւնների ձեռքումն է, այսինքն արագ փոփոխութեան են ենթարկւում

այն տէրութիւնների քաղաքականութիւնը, որոնք հաստատօրէնքներով և հաստատութիւններով չեն ապրում, այլ բռնակալների կամքով և նրանց գործակալների քմահաճութեամբ: Բայց դառնում ենք բուն խնդրին:

Ժամանակը հասել է, այսինքն ժամանակն է, որ մեր հասարակական գործերը և գործիչները, մեր կուսակցութիւնները, մեր լեզափոխականները, մեր ինտելիգէնցիան, մեր հոգևորականները և մեր բոլոր ուժերը հրապարակական քննադատութեան ենթարկուեն: Այս հարցը դրել է սրբազան Օրմանեանը, թող չը վերաւորուի նա, եթէ ես նրան Սուլթան Աբդուլ Համիդի կամքի գործակատար դարձրի: Այս նոյնքան ճիշտ է, որքան և նրա կողմից Եղգասիրական է *): Եթէ Ամեն. Օրմանեանը չի կամենում, որ Հայաստանում կոտորած լինի և այս պատճառով է դիմում Վեհափառ Կաթողիկոսին, նոյնքան ճիշտ է, որ այս դիմումը հաճելի է և Կարմիր Սուլթանին: Քանի որ հայի դրութիւնը ողբերգական է, իսկ ողբերգութեան մէջ պատահականը շատ մեծ նշտնակութիւն ունի, ուստի և շատ կարելի է, որ այսօր Սուլթան Համիդի կարծիքը աւելի արժէք ունենայ հայ ազգի ապրելու տեսակէտից, քան արևելեան քրիստոնեաների պաշտպանի դերով մի ժամանակ հպարտացող ռուս կառավարութեանը, որ այսօր իւրօրհասական տազնայի ժամանակ լոկ անսիրտ հանգիստես է դառել Հայ արիւնլուիկ ժողովրդի հրապարակական նահատակութեան:

Ինչ և իցէ, սրբազան Օրմանեանը մի կարևոր խնդիր է յարուցել, որ Վեհափառ Կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ այսօր հայ ժողովրդի հրապարակական քննութեան և դատին պիտի յանձնուի:

Ժամանակն է, որ հայերը անկեղծ խօսեն և ինքնուրոյն կերպով մտածեն և ոչ նմանողութեամբ և վախկո-

*) Ով ծանօթ է Օրմանեան սրբազանի կեանքի բազմամեայ գործունէութեան՝ նորա համար պարզ է, որ նա միշտ գործել է բարձր հայրենասիրութեամբ, ինչպէս խոստովանում է և պ. Ենգիբարեանը: ԽՄԲ.

տուլթեամբ: Բոպէն օրհասական է և ամեն մի նոր սխալ վերջնական վտանգի կարող է ենթարկել հայութիւնը, որ կորստեան ճանապարհի վրայ է այսօր:

Հայութեան հետ կռուող ուժերը ահռելի են և նըրանց դէմ ձեռնարկուելիք միջոցները պիտի լաւ մտածած և կշռադատուած լինին: Հեռու մեզանից վախկոտութիւնը և կեղծ ամօթը, թող ամեն հայ անկեղծօրէն և բացարձակ ասէ այն, ինչ որ մտածում է հայութեան օգտին առանց վախճալու, որ այս կամ այն կուսակցութիւնները մեզանից դժգոհ կլինեն: Սրբազան Օրմանեանը խընդիր է յարուցել, թէ հայերին վերջնական կոտորումից ազատելու համար Թիւրքիայում պէտք է լեզափոխական գործունէութիւնը դադարեցնել: Ահա այս լուրջ խնդիրը հայ ժողովուրդը պիտի լուծէ և նա թող լուծէ առանց ճնշման:

Փորձենք մենք էլ իբրև հայ մարդ մօտենալու այս խնդրին: Բայց նախ պէտք է որոշել թէ՛ ինչ է լիդափոխական կուսակցութիւնների նպատակը և որոնք են այն միջոցները, որոնցով այդ կուսակցութիւնները իրագործում են իրենց նպատակները: Եթէ մի կողմ թողնենք «Հնչալկեան» կուսակցութեան վերջին ծրագիրները և Սոցիալ-Դէմոկրատ հայ կուսակցութեան ձգտումները, որոնց հետ մենք ծանօթ ենք «Հնչակ» և «Սոցիալիստ» թերթերից, որոնք զուտ ազգային խնդիրներով չեն հետաքրքրուում, ալլևս հրապարակի վերայ կմնայ միմիայն «Դաշնակցութիւնը», որ առաջ զուտ ազգային ուղղութիւն ունէր, իսկ վերջերումս իւր ծրագրի մէջ մտցրել է և բանուորական խնդիրներ և սոցիալ դէմոկրատական ծրագրից էլ է ընդունել: Այսօրուայ մեր վիճակը մեզ հնարաւորութիւն չի տալիս մտածելու այն հարցի մասին թէ որն է լաւ ուս ժողովրդի համար, որ նրա պարլամենտը լինի դէմոկրատական հասարակապետութիւն թէ ազատամիտ կամ թէ դէմոկրատական սահմանադրութիւն, կամ ուս գիւղացուն պէտք է տալ կալուածատէրերի և

պետական հողերը ձրի թէ յայտնի վարձով ևայլն ևայլն: Այսօր դեռ մենք մի խնդրի մասին պիտի մտածենք, թէ արդեօք մենք կամենում ենք ապրել իբրև հայ ազգ թէ հայութեան բնաջինջ լինելը մեզ համար միևնոյն է: Եթէ մենք ազգային գոյութեան մասին պիտի մտածենք, այն ժամանակ մեր ուժերը այնքան նուազ են, որ հազիւ թէ կարողանանք միմիայն այս մասին հոգալ:

Հայ ազգի գլխաւոր դժբաղդութեան պատճառներից մէկն էլ նրանումն է, որ ոչ միայն մեզ շրջապատող և մեզ տիրապետող ազգերը, այլ նոյն իսկ մենք ինքներս մեզ լաւ չենք ճանաչում և զուրկ ենք մեր պատմութիւնը հասկանալու և գնահատելու ընդունակութիւնից: Հայաստանը իւր քաղաքական անկախութիւնը կորցրել է շատ վաղուց, բայց հայը շարունակել է ապրել իբրև ազգ: Այս գլխաւոր պատմական փաստը մենք լաւ չենք քննել և հաշուի չենք առել, երբոր ծագել են մեր մէջ յեղափոխական կուսակցութիւնները:

Տասնեփնեորդ դարու սկզբներին, դեռ հայութեան վերածնութեան ազօտ յոյսերի օրերում, ինչպէս վերը լիջեցինք, կային մարդիկ, որ Հայաստանի անկախութեան մասին էին երազում և Ռուսաց Եկատերինէ II կայսրուհին քիչ էր մնացել, որ Հայոց թագաւորութիւն ստեղծէր: Անկախութիւնից զրկուած հայերը սակայն միշտ մեծ տենչանք են ունեցել ազատուելու գերութիւնից, բայց չեն կարողացել: Այսպէս՝ այսօր մեր առաջ դրւած է նոյն դժուար լուծանելի խնդիրը: Ի՞նչ է կամենում հայ ժողովուրդը, որ դարերի ընթացքում մարտիրոսաբար կռւում է շրջապատող խաւարի և բռնութեան դէմ, դարերի ընթացքում յուսահատական կատաղութեամբ պաշտպանում է Քրիստոսի խաչը և իւր պապերի լեզուն և՛ չնայելով դժբաղդ հայրենիքում ապրելու անհնարաւորութեան, միշտ ձգտում է վերադառնալ հայրենիք, միշտ «վաթան» է երգում: Սամենում է արդեօք հայ ժողովուրդը քաղաքական անկախութիւն, կարող է ցանկանալ, ի՞նչ

ուժեր կան և ինչ պայմաններ, որ կը նպաստեն կամ կխանգարեն նրա այսպիսի ձգտումներին, իսկ եթէ չի կարող ցանկանալ քաղաքական անկախութիւն, ապա ուրեմն ինչ կարող է ցանկանալ հայն այսօր:

Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները թէև իրենց ծրագիրների մէջ բացարձակ կերպով քաղաքական անկախութեան խնդիր չեն դրել, բայց զուտ հայկական գաւառների համար ինքնավարութիւն պահանջելով՝ նրանք առիթ են տուել թէ օտարներին և թէ հայ ժողովրդին կարծելու, որ այդ կուսակցութիւնները հայկական անկախութեան մասին են մտածում: Նրանց գործ դրած միջոցները, այսինքն զինեալ ապստամբութեան ձգտումը, որ արտայայտուել է Թիւրքիայում արշաւանքներով, նոյնպէս ապացոյց են, որ այդ կազմակերպութիւնները Հայաստանը Թուրքիայից անջատելու են ձգտել: Պարելի է ի հարկէ այդ արշաւանքները փաստաբանել և պաշտպանել իբրև միջոց հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան, բայց որովհետև ոչ ամեն անգամ Ռուսաստանից գնացած արշաւանքները եղել են իբրև վրիժառութիւն յայտնի չարագործութիւնների կամ պատասխան այս կամ այնտեղ պատահած անցքերի, ուստի և այդ շատ անգամ անտեղի արշաւանքները ֆիշտ բացատրուել են իբրև ապստամբութիւն առաջ բերելու փորձեր:

Մեր պատմութիւնը սակայն տեղեղութեամբ փաստերով ապացուցանում է, որ Հայաստանի քաղաքական անկախութեան գաղափարը մի ցնորք է, որ հայը սիրում է փայփայել՝ բայց Հայաստանի ազատութեան գաղափարին հայը սակայն նոյնպէս խորին կերպով հաւատում է, որպէս հրէան մեսիայի գալստեան: Հրէան հաւատում է, որ մեսիան դեռ պիտի գայ և հայը հաւատում է, որ նա անկախ Հայաստան պիտի տեսնի և դժուար է ասել թէ հրէայի մեսիան է նրան թանգ նստել թէ Հայաստանի ապագայ անկախութեան տենչանքը՝ հային: Մեզ թւում է թէ ոչ հրէայի մեսիան է աշխարհ գալու և

ոչ Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնն ենք մենք տեսնելու: Բայց արդեօք այս դրութիւնը ընդունելով՝ մենք պիտի ուրանա՞նք հայութիւնը և համաձայնենք, որ մեզ կոտորեն Նախիջևանի խաները, Բագուայ մութ խուժանը և միլիօնատէր թուրքերը կամ Տաճկաց կառավարութիւնը. միթէ այս կնշանակի, որ մենք չպիտի ինքնապաշտպանութեան դիմենք իբրև մարդ և ապա իբրև մի ցեղ, որ հազարաւոր տարիներ ամենադժոխային պայմաններում իւր արժանաւորագոյն և գերբնական ուժով օժտուած անհատների շնորհիւ պահել է իւր ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Բնաւ ոչ:

Արդ՝ հասկանալի է, որ մենք այսօր դրական կերպով պիտի յայտարարենք աշխարհին, որ քաղաքական անկախութեան մասին չենք երազում այժմ, այլ կամենում ենք ունենալ Հայաստան, ուր հայը իբրև մարդ և իբրև հայ ապրէ և կարողանայ անարգել զարգացնել իւր անհատական և ազգային ուժերը, կարողանայ ապրել մարդու պէս և իբրև հայ՝ հալածանքի չենթարկուի, այլ՝ ընդհակառակը, ազատ տնօրինէ իւր ներքին կեանքի կարգերը:

Հայութիւնը պահելու իդէալը այնքան մեծ է հայ ազգի մէջ, որ ոչ ահռելի պետութիւնների նենգաւոր դաւերը, ոչ հայերի մէջ եղած պակասաւոր տարրերի գոյութիւնը, ոչ հայրենիքի աշխարհագրական անյաջողակ դիրքը չեն կարողացել մինչև այսօր հային գրկել հայութիւնը պահպանելու յոյսից: Զարմանալի և ողբերգական զուգադիպութիւն և նմանութիւն մեր այսօրուայ դրութեան և հազարաւոր տարիներ առաջ ապրած հայի հետ: Եղիշէի ոսկեղինիկ նկարագրութեան օրերը կարծես այսօր են կատարուել, այսօր կարծես մեր կեանքը մի մազի չափ չէ փոխուել այդ օրուանից ի վեր: Սուրբ Վարդանանց օրերին էլ հայութիւնը վտանգուած էր պարսիկներից և քաղաքական խելքից միշտ զուրկ հայը իւր յոյսը դնում էր քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի վերայ. ահա այդ դիմումը. —

«Յովսէփ եպիսկոպոսապետ բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք և ամենայն զօրք Հայոց, Վաստկ մարգպան և Ներշապուհ Ռմբոսեան հանդերձ սպարապետաւս և ամենամեծ նախարարօքս առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր, բազմասցի ողջոյն մեր առ քեզ և ամենայն զօրաց քոց, որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու և ցամաքի, և չիք ոք յերկրաւորացս՝ որ ձերում տնարգել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցէ: Որպէս մեք իսկ ունիմք զանսուտ յիշատակարանսն զառաքինի նախնեացն ձերոց, ունելով՝ զԵւրոպէ անցին և տիրեցին և ասիացւոց կողմանցն ի սահմանոյն Սերաց մինչև ի կողմանս Գագերովնի, և ոչ ոք գտաւ ստամբակեայ և ելանել ըստ՝ ձեռն նոցա: Եւ յանչափ մեծ իշխանութեան դաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէին: Վասն որոյ և նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հալըասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրօց՝ ապրեալ սնաւ լերկրիդ Յունաց, և ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զհաւատսն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն՝ Հռովմայ, լուսաւորեաց ըզխաւարային կողմսն հիւսիսոյ. զոր և այժմ կամին ի մէնջ կորգել հանել խաւարասէր որդիքն սրեւելից և այլն»: Յետոյ Եղիշէն պատմում է թէ ինչպէս հայ ազգի պատգամաւորները «ընթերցան գիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանն նախնեացն»: Այս ժամանակ մեռնում է Թէոդոս կայսրը և յաջորդում է նրան Մարկիանոսը, որ ոչ միայն օգնութիւն չէ խոստանում դաւանակից հայերին, այլ և դաւաճանեց նրանց և օգնութիւն խոստացաւ պարսից:

Խեղճ հայերը կարծում էին թէ Թէոդոս կայսրը շատ բարեպաշտ էր և շատ մեծ օգնութիւն պիտի տար նրանց, իսկ Մարկիանոսը իւր ասորի խորհրդատուի և սպարապետի ազդեցութեան տակ մատնեց նրանց սուրբ գործը Քրիստոնէութեան թշնամիներին և իբր թէ այս պատճառով էր որ «ի նոցա բանս եղեալ թագաւորն, ոչ կամէր ան-

«սալ միաբան ուխտին Հայոց, որ ամենայն ուժովն իւրեանց ընդդէմ կացեալ էին չարութեան հեթանոսաց: Վսկանարիս այս լաւ համարէր պահել զուխտն հեթանոսաց վասն մարմնական խաղաղութեան, քան պատեւքազմակից լինել ուխտին քրիստոնէութեան: Վասն այսորիկ փութացաւ արձակեաց դեսպանս առ թագաւորն «Պարսից գնոյն Եփրաթիսն, և եմուտ ընդ նմա յուխտ «հաստատութեան՝ ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց զօրու և զինու և ամենայն օգնականութեամբ»:

Ծիշտ ալսօր է կարծես կատարուել այս բոլորը: Երբոր հայ ազգը և հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները Թուրքիայում գործելիս երկար ժամանակ զեռ հաւատում էին թէ Ռուսաստանը իբրև արևելեան քրիստոնեաների պաշտպան ձեացող պետութիւն պիտի նպաստէ հայկական խնդրի բարեյաջող լուծմանը՝ նոյն ժամանակ հէնց իշխան Լորանով-Ռոստովսկին կատարել տուեց 1895 թուականի Սասունի կոտորածը, իսկ մի քանի տարի յետոյ իշխան Գօլիցինը սերմանեց Կովկասեան հայութեան բնաջինջ անելու ծրագիրը, իսկ մենք՝ քաղաքականապէս միշտ տգէտ և տհաս ողորմելիներս, աշխատում էինք պատմական փաստերով տպաշուքանել թէ մենք Ռուսաստանին միշտ հաւատարիմ ենք եղել, ուստի և միշտ կարծել ենք թէ քրիստոնէայ Ռուսաստանը մեր անկեղծ հաւատարմութեան համար մեր բնական պաշտպանը պիտի լինի:

Սասունի և Էրզրումի կոտորածների ժամանակ էլ Հայոց կաթողիկոսը շարունակում էր «գիր պաղատանաց» գրելու Պետերբուրգի արքունիքին, որպէս մեր պապերը գրում էին Բիւզանդիոն: Բայց աւաղ, որ հէնց նոյն Թէոփոսը, որի վրայ մեծ յօյս ունէին հայ ազգի պատգամաւորները և որը իբր թէ «հոգ տանէր մեծաւ յօժարութեամբ, զի մի եկեղեցիքն արևելից յափշտակեսցին յանօրէն հեթանոսացն, բայց վախճան կատարածի կենաց նորա հասանէր և կարի չար խափան լինէր գործոյն օգնականութեան» հէնց վաղուց դաւաճանել էր հայերին:

Խեղճ — և քաղաքական խելքից միշտ զուրկ հայեր։ Նոյն իսկ Եղիշէն կարծում է թէ Թէոդոս կայսեր մահն էր, որ խանգարեց Բիւզանդիոնին օգնելու հայերին, բայց յայտնի է պատմութիւնից, որ նոյն այդ Թէոդոսը դաշն ունէր Յազկերտի հետ կապած Հայաստանի վերաբերութեամբ, որով Բիւզանդիոնը ոչ միայն չսխալեց օգնէր հայերին, այլ և պիտի օգնէր պարսիկներին հայերի ապստամբութիւնը նուաճելու և Մարկիանոսը ոչ թէ իբրեւ անարի և վատ մարդ հրաժարուեց հայերին օգնելուց, որպէս կարծում է Եղիշէն, այլ կատարեց միմիայն իւր նախորդի դաշնագրութիւնը, որովհետեւ այսպէս էին պահանջում Բիւզանդիոնի քաղաքական շահերը։

Բոլորովին ճիշտ է նկատում Եղիշէի մեկնիչը Միքայէլ փաշա Փորթուգալը, թէ բոլորովին ձեռնառն չէր Բիւզանդիոնին խրախուսելու հայերի ապստամբութիւնը պարսից դէմ, որովհետեւ Հայաստանի մի մասն էլ իւր իշխանութեան տակ էր։

Ճիշտ այսօր է կարծես կատարուել այս բոլորը։ 25^օ որ Սուլթան Համիդն էլ կարողացաւ վերջին տարիները ներշնչել ռուսաց բիւրոկրատիային, որ հայերի ապստամբական շարժումները Թիւրքիոյ դէմ սլետք է զսպել, որովհետեւ հայը նոյնպէս յեղափոխական տարր է և Ռուսաստանում և յէ՛ որ մեր զինեալ խմբերը, որ Թումանի և ուրիշների զլխաւորութեամբ անցնում էին Թուրքիա հալ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին ծառայելու՝ ռուս և թուրք սահմանապահ զօրքերի միահամուռ և համերաշխ յարձակման զոհ էին գնում ու կոտորւում թէ ռուսից և թէ թուրքից և ռուս Գնդաւոր ու Բըկով օֆիցերները մի կողմից էին գնդակահալ մ մեր հերոսներին, իսկ թուրքերն ու քրդերը՝ միւս կողմից։

Ահա քրիստոնեայ Ռուսաստանի և մահմեդական Թուրքիայի մի հրապուրիչ դաշնագրութիւն հերոսական յամառութեամբ իւր հայրենիքում ապրել միայն կամեցող մի բոլուն քրիստոնեայ ժողովուրդը բնաջինջ անելու համար,

որպէս և առաջ էր քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի և կրակապաշտ պարսից հետ նոյն նպատակով: Այս մեր պատմական ճակատագիրն է:

Արդ, ինչ պէտք է անել և զորքիսի ազգային քաղաքականութեան պիտի հետեւենք մենք, որպիսի՞ ազգային իրէականեր պիտի ունենանք և ո՞րոնք են այն միջոցները, որ մեզ կարող են հասցնել մեր իրէականերին:

Մենք վերեւ նկատեցինք. որ մեր հայրենիքի աշխարհագրական դիրքը մեզ առ այժմ գրկում է անկախ հայկական պետութիւն կամ նոյն իսկ ինքնավարութիւն ստեղծելու կարելիութիւնից, որովհետեւ չկայ գէթ երկու կից նահանգ, ուր հայութիւնը ազգաբնակչութեան գէթ 60% կազմէր: Չնայելով սրան, հայը իբրեւ հայ ապրել է հերոսական եռանդով և կամենում է ապրել: Սա հայի առաջին առանձնայատկութիւնն է, նա նացիոնալիստ է բառիս բուն նշանակութեամբ, նրան պատմութիւնն է հայացրել: Հայի երկրորդ յատկութիւնը, որ նրան պահել է, նրա բնաւորութեան ճկունութիւնն է, որ շատ կարեւոր յատկութիւն է թէ ապրելու և թէ քաղաքակրթութեան բարիքները իւրացնելու համար. հայը պրոգրէսիստ է և այս պատճառով նա ըստ մեր աւանդութեան առաջին քրիստոնեայ ազգը դարձաւ, երբոր եւրոպացիք դեռ կռապաշտ էին, իսկ մեզ այսօր կոտորել տուող ռուս կոզակի և խուլիգանի պապերը ըստ իրենց պատմագիր Նեստորի ЖИВАХУ АКІ ЗВѢРИ И ЗВѢРИНО МЯСО ЪДАХУ, այսինքն ապրում էին գազանի պէս և գազանի միս էին ուտում, այս է պատճառը, որ ռուս ազատարար շարժման արշալոյսի ցօղերի մէջ կային և Հայաստանի արեւի ցօղերը:—Մեր նալբանդեանը շատ սակաւաթիւ ռուս ազատամիտների, իսկէնդէրի և ուրիշների բարեկամն էր: Յիսուսն տարուայ խաղաղ կեանք բաւական էր, որ Կովկասի հայ ժողովուրդը յառաջադիմութեան շաւղի վրայ ահագին քայլեր անէր. նա ստեղծեց հարիւրաւոր դպրոցներ տասնեակ հազարաւոր աշակերտներով, մի նորագոյն դրականութիւն մարդ-

կային հոգու ստեղծագործութեան բոլոր տեսակներով, Կով-
կասեան արդիւնաբերութիւն և վաճառականութիւն: Այս
բոլոր փաստերն ապացոյց են, որ դարերի ընթացքում
հայի հանճարը զարգացել էր խաղաղ և շինարար կեանքի
համար և նա պիտի ձգտէ հասարակական կեանքի այնպի-
սի պայմաններ ստեղծելու, որ կարողանայ ապրել և նը-
պաստել երկրի խաղաղ զարգացման և յուսալիցութեան
գործին:

Բայց որովհետեւ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը,
նրա խառն բնակչութեան կազմը, հայ տարրի սակաւու-
թիւնը և Եւրոպական տէրութեանց փոխադարձ շահերի
դասաւորութիւնը երեք շատ զօրեղ ֆակտորներ են, ո-
րոնք հնարաւորութիւն չեն տալիս մեզ ազատ Հայաստան
կամ նոյն իսկ Հայաստանի ինքնավարութիւն ձեռք բերելու,
ուստի մեզ մնում է ամեն մի երկրում միանալ տեղական
խաղաղ տարրերի հետ և ձգտել երկրի յառաջադիմական
զարգացման, պահելով մեր ազգային ցեղական առանձնա-
յատկութիւնները ու ժողովրդական ազգային եկեղեցին:
Առանձին շահ չունենք մենք ոչ ծայրահեղ ռամկավարա-
կան կուսակցութիւնների ձեռքին խաղալիք և գործիք
դառնալու և ոչ էլ բռնապետութեան նեցուկ, որպէս
թուրքերն են անում: Մենք քաղաքներ շինող և հող մշա-
կող ազգ ենք և մենք կուսակից պիտի լինենք միմիայն
խաղաղ զարգացման և աշխատանքի համար պայմաններ
ստեղծող սարք ու կարգի: Զուտ քաղաքական նպատակնե-
րը այսօր արդէն մեզ համար անմատչելի են դարձել և
մենք ամենաշատը երազել կարող ենք տիրանալու նոյն իսկ
Լիբանանի պէս ինքնավարութեան, միայն որեւէ եւրոպական
մի զօրեղ պետութեան աջակցութեամբ: Մեր այսօրուայ ամե-
նամեծ քաղաքական իդէալը կարող է լինել այն, որ հա-
յերով բնակեցրած երկիրները եւրոպական մի որեւէ տէ-
րութեան ձեռք անցնեն, եթէ յոյսներս բոլորովին կրտ-
րուին, որ մեզ տիրող ազգերը իրենք անընդունակ են
մտցնելու մեր երկիրը կարևոր վարչական և տնտեսական

բարենորոգումներ: Այսպէս է եղել մեր պատմութեան ընթացքը, որ մենք օգնել ենք Պարթևներին կամ Հռոմայեցոց, Բիւզանդիոնին կամ Պարսից և վերջն էլ Ռուսաստանին բայց ոչ Թիւրքիային:

Այս բոլոր մեր ասածները բղխում են մեր պատմութեան ընթացքից և ոգուց, մենք միշտ ձգտել ենք յառաջադիմութեան և պահել ենք մեր ազգային ինքնութիւնը—մեր լեզուն, մեր ազգային ժողովրդական եկեղեցին և չնայելով մեր ողբերգական պատմութեան, մենք մեր հայրենիքը սիրել ենք և ունենք հայրենիք: Եթէ մեզ վիճակուած չէ, որ մենք տիրենք մեր հայրենիքին՝ այն ժամանակ մենք մեր բոլոր գոյութեամբ պիտի ձգտենք կամ մեզ տիրող ազգերի գործերում նպաստելու այնպիսի կարգերի հաստատման, որոնք հնարաւորութիւն կտան մեզ ապրելու իբրև ազգ, կամ պիտի նպաստենք, որ մեր երկրի ճնշուած մասերը մտնեն և տիրապետեն այնպիսի ազգեր, որոնք մեր ազգային գոյութեանը և զարգացմանը խանգարելու րէժիմ չունեն: Այս տեսակ եւրոպական տէրութիւններ կան և այս մասին պիտի լուրջ մտածել: Ահա թէ ինչը պիտի լինի մեր բոլոր կուսակցութիւնների, մեր բոլոր ժողովրդի քաղաքական իդէալները, եթէ մենք մի փոքր քաղաքական խելք ունենալ ցանկանանք:

Մենք մեր սեփական ուժերով մեր ազգային գոյութեան ապագան ստեղծելու, որպէս երևում էլէ մեր պատմութիւնից, անկարող ենք, որքան էլ հերոսական լինեն մեր ջանքերը, բայց մենք շատ հզօր ենք, երբոր մեր հոգեկան կորովը և եռանդը միացնում ենք մի որևէ պետութեան, մի որևէ գորեղ կուսակցութեան ուժերին: Մենք առանց բարեկամի, առանց դաշնակցութեան անգոր ենք և բոլոր խնդիրը նրանումն է թէ որտեղ պիտի մենք փնտռենք մեզ համար դաշնակիցներ: Մեր պապերն այս խնդրում մեծ սխալներ են արել և մենք պիտի զգոյշ լինենք այդ սխալներն անելուց: Մենք պիտի միանանք այնպիսի դաշնակցի, որ ազգային սկզբունք է ճանաչում,

որ մեզանից խելիւ չէ մեր ազգային կեանքի նեցուկները—մեր լեզուն, մեր եկեղեցին և մեր հայրենի հողը: Մենք միացանք հարիւր տարի առաջ ռուսաց միապետութեան, բայց նա մեզ զաւաճանեց, որպէս Բիւզանդիոնը, նա վերջին քառորդ դարում ճնշեց մեր լեզուն, ձեռնամուխ եղաւ մեր եկեղեցու խորտակման և մեր դարեւոր հայրենիքը—Արարատեան դաշտը սկսեց բաժանել ռուս գաղթականներին: Այժմ մենք պիտի մտածենք մեր անելիքը: Եթէ մենք չենք հաւատում, որ Թուրքիայում և Ռուսաստանում կհաստատուեն նոր կարգեր, ուր մենք կարող կլինենք ապրել իբրեւ ազգ, մենք պիտի մեր ոյժերը չվատենք ցնորամիտ ակնկալութեանց ետեւից ընկնելու վրայ, այլ սոսկ ինքնապաշտպանութեան խնդրով զբաղուենք և հետեւենք լուրջ կերպով Եւրոպական տէրութիւնների դասաւորութեան ընթացքին, որպէս զի իւր ժամանակին կարողանանք որոշ և լաւ մտածած քաղաքականութեան հետեւել: Այս պատճառով մենք խանգարելու ոչ մի շահ չունենք Ռուսաստանում կատարուող հոսանքին բայց և աւելի քիչ շահ ունենք վատնելու մեր ուժերը Ռուսաստանի յեղափոխութեան սուանգարդում տեղ բռնելուց: Մեր ուժերը շատ նուազ են և մեր անձնական կեանքն ու գոյքն պաշտպանելու համար էլ ոչ բաւականին նշանաւոր:

Ահա թէ որը պիտի լինի մեր վերջնական ազգային քաղաքականութեան տակտիկան և քաղաքական իդէալները, որպէս և Թուրքիայի վերաբերութեամբ. այլ ևս երբէք նախայարձակ չլինել:

Գ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ

ՀԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ո՞վ է Հայը, մի՞թէ նա է, որ խօսում է հայ լեզուով,
եւ կամ՝ որի մականունը յանգում է եսն մասնիկով...
Գրամառ-Քաթիպա

Ապա մի՞թէ նա է Հայը, որ չէ խօսում հայ լեզուով,
եւ կամ որի մականունը յանգում է սկիւ և կամ ուվ,
Որ չէ ուտում տօլմա ու փլաւ, այլ ուտում է բօրչչ, ուխա,
կամ պարծանքով միշտ հագնում է սերտուկ, ոչ հայի չուխա:

Ապա մի՞թէ նա է Հայը, որ չէ գնում հայի ժամ,
Որ կամենում չէ հաղորդուել տարին գոնէ մի անգամ,
Որ կեանքումը պաս չէ պահել ու ծաղրել է պահողին,
Թերահաւատ է համարում երեսը խաչ հանողին:

Ապա մի՞թէ նա է Հայը, որ տեսնելիս տէրտէրին,
Շուռ է տալիս իւր երեսը, կարծես պատահեց դէին,
Եւ որ Զատիկի թաթախմանը նա ուտում չէ կարմիր ձու,
Թէպէտ և այդ ոչ ամօթ է, ոչ էլ մեղք է մահացու:

Ճշմարիտ է, ազգութիւնը չէ արտաքին արարմունք,
Հայ ծնուածին անշուշտ պէտք է տալ հայութեան իրա-
ւունք:
Մականունիդ վերջին վանկը պիտի լինի եսն մասնիկը,
Բայց կարող ես նաեւ անձու կատարել բո Զատիկը:

Համաձայն եմ, ողջը մին է, փորդ ինչով ես լցնում,
Քալափաչով, թէ՛ տօլմայով, կամ թէ՛ բօրչչով տուաքաց-
նում,
Նոյնպէս մին է, ինչ ես հագնում, չուխա, սերտուկ թէ՛
չինէլ:
Կերակուրով ու հագուստով դու չես կարող Հայ լինել:

Բայց ազգային բարքն ու ծէսեր, սրբազործուած դա-
րերով:
Ներելի չէ արհամարհել, նսեմացնել ծաղրելով,
Նոքա աւանդ են մեզ թողած մեր խնկելի պապերից,
Որ սուրբ պահել ու կատարել կը պահանջեմ Հայերից:

Այո, Հայը հայութիւնը պիտի յարգէ անպայման,
Նորա օգտին ու շահերին պիտի զոհէ ամեն բան.

Ինչ որ վատ բան ունի օտարն, ատելով պիտի ատէ,
Սակայն նորա լաւը սիրել, իւրացնել պիտի՝ աշխատէ:

Արհեստ, ուսում ու գեղարուեստ Հայերի մէջ ծաղկեցնել,
Խոհեմութեամբ նոցա միջից կրօնական վէճն հեռացնել,
Ամեն Հայի համար պիտի լինի դա պարտք սրբազան,
Թէ հարազատ և անձնուէր անգամ է նա հայութեան:

Սիրել ազգը, ոչ լոկ խօսքով, սիրել, ինչպէս իւր անձը,
Նորա օգտին, թէ պէտք լինի, զոհել բոլոր իւր գանձը,
Զինայել կեանքը անգամ, արիւն թափել նրա համար,
Ոչ այն յուսով, որ նրան իսկոյն փառաւորէ հայ աշխարհ:

Այդ կարող է միմիայն նա, նա, որ Հայ չէ լոկ ի ծնէ,
Որին քաղցր է Հայ անունը, ինչպէս որ իւր մօր ծիծն է,
Որ սիրում է իւր հայ լեզուն, հայ ծէս ու կրօնն ազգային,
Իրան եղբայր է համարում իւրաքանչիւր նա Հային:

Հայն, որ սիրում չէ իւր լեզուն, որ հայերէն չէ խօսում,
Հայն, որ կարգում չէ հայերէն, կարգացողին բամբասում,
Որ ազգային պատմութեան հետ ամենեւին ծանօթ չէ,
Հայ դպրութեանն անտեղեակ է, և այդ նորան ամօթ չէ:

Հայն, որ յարգում չէ իւր կրօնը, չէ յաճախում հայի
Ժամ,
Որ հայ ծէս, սովորութիւն ծաղրում է նա մինչ անգամ,
Նորան փոյթ չէ ամենեւին ազգի անցեալն ու ներկան,
Ոչ էլ շատ հոգս է պատճառում նորան դալոյց ապագան:

Նորան ինչ փոյթ, ո՞վ էր Հայկը, Արամ, Տիգրանն ու
Վարդան,
Կամ ինչտեղ է, ինչ երկիր է իւր հայրենիքն Հայաստան.
Նրան ինչ, ո՞վ էր սուրբ Գրիգորը, Ներսէս, Սահակ, Եղիշէ,
Որոնց Հայոց եկեղեցին միշտ օրհնանքով կը յիշէ:

Նրապէսներից Հայոց ազգին գո՛ւր է յուսալ օգնութիւն:
Գրծէ շարժեն նոցա համար կրօն, լեզու, ազգութիւն:
Թող ուրեմն այդպիսիներն հեռու մնան մեզանից,
Բացի փաստից ոչինչ օգուտ երբէք չունինք նոցանից:

ԳԵՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ

ՀԱԿՈՒՄՆԵՐ ^{*)}

Դրամա 4 արարուածով

IV ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

(Երնայի անուանակոչութիւնն է. Բեմը ներկայացնում է զարդարուած առանձնասենեակ, որի յետեւի լայն դռները բաց են եւ երեւում է գոյնզգոյն լապտերներով զարդարուած պարտէզը: Երկու սեռի հիւրեր, ճոխ հագնուած, զբօսնում են ծառերի տակ: Լսում է շարունակ երաժշտութեան ձայն սիախառնուած հիւրերի խօսակցութեան խուլ աղմուկի հետ: Վարագոյրը բարձրանալիս հիւրերը խմբուած, աղմուկով շնորհաւորում են Երնայի անուանակոչութիւնը, փոելով նրա զլխին ծաղիկներ ու կոնֆէտտի):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶԱՅՆԵՐ. Օրիորդ Նինայի կենացը! Շնորհաւորում ենք! Նրա առողջութեան! Կեցցէ յաւէտ օրիորդը!

ՆԻՆԱ. (Շարունակ կրկնում է): Շորհակալ եմ, զգացուած եմ: (Հիւրերը շնորհաւորելով զոյգ-զոյգ ցրում են):

ԳԵՈՐԳ. (Երնային): Շնորհաւորում եմ օրուայ հերոսուհուն իմ կողմից առանձին զգացմունքներով: Յոյս ունեմ հետեւալ տարին շնորհաւորել քեզ, իբրեւ այլ ևս իմ երջանիկ կնոջ:

ՆԻՆԱ. Երջանիկ, այո կատարեալ երջանիկ քո ընկերակցութեամբ: Յիրաւի դու ինձ սիրում ես, Գէորգ, դու ինձ բաղդաւոր կը դարձնես:

ԳԵՈՐԳ. Տալիս եմ ամենահաստատ խօսք: Ապաւինիր ինձ և ես ոչինչ չեմ խնայիլ քո անդորրութեան:

ՆԻՆԱ. Դու անչափ բարի ես:

ԳԵՈՐԳ. Ամուսնական կեանքում միմիայն բարի լինել

*) Տես «Լումայ» № 8.

բաւական չէ, պէտք է ամբողջովին անձնուէր լինել, ստեղծելու մի կատարեալ անդորր կեանք: Պէտք է անհուն ու յաւէտ սիրել իրար, որպէսզի հնարաւոր լինի այդ սիրոյ վրայ մի մաքուր ընտանիք կառուցանել: Ընտանիք, մաքուր ու անբիծ ընտանիք, այս բառի ամենանուրբ իմաստով:

ՆԻՆԱ. Եւ մենք կը կազմենք, Գէորգ.

ԳԵՂՈՐԳ. Իսկ այս ամենի համար կարևոր է մաքուր ու հաւատարիմ սէր, որպիսին ես քեզ խոստանում եմ իմ կողմից:

ՆԻՆԱ. Ես եւ նոյնպէս: Միթէ մի ուրիշը քեզ աւելի կաւոյ է սիրել, քան ես:

ԳԵՂՈՐԳ. Քեզ հաւատում եմ, այլապէս չէի վստահիլ իմ կեանքը քո տրամադրութեան տակ դնել: Առաջի վայրը դու ինձ հետ կը պարեմ:

ՆԻՆԱ. Ի հարկէ, քեզ հետ միայն: Գնանք, (Գնում են):

ԼԻՄՆՈՐԱ. (Մտնում, նստում է գահաւորակին ու սկըսում թերթել նկարների ժողովածու): Նինան ստացել է վերջապէս Գէորգից առաջարկութիւն և այժմ հրճւում է գարնան հորթի պէս: Կարծես նա սիրում է Գէորգին, սակայն անկասկած այդ թեթև հրապոյր է միայն, և նա այդ ընտրութիւնը արել է միմիայն զուտ հաշիւների տեսակէտից: Գէորգը հարուստ է և կարող է յապեցում տալ նրա բուրժուա ձգտումներին, կոմպորտ կեանք ստեղծել նրա համար, ահա ինչո՞ւ նա թրթռում է Գէորգի շուրջը: Սակայն ճիշտ է և այն, որ ժամանակի ընթացքում նա կը սկսէ սիրել ամուսնուն, որը հարստութեան շնորհիւ կը ստեղծէ կնոջ համար ցանկալի կեանք: Գուցէ: (Թերթում է ժողովածուն): Ահ, Շվէյցարական տեսարաններ: Ալպերը: Ահա Լիւցերն. ահա Ինտերլակեն, Իւնզֆրաու: Ահա Շպիտց: Օ', յիշողութիւններ, երազ օրեր, այնքան կենսալից, այնքան սիրով: (Գլուխը յենում, խորհում է) Ինչէր չեն ասում այս յիշողութիւնները: Մի երկու շաբաթ ես և ես կըրկին այնտեղ կը լինեմ, նոյն սիրուն բնութեան գրկում, նոյն սիրառատ վայրում, Գրիգորին մերձ, այլ ևս իբրև նրա անբաժան ընկերը, նրա կեանքի ընկերը: Օ', ժամանակ...

ԼԻԶԱ. (Մտնում է): Դու այստեղ ես. ես քեզ փնտռում էի, հարցնելու քո մասին: Պատմիր խնդրում եմ, քանի ժամանակ ունինք և մեզ չեն խանգարում:

ԼԻՄՆՈՐԱ. Պատմելու առանձին ոչինչ ունեմ:

ԼԻԶԱ. Ասում ես այսօր Գրիգորից նամակ ունես:

ԼԻՄՆՈՐԱ. Այո. մեր մէջ այժմ համաձայնութիւն է կայացած և մենք կամուսնանանք:

ԼԻՉԱ. Բայց ինչո՞ւ նամակով է առաջարկութիւն անուշ-
քանի ընդամենը երկու շաբաթ է, ինչ դու նրա մօտ էիր:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ես կարող եմ քեզ պատմել: Նախ քան հայրե-
նիք դառնալը, մենք, ես և Գրիգորը, մի փոքրիկ ճանապար-
հորդութիւն կատարեցինք Շվեյարիայում: (ընտում է նկարչ
ները): Ահա այստեղ, Շպիցցսւմ, նա խօսեց ինձ հետ առաջին
անգամ մեր ներքին զգացմունքի մասին և առաջարկութիւն
արաւ: Սակայն նախ քան համաձայնութիւնս տալը, ես պարզ
տաւոր էի ծանօթացնել նրան իմ ամբողջ կեանքի հետ:—

ԼԻՉԱ. Ինչպէ՞ս: Միթէ՞ այս երկու տարուայ ընթացքում
իրար դեռ ծանօթ չէք:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ներկայ կեանքում իրար շատ լաւ գիտենք,
սակայն ես կարեւոր էի գտնում նրան ներկայացնել և իմ աչք
եւլ կեանքը:

ԼԻՉԱ. Անցած կեանքը: Կարիք կայ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իմ անցած կեանքը, երբ ես վայելել եմ առա-
ջին սէրը:

ԼԻՉԱ. Դու խելագար ես:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Այլ կերպ անկարող էի: Չէի կամենում խա-
բել կամ կեղծել: Թերեւս նա հայցում է ինձնից առաջին սէր-
միթէ՞ ուրեմն ես պարտաւոր չեմ նկարագրելու նրան իմ ան-
ցածս կեանքը անկեղծօրէն, նախօրօք պարզելու ամեն թիւրի-
մացութիւններ ու կասկածանքներ յանուն հենց իմ ապագայ
անդորրութեան: Ես չեմ ուզում ոչ մի գաղտնիք ունենալ իմ և
այն էակի մէջ, որ ինձ սիրում է և կամենում իր կեանքը ինձ
հետ կապել: Քանիցս կրկնել եմ, որ իմ ամուսնութիւնը իմ
վառ սիրոյ անհրաժեշտ սահմանը պիտի լինի, իսկ սիրելով
մէկին ես չեմ կարող նրանից գաղտնիք ունենալ: Ես փնդում
եմ կեանքում մի ընկեր, որին յարակցուելով կիսեմ հետը իմ
ամբողջ ուրախութիւնն ու դառնութիւնը, առանց որի գիտակի-
ցութեան և ոչ մի քալ չանեմ. միշտ նրա հետ, ամեն տեղ նա
իմ մէջ, միշտ նա և միմիայն նա: Նրա մէջ պէտք է փնդոնմ
իմ միակ երջանկութիւնն ու անդորրութիւն, իսկ ի՞նչ հանգս-
տութիւն, երբ ներքին ձայնը քո մէջ շարունակ պէտք է հնչե-
թէ այդ ամենը կեղծ է, որովհետեւ ձեր երկուսիդ մէջ գաղտ-
նիք կայ: Թող նախօրօք պարզուի մեր մէջ ամեն անցեալս
ապա թէ սկսենք նոր կեանք:

ԼԻՉԱ. Դու ճառում ես գրքերի աշխարհից, իսկ այդ ոգե-
ւորութիւնդ իրական կեանքում քեզ համար շատ մեծ դժբախտու-
թիւններ կը ստեղծէ: Ինչ որ էլ լինի, ամուսինդ պէտք է եր-

բեմն յիշէ, որ դու մի ժամանակ ուրիշին ես ձգտել, իսկ այժմ արդէն մի գիտակցութիւն է. որ թունաւորում է անդորր միտքը և ժամանակից յետոյ առեւտրութիւն առաջ բերում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկ ես ընդհակառակը կարծում եմ. կատարեալ երջանկութեան համար անհրաժեշտ է մտքերի պարզումն, այլապէս չար կասկածը գաղտնի կերպով կը կրծէ երկուսի ուղեղը: Թող ինձ սիրող մարդը իմանայ իմ կեանքի պատմութիւնը, թող իմանայ որ ես մի անգամ արդէն սիրել եմ, թէկուզ մանկական, սակայն անհուն զգացմունքով. թող իմանայ, որ ես անցել եմ արդէն փորձութեան այդ բովով և որ այժմ ես ոտք եմ դնում գիտակցական սիրոյ շրջանում, երբ այլ ևս ամեն ինչ դրական ու հաւատարիմ արտայայտութիւն կը լինի: Թող նա հաշուի առնէ այս ամենը, ապա թէ ձեռք մէկնէ ինձ վստահ որ իր սիրած էակը խուսափում է ամեն տեսակ կեղծիքից, որպէս թունաւոր գնդակից:

ԼԻՉԱ. Սակայն դրանով չի վերջանում ձեր միջի գաղտնիքները, քանի որ նրա անցած կեանքը մնում է քեզ մութ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նրա անցած կեանքը անշուշտ ցածր է կանգնած իմից իբրև ժամանակակից երիտասարդի: Սակայն ես խուսափում եմ կանգ առնել դրա վրայ, ինչքան էլ ցաւ է պատճառում ինձ այդ: Խուսափում եմ, որովհետև ժամանակակից հասարակական պայմանները տալիս են տղամարդուն արտօնութիւններ, իրաւունք կնոջ վրայ: Իսկ մեր ստացած կրթութիւնը բնութիւնից կրած դրոշմը, ստիպում են մեզ խոնարհուել տղամարդու առջև, խոնարհուել գոյութեան կռոււմ, թէկուզ իբրև թող ուժեղի առջև, որի խնամակալ հսկողութեան կարիք ունենք մենք: Մի բոպէ սարսափում ենք այն մտքերի տակ, որ չենք օգտուում նոյն առաւելութիւններից, որոնցով զարդարուած է տղամարդը, դրա հետ հանդերձ. սակայն, մի հզօր քաղցրութիւն կ'ընդգոյն տղամարդու հրամայող, կ'ազդէրիչ ձայնի տակ և ուժը խուսափում ձգտում կպչելու նրա կրծքին, իբրև մեզնից աւելի արտօնեալի, աւելի ուժեղի ու բարձրի:

ԼԻՉԱ. Բայց այս դէպքում դու հօ կարող ես նոյն տեսակի հաւատարմութիւն, անկեղծութիւն պահանջելու քո ընտրածից: Զիշտ ես ասում, մեր ներկայ պայմանները մի տեսակ նախապաշարմունք են մեզ ներազդել տղամարդու վրայ իրաւունքներ չը բանեցնել, սակայն քո այդ ազնիւ քայլը կը դըրդէր անշուշտ Գրիգորին նոյն մաքրութեամբ ձեռք մէկնելու քեզ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Եւ ես արժանացել իմ այսօր այդ փոխա-

դարձ պատուին, դրա հետ հանդերձ սահման է դրուած մեր անցեալին և մենք կապուում ենք այժմ ապագայ հաւատարմութեամբ:

ԼԻԶԱ. Նախանձում եմ քեզ, Լիոնորա, այդ մտքերիդ համար: Դո այդ պատուաբեր քայլը բարձրացնում է կնոջ վարքը և թող որ տղամարդիկ կարծեն թոյլ կնոջ այս գերազանց քայլից: Քեզ շնորհաւորում եմ, Լիոնորա: Դու սովորեցրիր, ներշնչեցիր ինձ գիտակցաբար վերաբերուել գոյութեան և ես ասում եմ քեզ, որ այս բոպէից սկսած ես այլ մարդ եմ և կապւեմ այլ մտքերով:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Որ դու ընդունակ ես նոյնպիսի գիտակցութեան ու բարձրութեան վրայ ապրելու, ես չեմ կասկածում, զարմանքով նկատում էի միայն, որ այս երկու տարուում քո դրական միտումները կարծես տեղի են տուել կեղեկային քաղաքակրթութեան:

ԼԻԶԱ. Կեանքը, ընկեր, կեանքը: Այս երկու տարին, քեզնից բաժան, ես ոչ այլ ինչ էի, քան միայն սալոնի զարդ, կամ աւելի ճիշտ է ասել, իբրեւ միայն հարուստ ու գեղեցիկ հարսնացու:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Հասկանում եմ, ցաւ ի սիրտ ըմբռնում այդ ամենը: Սակայն թողնենք անցեալը և նոր կեանքում օրինակելի ընտանիք կազմենք, կատարելով մեզ վրայ վերցրած պարտականութիւնները ամենայն իսկութեամբ:

ՆԻՆԱ. (Մտնում է): Այս ուր էք. խոստովանուելու ժամանակ էք գտել:

ԼԻԶԱ. Ոտում ենք:

ՆԻՆԱ. Մի մոռանաք, որ հիւրերին զբաղեցելու մեծ պարտականութիւն ունէք: Եկէք խնդրեմ:

ՄԻՔԱՅԵԼ. (Մտնում է): Այս ուր ես էլզա:

ՆԻՆԱ. Ձրուցելու արտակարգ տրամադրութիւն են ստացել: Վերցրէք բերէք: (Լիոնորայի հետ գնում են):

ԼԻԶԱ. Ոտում էինք Լիոնորայի հետ: Նա անչափ ազնիւ էակ է:

ՄԻՔԱՅԵԼ. Ես քեզ յաճախ շեշտել եմ նրա համեստութեան մասին:

ԳԷՈՐԳ. ԵՒ ՀԵՆՐԻԿ. (Մտնում են):

ԼԻԶԱ. Ես քեզ նրա աւելի բարձր յատկութիւնների մասին կը պատմեմ, միայն ոչ այժմ, սրանց ներկայութեան:

ՄԻՔԱՅԵԼ. Այժմ գնանք դահլիճ:

ԼԻԶԱ. Գնանք: (Գնում են):

ԳԷՈՐԳ. Ես կամենում եմ իմանալ, ինչպէս վերջացրիր

Միքայէլի հետ: Միթէ չը կարողացար համոզել նրան թողնել այդ օրիորդին:

ՀենՐիկ. Խօսեցի, պնդեցի, իսկ հետեանքը եղաւ այն, որ նա մերժեց իմ ծանօթութիւնը:

ԳէՈՐԳ. Այդ արդէն աններելի կամակորուրթիւն է: Յիրաւի՞ նա չէ զգում այդ քայլի մէջ անազնութիւն, պատասխանատուութիւն:

ՀենՐիկ. Նա շատ լաւ գիտակցում է ամեն չարիք, սակայն էլզային տիրանալու փափագը խեղդում է ամեն առողջ բանականութիւն նրա մէջ: Նա սիրում է այդ էակին և յանուն այդ սիրոյ ձեռք է մեկնում սրբապղծելու այդ մաքուր կոյսին: Նա գիտակցում է այս ամենը, սակայն սեպհական երջանկութեան դէմ կանգնել չի ցանկանում, գուցէ և անկարող է

ԳէՈՐԳ. Ի՞նչ երջանկութիւն, երբ ամբողջ կեանքը անբուժելի ցաւերի շրջանում պէտք է անցնէ: Ի՞նչ յարգանք կամ սէր կարող է տածել նրան իր կիներ:

ՀենՐիկ. Ես շեշտեցի նրան գոնէ նախօրօք խօսել օրիորդի հետ, քանի նա կողմնակի աղբիւրներից ոչինչ չի լսել, բայց նորից մերժեց, պատճառաբանելով, որ սիրած էակի առջև բարոյապէս մերկանալ չի կամենում:

ԳէՈՐԳ. Հասկանալի է: Եւ դու մտադիր ես այժմ խօսել օրորդի հետ:

ՀենՐիկ. Կարևոր է իրերի դրութիւնը պարզել, յանուն հենց նրանց երկուսի բախտաւորութեան, սակայն դժուարանում եմ այս կանացի դերի մէջ մտնել:

ԳէՈՐԳ. Ես կարծում եմ օրիորդը որտեղից որ է կը լսէ: ՆիՆԱ. (Մտնում է): Պարոններին դահլիճ է խնդրում: Ինչպէս երևում է այս երեկոյ ես շարունակ ստիպուած պիտի լինեմ ցրուած հիւրերին խմբել:

ՀենՐիկ. Ներէք, օրիորդ Նինա. կարևոր խօսակցութիւն էր:

ԳէՈՐԳ. (ՆիՆային մի կողմ՝ քերելով). Գիտես, քեզ պէտք է մի լուրջ խնդրի մասին յայտնեմ:—

ՆիՆԱ. (Շփոթուած). Ի՞նչ:

ԳէՈՐԳ. Հարցը Միքայէլին է վերաբերում: Նա հիւանդ է և անյարմար է գտնւում նրա ամուսնութիւնը:

ՆիՆԱ. Բեվմատիզմի պատճառով միայն:

ԳէՈՐԳ. Ո՛չ: Այդ մի հարցնիր: Կարևոր է միայն էլզային հասկացնել, որ նա խօսէ Միքայէլի հետ ու պահանջէ պարզել իրերի դրութիւնը: Հենրիկ փորձել է համոզել Միքայէլին յետ կանգնել, բայց չի յաջողուել:

ՆԻՆԱ. Հա՛ա: Բայց այդ ինչպէս հիւանդ... Լաւ, ես կը խօսեմ էլզայի հետ, այժմ գնանք: (Քայլում է թելից): Գնանք, պարոն Հենրիկ: (Քայլում են դուրս գնալու, մտնում է Լիոնորան, Նինան նրա թելից քաշում, բերում է բեմի առջեւ, իսկ պարոնները խօսելով գնում են):

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ի՞նչ ունես:

ՆԻՆԱ. Դու չիմացա՞ր արդեօք ինչու երեկ Միքայէլն ու Հենրիկը վիճել են:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Էլզան հարցրել է, Միքայէլը հրաժարուել է պատասխանել:

ՆԻՆԱ. Ես այժմ գիտեմ: Միքայէլը հիւանդ է և նրան արգելում է ամուսնանալ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ա՜հա: Ուրեմն Միքայէլը զոհում է էլզային իր չարամտութեան, անուանելով այդ ա՛հը:

ՆԻՆԱ. Սէր, այո: Հըմ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Թող հեգնել: Այսպիսի բոպէսներին այդ աւելի ջղային է դարձնում:

(Գէորգ եւ Հենրիկ վերադառնում են խօսելով):

ՆԻՆԱ. Ի՞նչ անել այժմ, Բնչ ես կարծում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկոյն կը խօսեմ էլզայի հետ: (Քայլում են գնալու):

ԼԻԶԱ. (Մտնում է Միքայէլի հետ): Մեզ դահլիճ ես ուղարկում, իսկ դու այստեղ զրուցո՛ւմ:

ՆԻՆԱ. Նորոգութիւն եմ խնդրում: Այժմ գնանք բոլորս միասին:

ԼԻԶԱ. Մի քանի բոպէ, խնդրում եմ. քանի այստեղ խըմբուել, ծանօթների լաւ շրջան ենք կազմում, ես կամենում եմ մի հարց տալ, մեզ ամենքիս շատ մերձ մի հարց:

ԳԷՈՐԳ. Հետաքրքիր է:

ՆԻՆԱ. Նշանուած զոյգերը գիւտեր անելու մեծ տրամադրութիւն ունին միշտ:

ԼԻԶԱ. Ոչ գիւտ, սակայն նշանակութիւն ունեցող մի հարց: Կարեօք է արդեօք ամուսնացող զոյգին իրանց անցեալի նկարագրութիւնը ներկայացնել փոխադարձաբար:

ՆԻՆԱ. Տղամարդկանց աւելի՛ կարմրացնելու նպատակով:

ԼԻԶԱ. Նո՛ւ, նո՛ւ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Խիլտ ես ակնարկում:

ԳԷՈՐԳ. Կան խնդիրներ, որոնց պարզելը անպայման անհրաժեշտ է: (Միքայէլ անհանգստաբար սուլում, չորս կողմն է դիտում, աշխատելով անուշադիր մնալ):

ԼԻՈՆՈՐԱ, Ինչու ոչ ամբողջ անցեալը:

ԳԷՈՐԳ. Անցեալը կարող է պարունակել պատմութիւններ որոնք իբրև անգիտակցականութեան հետեանքներ, կուլ են՝ գնացել արդէն ժամանակի ալիքներին: Կարող են պատահած լինել և դէպքեր, որոնք չեն կարող խարակտրիստիքական նշանակութիւն ունենալ ապագայի համար: Դրա փոխարէն կան գաղտնիքներ, որոնց պարզումը կը թունաւորէ ապագայ ամուսնութեան անդորրութիւնը: Բաւական պէտք է համարել, երբ ամուսնացող զոյգը գիտակցութեամբ է ոտք դնում նոր ճանապարհին, ուր և կորչում է անցեալը:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իմ խորագոյն համոզմունքն է ընտանեկան կեանքում ոչ մի գաղտնիք չունենալ ինչպէս ներկայում, նոյնպէս և անցեալի վերաբերմամբ, այլապէս չի լինի ոչ մի անկեղծութիւն, իսկ այս մի սահման է, երբ երկուսն էլ ապրում են ծայրահեղ զգոյշ, մի գուցէ դիպուածօրէն պատուով քօղը: Գաղտնիքը թիւրիմացութիւնների ահագին աղբիւր է և հանգչում է ամենամեծ դժբաղդութեամբ:

ՀԵՆՐԻԿ. Ոչ մի գաղտնիք սիրոյ մէջ, շեշտում եմ ես: Ես ձեռ եմ մեկնում իմ սիրած էակին ոչ նրա անցեալի համար, այլ ապագայ երջանկութեան նպատակով: Մենք նախ մաքրում ենք անցեալը, ապա սկսում նոր գիտակցական կեանք, փոխադարձ հաւատարմութեամբ, միշտ վստահ, որ անցեալից որևէ սպառնացող վտանգ չը կայ:

ԳԷՈՐԳ. Անպայման կարևոր է նախապէս պարզել այն ամեն զրուցութիւնները, որոնք կարող են երբեքից բռնկուել ու վտանգ սպառնալ: Սակայն ես խօսում եմ այն չնչին անցեալի մասին, որ այսպէս թէ այնպէս մի անգամ եղել է, այժմ մոռացուել և ապագայում չի կարող կրկնուել:

ԼԻԶԱ. Պարզել բոլոր անցեալը, կարծում եմ ես, ինչքան էլ այդ անցեալը ապագայի վերաբերմամբ աննշան լինի: Ինչո՞ւ օրինակ գաղտնի պահել այն, որ նախ քան ամուսնանալը սիրել ու սիրուել ես: Չէ՞ որ այս նշանակում է խաբէրի կարծե՞լ տալով դիմացնիդ, թէ ոտք ես դնում առաջի սիրոյ շէմքին: Այս կեղծիք է, ուրեմն և չը պիտի լինի:

ԳԷՈՐԳ. Բնաւօ. գովասանքի արժանի:

ՆԻՆԱ. Այս ամենը շատ աւելորդ խօսակցութիւններ են այս երեկոյեան համար:

ԼԻԶԱ. Ոչ աւելորդ: Ահա մեր դիմաց կանգնած ունենք մի այսպիսի ագնիւ էակ, Լիոնորան, որ Վատարեալ այսպէս է վարուել, նախ նկարագրելով սիրած էակին իր անցեալը, ապա

Թէ ընդունելով նրա առաջարկութիւնը: Եւ մենք կարող ենք այժմ նրան շնորհաւորել:

ՆԻՆԱ. Ի՞նչ. դու ամուսնանում ես. և ես չը գիտէի այդ: ՁԱՅՆԵՐ. Շնորհաւորում ենք:

ՆԻՆԱ. Այժմ գնանք, պարոններ: (Նինա եւ Գէորգ, Հենրիկ եւ Լիոնորա գնում են):

ԼԻՉԱ. Ինչո՞ւ դու ոչինչ չես խօսում, Ի՞նչ որ վատ տրամադրութիւն եմ նկատում քո մէջ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Այդ բժշկին ես այլ ևս տանել չեմ կարող, իսկ դու ընդհակառակը աշխատում ես նրան խօսակցութեան հրաւիրել:

ԼԻՉԱ. Ուրեմն ես ևս ընդհատեմ նրա հետ յարաբերութիւնս:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Այդ քո սեպհական գործն է, ես չեմ պահանջում, բայց ինչո՞ւ հենց այստեղ առաջարկել մի այդպիսի հարց:

ԼԻՉԱ. Միթէ՞ քեզ հաճելի չէր լինիլ, որ քո սիրած էակը ևս այդպէս անկեղծ ու հաւատարիմ վերաբերուէր քեզ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Այդտեղ ես մի առանձին իդէալականութիւն չեմ տեսնում, ընդհակառակը ապագայ դժգոհութիւնների նիւթ, առանտ նիւթ: Ինչի՞ս են պէտք քո անցեալը. դու այժմ ինձ սիրում ես և խօսք ես տալիս հաւատարիմ սիրել, ինչո՞ւ ուրեմն նորից քննել անցեալը: Չէ՞ որ ինչքան էլ օրյեկտիւ վերաբերուեմ, այնուամենայնիւ քո նախկին սիրոյ պատմութիւնը կարող է ինձ տհաճոյթներ պատճառել, երբեմն-երբեմն գրգռել: Այդ ամենը աւելորդ ճշմարտասիրութիւններ են:

ԼԻՉԱ. Սակայն անչափ կարևոր ընտանեկան համաձայնութեան ու հաւատարմութեան համար: Այն կապը կամ համաձայնութիւնը, որ կայացած է կեղծիքների ու անճշտութիւնների վրայ, շուտ թէ ուշ կը խախտուի: Ինչո՞ւ ներկայանալ իբրեւ հրեշտակ. երբ ամենասովորական մարդ ենք:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Մի ներկայանալ իբրեւ հրեշտակ. բայց և մի մերկանալ այնպէս, որ պատիւդ աւերէ: Կայ և մի այլ մօրալ: Ի՞նչ իրաւունքով դու կամենում ես հաղորդել մի գաղտնիք, ուր մաս ունի քեզնից բացի և այլ անձնաւորութիւն: Մի գաղտնիք, որ այդ երկրորդ անձնաւորութեան ամենանուրբ զգացմունքն է թերեւ շօշափում, մի գաղտնիք, որ գուցէ նրա սրբութիւն սրբոցն է:

ԼԻՉԱ. Իմ ապագայ երջանկութեան համար, զանազան թիւրիմացութիւններից խուսափելու նպատակով, ես կարևոր եմ համարում պարզել ինձ վերաբերող բոլոր խնդիրներն ու պատմութիւնները:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ես կատարեալ այլ կարծիքի եմ, սակայն այստեղ երկար խօսել անյարմար եմ գտնում: Կասեմ միայն իմ վերաբերմամբ, որ ինձ չի հետաքրքրում ամենևին քո անցեալը միայն թէ վստահելի խօսք տաս, որ ինձ սիրում ես և կը մընաս փոխադարձ հաւատարմութեամբ:

ԼԻԶԱ. Ես քեզ սիրում եմ և տուել եմ իմ հաստատ խօսքը:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Այդ է ինձ կարևոր և ես կապրեմ հանգիստ: Շնորհակալ եմ: Գնանք, (Վերցնում է թելը եւ գնում են):

ՀԵՆՐԻԿ. (Մտնում է քիչ յետոյ): Գէորգն առաջարկութիւն է արել և Նինան ընդունել է: Գէորգը սիրում է, իսկ Նինան... թերեւ. սակայն այսպէս թէ այնպէս նրանց մէջ համաձայնութիւն է կայացել և կամուսնանան շուտով: Իսկ Էս... Նինայից մերժուած՝ ես կը մնամ Գէորգի ընտանիքի ամենամօտ բարեկամը, եթէ միայն այս ամենից յետոյ ես կարող եմ առանց կարմրելու Գէորգին նայել: Եթէ Լիոնորան, այդ ազնիւ աղջիկը, կարևոր է գտնում ընտանեկան անդորրութեան համար անկեղծ ճշմարտութիւն, ընկերական բարեկամութեան համար դա կրկնակի անհրաժեշտ է: Ինձ վրայ պարտականութիւն կայ իմ և Գէորգի բարեկամութեան միջև ոչինչ կեղծիք, գաղտնիք չունենալ: Նինան պարտաւոր է ամեն ինչ պարզել նրան, ես այդ կը պահանջեմ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Մտնում է): Էլզան այստեղ չէ:

ՀԵՆՐԻԿ. Գնացին այսպէս:

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Գնում է ցոյց տուած ուղղութեամբ).

ՀԵՆՐԻԿ. Ես փորձեմ Նինայի հետ խօսել: Կարևոր է Գէորգին պարզել նախապէս մեր մէջ տեղի ունեցած յարաբերութիւնը: (Գնում է):

(ԼԻԶԱ ԵՒ ԼԻՈՆՈՐԱ մտնում են հակառակ կողմից):

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ես քեզ փնդում էի: Աշխատիր Միքայէլից հարցնել Հենրիկի հետ ունեցած վեճի մասին:

ԼԻԶԱ. Ոչինչ խօսել կամ լսել Հենրիկի մասին չի կամենում: Բայց ինչ կայ որ: Կարևոր է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Քեզ համար անչափ կարևոր:

ԼԻԶԱ. Ես անհանգստանում եմ: Ասիր, ինչ կ'ուրիշ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նա հիւանդ է, Էլզա, հիւանդ. հասկ. ո՞ւմ ես:

ԼԻԶԱ. Ինչ... ? !

ԼԻՈՆՈՐԱ. Պօսիր հետը և պահանջիր ապահովութիւն:

ԼԻԶԱ. Լիոնորա, մի մոռանար որ ես նրան անսահման սիրում եմ, ուրեմն և նրա հիւանդութիւնը ինձ չի զարհուրեցնիլ, ընդհակառակը ես այդ զէպքում աւելի քան կարևոր եմ նրան:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Սիրեր նրան, խնամիր նրան ընդ միշտ իբրև
նրա ամենամտերիմ ընկերը, սակայն նրա կինը... մի լինիր:
ԼԻԶԱ. Նժու... ? !

ԼԻՈՆՈՐԱ. ? !

ԼԻԶԱ. Չարախօսութիւն չէ՞ այդ արդեօք:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Սպասում ես Հենրիկից, Սակայն ամենից
նպատակաւարմար անձամբ խօսել: Փորձիր:

ԼԻԶԱ. Ա՛խ. ինչքան տանջանք: Գնանք, այստեղ է: (Գր-
նում են):

ՄԻՔԱՅԷԼ. (Մտնում է հակառակ կողմից փոքր պաու-
զայից յետոյ): Ուղեղս ծանր է, խիղճս անմաքուր: Ի՞նչ անեմ
ես: Ամուսնութիւնը իմ ուղեղին մատչելի չի եղել երբէք, սա-
կայն մի դէպք, մի բարի հանգիպում փշրեց ամեն վճիռ ու
կամք իմ մէջ: Էլզայի հանգիպումը, նրա առաջի հալեացքը
շանթեց միտքս և ես գերի եմ այլ ևս: Ներքին աննախանձելի
կոիւր իմ մէջ հրկար էր ու տանջալից, մինչև զգացմունքը իմ
մէջ յաղթանակ ձեռք բերաւ բանականութեանս վրայ, ապա
հարազատ ականջներովս լսեցի այն անոյշ ձայնը, որ երգում
էր, «ես քեզ մերժել չեմ կարող, Միքայէլ»: Այս ամենից յետոյ
միթէ՞ նորից տատանուել: Ո՛չ, ես այլ ևս անոյժ եմ խեղդելու
իմ զգացմունքը, որ այժմ կատարեալ տիրում է կամքիս վրայ:
Ո՛չ, ես նրանից խոյս տալ չեմ կարող: Թո՛ղ լինի, ինչ պատա-
հելու է: Այս ճանապարհին կամ կը վերականգնեմ կորցրածս,
կամ թէ բոլորովին կը տապալուեմ. և այս կրկնակի հարուածի
տակ հազիւ թէ մի գնդակ արժանի չը համարուի իմ ալլա-
սեռուած գոյութեան. այսքան քաջութիւն այս աստիճան ազ-
նիւ արիութիւն ես չունենամ:

ԼԻԶԱ. (Մտնում է Լիոնորայի հետ): Միքայէլ, դու
տխուր ես և խիստ դժգոհ. միթէ՞ ինձնից որևէ գաղտնիք
ունես:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ես փոքր ինչ ջղային եմ, բայց քո անոյշ ձայնի
դիմաց ես ահա կրկնակի երջանիկ եմ:

ԼԻԶԱ. Ես հաւատում եմ, որ դու խոր համակրանք ես
տաժում ինձ, հենց յանուն այդ զգացմունքի խնդրում եմ պար-
զել ինձ քո այս տխրութեան պատճառը, ինչպէս և ասել, ին-
չի՞ առթիւ վիճել ես Հենրիկի հետ:

ՄԻՔԱՅԷԼ, Միթէ այդ քեզ անհունգստացնում է:

ԼԻԶԱ. Թերեւս ոչ, եթէ միայն մի չար նախազգացում չը
կրժէր ուղեղս:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ես քեզ երաշխաւորել կարո՞ղ եմ:

ԼԻԶԱ. Անպայման, ես քեզ հաւատում եմ, որովհետեւ անսահման սիրում եմ քեզ: Սակայն յանուն մեր ապագայ անդորրութեան, աղերսում եմ քեզ, Միքայէլ, ոչինչ չը թաղցնել ինձնից: Դու ազնիւ մարդ ես և յանուն իմ սիրոյ կանես այդ: Զէ: Դու լռում ես: Ինչո՞ւ, Միքայէլ. այդ դժուար է քեզ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ձեռն հասկանում ինչո՞ւ դու այսչափ յամառում ես: Ես քեզ սիրում եմ ամբողջ հոգով, մի մոռանար այս: Վստահիր ինձ և ես քեզ երջանիկ կը դարձնեմ:

ԼԻԶԱ. Բախտաւոր եմ այդ լսել, Միքայէլ. սակայն թերեւ լինին առիթներ, որոնք խոչնդոտ հանգիստանան մեր երջանկութեան. ինչո՞ւ ուրեմն նախօրօք չը նախապատրաստուել ամեն դժբախտութեան:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դժբախտութեան:

ԼԻԶԱ. Չը գիտեմ, կասկածում եմ միայն. դու պարտաւոր ես ամեն ինչ ինձ պատմել: Ի՞նչ կայ քո և Հենրիկի մէջ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Այդ մասին ինձ հաճելի է լռել:

ԼԻԶԱ. Այդ դէպքում մնում է ինձ ասել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (?!):

ԼԻԶԱ. Քեզ արգելում է ամուսնանալ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ա՛հ, թշուառ: (Ճակատը տրորում, ընկնում է գահաւորակին):

ԼԻԶԱ. Ինչո՞ւ յուսահատուել, Միքայէլ: Դու կարծում ես այն աստիճան ես փոքրոգի եմ, որ այս դէպքում կը թողնեմ քեզ: Ո՛չ. ես քեզ այժմ աւելի, քան երբ և է կարեւոր եմ: Թերեւ իմ սիրող շնչի տակ հնարաւոր լինի քեզ աւելի շուտ բժշկուել: Ապաւինիր ինձ քո ցաւը:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ա՛խ, էլզա, անսման էակ, ինչո՞ւ քեզ պատահեցի:

ԼԻԶԱ. Մի հառաչիր. ապաւինիր քեզ այսչափ սիրող էակին և ես կը բժշկեմ քեզ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Է՛լզա, կաթոգին սէր, ես անբոյժ եմ! Ես կորած եմ:

ԼԻԶԱ. Այդպէս մի խօսիր, Միքայէլ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ա՛խ, եթէ միայն հնարաւոր լինէր վերադարձնել վատնածս:

ԼԻԶԱ. Միթէ՞ ես չեմ կարող քեզ երջանիկ դարձնել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Անկասկած դու կարող ես, սակայն փոխադարձաբար կը ստանան ինձնից:

ԼԻԶԱ. Միթէ ինձ չես սիրում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Աւել, քան մարդկային զգացմունքը կարող է:

ԼԻԶԱ. Ուրեմն...

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ա՛խ, է՛լզա: (Պաուզա): Հեռու: (Հրում՝ կանգնում է): Դե՛...:

ԼԻՉԱ. Միքայէլ: (Մերձենում է):

ՄԻՔԱՅԷԼ. (Խուսափելով). Ո՛չ: Մենք պէտք է զատուենք:

ԼԻՉԱ. Միքայէլ—

ՄԻՔԱՅԷԼ. Այլպէս ես քեզ կը սրբապղծեմ: Այս էր ահա պահանջում բժիշկ Հենրիկը: Ես ատում եմ նրան այժմ աւելի, քան երբէք: Ա՛խ: (Ընկնում է բազկաթոռի մէջ):

ԼԻՉԱ. Միքայէլ, միթէ՛ իմ դիմաց զգում եմ քեզ այդ աստիճան յուսահատ: Արիացիր: Ես կը մնամ քեզնից անբաժան մինչև առողջանաս, մինչև ձեռք բերես կորցրածդ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ձեռք բերե՛լ: Դու, անմեղ կոյս, դու դեռ յուսում ես: Քո ձայնը դեռ այդպէս սփոփի՛ջ է հնչում: Թող ինձ ու գնա քո բաղդին. ես կորած եմ անդամ: Դու կը սրբապղծուես իմ ընկերակցութեամբ. գնա, փախուսա տուր, քանի որ ոչ չէ:

ԼԻՉԱ. Քեզ թողնել չեմ կարող, Միքայէլ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դու պարտաւոր ես ինձ թողնել. պարտաւոր ես յանուն մեր պատուի, յանուն մեր բարոյականութեան: Մինչ այժմ ես անոյժ էի սանձ դնելու իմ սիրոյ զգացմունքին. սակայն բանականութեան ձայնը այժմ իմ մէջ աւելի քան ուժեղ է հնչում: Մենք պէտք է բաժանուենք. դու պէտք է ինձ թողնես: Ես ունեմ իմ ներսը մի գարշիլի ախտ, որ կարող է քեզ վարակել, այլասեռել քո սերունդը, աւերել քո յանրիժ պատիւը: Գնա, գնա, ինձնից: (Քայլում է դէպի դուռը): Ես հասարակութեան մի պատուազուրկ անդամ եմ, իսկ դու մի մաքուր կոյս: Գնա հեռու. ապրիր հեռու: (Գնում է):

ԼԻՉԱ. (Ընկնում, լալիս է): Ա՛հ, Լիոնորա:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Մխիթարուի՛ր, էլզա: Դու կորցնում ես սիրածըդ, բայց գտնում բարոյական պատիւդ: Չարիքից փոքրագոյնը պէտք է գերադասել: Հանգստացիր, սթափուի՛ր:

ՆԻՆԱ. (Մտնում է): Այս Բ՛նչ է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Միքայէլը խոստովանուեց:

ՆԻՆԱ. Յիրաւի՛ նա հիւանդ է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Դժբախտաբար:

ՀԵՆՐԻԿ. (Մտնում է):

ՆԻՆԱ. (Հենրիկին ընդառաջ): Միքայէլն ազնուաբար խոստովանուել է:

ՀԵՆՐԻԿ. Նա կատարել է իր պարտքը: Սպասում էի:

ՆԻՆԱ. Բայց հանգստացիր էլզա: Հիւրերը իսկոյն կը

խմբուեն այստեղ, գնանք իմ առանձնասենեակը: (Օգնում է Լիոնորայի հետ Էլզայի՛ն բարձրացնելու, ապա քայլում են գնալու):

ՀԵՆՐԻԿ. Կարճ է օրիորդ Նինան մի երկու րոպե ինձ հետ մնալ:

ՆԻՆԱ. Դուք ախրան բարի էք, որ կարելի է ձեզ վրասահիլ:

(Լիոնորան Լիզայի թելը վերցրած գնում են):

ՀԵՆՐԻԿ. Շնորհակալ եմ: Մենք խոստացել ենք հաշտ ապրել, իսկ կատարեալ բարեկամութեան համար անկեղծութիւնը կրկնակի անհրաժեշտ է: Ես, իբրև Գէորգի ընկերը, նրա բնտանիքի բարեկամը, կամենում եմ հարցնել ձեզ, օրիորդ Նինա, գիտէ՞ արդեօք Գէորգը մեր մէջ տեղի ունեցած պատմութեան մասին:

ՆԻՆԱ. Նա չը պէտք է իմանայ. յոյս ունեմ դուք ոչինչ չէք խօսել:

ՀԵՆՐԻԿ. Ոչինչ, Բայց դուք չէք մտածում խօսել:

ՆԻՆԱ. Ի՞նչ էք ասում: Խելագար հօ չեմ:

ՀԵՆՐԻԿ. Այդ անհրաժեշտ չէք գտնում:

ՆԻՆԱ. Աւելի քան անհրաժեշտ է լուել: Ես վստահ եմ ձեր ազնուութեան և չեմ ուզում կարծել, որ երբ և է ընդունակ կը լինիք օգտուելու որ և է ստոր զէնքից:

ՀԵՆՐԻԿ. Իրաւացի էք, ես ստոր զէնքից օգտուելու ամենեւին ընդունակ չեմ, միայն կամենում եմ ձեզ յիշեցնել այդ պարտականութեան մասին, այսինքն պատմել նրան այդ միջադէպը, աղատելու կեղծ դրութիւնից նախ ձեզ, ապա ինձ:

ՆԻՆԱ. Ձեր ուղեղը կանոնաւոր է գործում:

ՀԵՆՐԻԿ. Աւելի պայծառ ու կանոնաւոր:

ՆԻՆԱ. Գիտէի ու սպասում էի, որ դուք յարմար դէպքերին միշտ կաշխատէք օգտուել այն միջոցներով, որ ձեռք էք բերել յանուն իմ սիրոյ: Սպասում էի, այո:

ՀԵՆՐԻԿ. Օրիորդ Նինա, այդ ազնիւ պարտք է, որ ձեզ կատարել եմ խնդրում:

ՆԻՆԱ. Հրժ. ազնիւ պարտք: Կը կատարէք այդ ազնիւ պարտքը դուք ձեր ամուսնու վերաբերմամբ:

ՀԵՆՐԻԿ. Առանց թեթև տատանման: Ես շեշտում եմ ձեզ այդ անհրաժեշտութեան մասին:

ՆԻՆԱ. Մարդիկ ստոր են, այո, իսկ դուք, ազնուութեան մասին ճառողներդ աւելի քան ցածր: Արէք, ինչ կուզէք:

ՀԵՆՐԻԿ. Ես խնդրում եմ ազատել ինձ այդ դերից:

Լումալ

ՆԻՆԱ. Այդ տեսակ յիմար պարտականութիւն ինձ վրայ
առնել ես չեմ կարող, չեմ ուզում և ծաղրում եմ միայն:

ՀԵՆՐԻԿ. Գէորգի դիմաց չը կարմրելու, նրան ուղիղ նա-
յելու համար. կարևոր է արդ.

ՆԻՆԱ. Ես ոչինչ լսել չեմ ուզում: (Կամենում է գնալ):

ՀԵՆՐԻԿ. (Առաջ քայլելով): Խոհեմ եղէք, օրիորդ Նինա:

ՆԻՆԱ. Ես ձեզ տեսնել չեմ կամենում. հեռու գնացէք,

ինչո՞ւ ինձ հանգիստ չէք տալիս:

ՀԵՆՐԻԿ. Ձեր հանգստութիւնը ես չեմ բռնաբարում:

ՆԻՆԱ. Բռնաբարում, աւագակի պէս բռնաբարում:

ՀԵՆՐԻԿ. Օրիորդ !

ՆԻՆԱ. Դուք խլել էք իմ հանգստութիւնը —

ՀԵՆՐԻԿ. Օրիորդ !

ՆԻՆԱ. Ես ձեզ չեմ ուզում տեսնել: Թողէք ինձ հանգիստ:

ԳԷՈՐԳ. (Մտնում է. Նինային): Եկայ խնդրելու քեզ...

Այս րոնչ է: (Մայում է երկուսին տարակուսական):

ՆԻՆԱ. (Հենրիկին): Ի՞նչ էք ուզում այլ ևս ինձնից. ին-
չո՞ւ ինձ հանգիստ չէք տալիս:

ԳԷՈՐԳ. Ձեմ հասկանում...

ՀԵՆՐԻԿ. Ներէք, օրիորդ, եթէ այդ ձեզ անհանգստութիւն
է պատճառում, կազատեմ շուտով ձեզ այդ դրութիւնից, ինձ
վրայ յանձն առնելով այդ պարտականութիւնը: (Դէորդին):
բարեկամ... —

ԳԷՈՐԳ. Բայց ի՞նչ կայ որ:

ՆԻՆԱ. Ստեր, կեղծիքներ. անազնիւ մարդիկ: (Երեսը
սեղմում է զահաւորակին: Մտնում է Լիոնորան: Քիչ յետոյ
սկսում են հաւաքուել հիւրեր):

ՀԵՆՐԻԿ. (Դէորդին): Ներիր, ընկեր. այս տեսարանին ես
ակամայից միայն նպաստել եմ: Լսելով օրիորդի քեզ տուած
համաձայնութեան մասին, ես, յանուն քեզ տաժած իմ մտեր-
մութեան, յանուն մեր բարեկամութեան, չուզեցի մեր մէջ ոչ
մի կեղծիք կամ գաղտնիք ունենալ, ճիշտ այն իմաստով, որի
մասին քիչ առաջ խօսում էինք. ուստի և կարևոր համարեցի
խնդրել օրիորդ Նինային, պատմել քեզ այն յարաբերութեան
մասին, որ սիրոյ անուան տակ, ունեցել է նա ինձ հետ այս
մի շաբաթուայ ընթացքում: Այդ մի խարուսիկ շրջան էր ինձ
համար, որին վերջ դրի ես երեկ, և որը կամենում էի ահա
քեզ պատմել, կեղծ դրութիւնից ազատելու թէ ինձ, թէ օրիոր-
դին և թէ քեզ:

ԳԷՈՐԳ. Այդ ամենի համար պէտք է միայն շնորհակալ

սխալ. ինչի՞ համար են ուրեմն քո այս ամեն ջղաճգութիւնները, Նինա:

ՆԻՆԱ. Ես չեմ ուզում այլ ևս ոչ ոքի տեսնել:

ԳԷՈՐԳ. Հանգստացիր, Նինա. այստեղ ոչինչ չարիք չը կայ, ընդհակառակը պիտի շնորհապարտ մնալ իրերի պարզ դրութեան համար: Դու չը պիտի խուսափէիր այդ քայլից, որ քեզ աւելի կը բարձրացնէր: Մեր կապը ոչ թէ անցեալի, այն ապագայի համար է, ուստի և վստահօրէն կարող ենք մաքրուել անցեալից, ապագայ անդորրութեան նպաստելով: Տո՛ւր ինձ ձեռք:

ԼԵՒՈՆ. (Մտել է քիչ առաջ Գէորգի խօսակցութեան ժամանակ): Ներեցէք, պարոններ. թերեւ անպատեհ ժամանակ մտայ, սակայն իմ ներկայութիւնը մանաւանդ՝ այս տեսարանին աւելի քան կարևոր է: Իմանալով օրիորդ Նինայի պարոն Գէորգին տուած համաձայնութեան մասին, խիստ զարմացայ այն տարօրինակ իրողութեան դիմաց, որ մի շարթում ընդամենը, օրիորդ Նինան կարողանում է մերժել ինձ, ընդունել բժշկին, ապա նշանուել Գէորգի հետ. ընդամենը մի շարթում, ասում եմ ձեզ: Ես իրաւունք ունէի կասկածելու, որ այս ամենի մէջ միմիայն հաշիւներ են դեր խաղում և ոչ մաքուր սէր, ուստի և եկայ պարզելու այդ ամենը հենց յանուն օրիորդ Նինայի, մի էակ, որ իմ սրտին անչափ մօտ էր կանգնած և որի քախտաւորութիւնը միշտ թանգ է ինձ:

ՆԻՆԱ. Ձեր այդ տօնը ամենևին սիրոյ հոտ չէ բուրում և ես ձեզ արգելում եմ խօսել իմ սիրոյ մասին:

ԳԷՈՐԳ. Նինա, դու անարդար ես:

ԼԵՒՈՆ. Ես սիրում էի օրիորդին, սիրում ամենամաքուր ու գիտակից զգացմունքով, հաւատացած նրա փոխադարձ սիրուն. գոնէ այդպէս էին վկայում նրա անձնուէր հոգատարութիւնը, նրա հառաչներն ու արցունքները, նրա բոլոր յոյզերը. Սակայն մի պայծառ օր կայծակ խփեց իմ կեանքին: Հաբազատ ականջներովս լսեցի նրանից, որ այդ ամենը միմիայն ամառային պօլէզիա է եղել, միայն պարապ ժամերի հաճելի վատնումն: Մի խաղ միայն, մի նենգ խաղ, որ հրճուանք պատճառելով մի դեռատի կոյսի, ամայի դարձրաւ իմ երիտասարդ կեանքը, սպանեց իմ թարմ զգացմունքը: Իրաւունք չունիմ միթէ այժմ այս դերում ներկայանալու այստեղ, պարոններ: Յիշաւի՞ ես անազնիւ եմ վարւում:

ՀՆՆՐԻԿ. Ամենաազնիւ վարք: Դուք աւելի իրաւունք ունիք, նրա սիրոյ խաղը ինձ հետ՝ թունալից չէր ինձ համար:

ընդհակառակը կրթիչ, այն ինչ ձեզ համար այդ սէրը կրկնակի տանջանք է եղել: Այդ ամենը գիտէք ինչպէս էր բացատրում նա ինձ, որ Լեոնը մի անտանելի ծանօթ է իր համար, որի լուսանկարը արժէ անգամ պատռել:

ԼԵՒՈՆ. Մի անտանելի ծանօթ:

ՆԻՆԱ. Այն օրերին, այն: Ուրիշ ի՞նչ կարող էր իմ մէջ մնացած լինել:

ԼԵՒՈՆ. Համակրանք դէպ այն անձը, որին այնքան բուրբոք անձնատուր էիք: Այժմ ինձ կրկնակի պարզ է, Նինա, որ դու ինձ չես սիրել, դրա հետ հանդերձ և այն, որ դու անընդունակ ես խոր ու գիտակից սիրելու: Դու վտանգաւոր կէն ես: Եթէ անընդունակ ես չնչին յարգանք տածել անցեալին, չես կարող ուրեմն և հաւատարիմ ու պարտաճանաչ լինել ներկայում: Դու վտանգաւոր կին ես, ասում եմ քեզ: Քո անցեալը, գիմնադրական կեանքը, որ այժմ աւելի լաւ ծանօթ է ինձ, պարզ ձայնում են վարքդ ու որոշում ապագայդ: Քեզ վտանգ է սպառնում, եթէ ժամանակին չը սթափուես, որի համար և ահա եկել, ամեն ինչ պարզել եմ յանդգնում: Դու թողեցիր ինձ ու ընտրեցիր Հենրիկին, ապահով դրութիւնը նկատի առնելով այժմ մերժած Հենրիկին յարուել ես Գէորգին, դրամական առաւելութիւնները պատճառով: Խոստովանուիր, որ այդպէս է. խոստովանուիր, որ այս ամենի մէջ սիրոյ ղգացմունքով չեաւ առաջնորդուել: Խոստովանուիր, թէկուզ հենց այդ ճանապարհով փրկելու պատիւդ:

ՆԻՆԱ. (Աւելի ամուր է սեղմում զահաւորակին ու լաւիս: Լիոնորա եւ մի երկու հիւրեր կամենում են մխիթարել նրան):

ՀԵՆՐԻԿ. Թողէք լալ, հանգիստ լալ: Այդ արցունքները մաքուր զգացմունքից են բղխում, իբրև սթափման առհաւատ չեայ և սփոփիչ կը լինեն: Նա զոհ է իր կրթութեան ու դաստիարակութեան, որ հիմնուած է շրջապատի ուշադրութեան արժանանալու ուսման մէջ: Նա ներազդուել ու շարունակեց մնուել է գեղեցիկ զարդ, հրապուրիչ իր լինելու: Նա այդպէս է անցրել իր պատանեկութիւնը, իսկ այժմ աւելի ազդեցիկ լինելու նպատակով, նա ձգտում է կոմիորտ ու պատրաստ կեանքի: Սակայն հարստութեան հետ շաղկապուած ախտերը թունալից կը լինեն նրա թոյլ բնաւորութեան համար, եթէ Գէորգն արթուն հսկող չը լինի նրա վրայ:

ԳԷՈՐԳ. Սթափուիր, Նինա և յայտնիր քո շնորհակալութիւնը այս ամենի համար: Հաւատացիր, որ այդ բոլորը կը բռնկուէին մի օր հենց քո հարազատ գլխին, այն ինչ այժմ սկիզբ է դնում նոր կեանքի:

ՆԻՆԱ. Վեր է կենում ղիտում՝ շրջապատը, ծանրութեամբ մերձենում գրասեղանին: Լեռն, իմ հասցէին այդպէս նախատական հնչող քո ձայնը վերջին անգամ պարզ ցուցնում է այն անկեղծ սէրը, որ տածում ես դու ինձ: Իմ ձգտումները չեն համապատասխանում քո պայմաններին, ուստի և ճնշում է իմ զգացմունքը, ներքի ինձ, բայց և իմացիր որ ես քեզ, միմիայն քեզ եմ սիրում:

ԼԵՒՈՆ. Իմ վիրաւոր մտքի համար սպեղանի է այդ լսել, սակայն դժբախտաբար մեր ճանապարհները բաժան են այլ ևս:

ՆԻՆԱ. Հանգիստ մնա, ազնիւ մարդ: Ես այդ ասում եմ միայն իմ վերջին ու անկեղծ զգացմունքը արտայայտելու: Իմ այս պայծառ գիտակցութեան համար ամուսնութիւնը աւելի քան անմատչելի է: Կեանքում թող ապրեն դրական մարդիկ, իսկ ես սթափուելու այլ միջոց ունեմ: (Արագութեամբ քաշում է արկղը, վերցնում ատրճանակը ու պարպում ճակատին: Շարժում ու աղմուկ: Մի քանի պտոյտներից, Նինան ընկնում է գահաւորակին):

ՀԵՆՐԻԿ. Ուղիղ գանգի մէջ:

ԳԷՈՐԳ. Թշուառ էակ:

Յ. ԲՈԶԵԱՆ

(ՎԱՐԱԳՈՅՐ)

ՈՐՔԻԿԸ

Ճիշտ է, հայրիկ, որ երբեք մայրիկ չեմ ունեցել ես:

Եւ մանուկը պատասխանի սպասելով, պահ մի դադրեց զասաւորելու իւր փոքրիկ, արճճից թափած, զինուորներէր: Այսպիսի ծանր հարց շօշափելու գիտակցութիւնը, մի առեղծուած, որ վեր էր իւր հասակի խնդիրների շարքից, ուրեմն և արգելուած՝ իւր համար, խորին կանխահաս վիշտ էին դրոշմում նորա մանկական, կապոյտ, սիրուն աչիկների մէջ:

Հայրը զարմացած այդ անսպասելի հարցից, ձեռքին եղած թերթը ճմռթկել սկսեց, դադարեց կարդալուց, մնաց լուռ անխօս, իւր ներսը յուզող հակասական զգացումներին մատնուած, ինչպէս լճի մէջ ձգուած մի քար, երեխայի հարցը շարժեց նորա ներսը եղած զգացումները, հետզհետէ ընդլայնելով իւր սրտի խորքում թագնուած յոյզերի շրջանը, իւր անախորժ իշողութիւնների ամբողջ տիղմը:

— Ինչպէ՞ս չէ, սիրելիս. մայրիկ ունեցել ես: Բայց, դժբաղդաբար, հինգ տարի է, ինչ մեռել է...

Ա՛հ, այդ պատուազուրկ արարածը չէր սեռել: Նա ապրում էր: Եւ ապրում էր իւր մոլի կեանքն ու գայթակղելի արարքները արար աշխարհին ցոյց տալով: Դեռ անցեալ շաբաթ էր, որ յանկարծ պատահեց նորան Բուլոնի անտառում, անհոգ մեղկութեամբ ձգուած կառքի բարձերի վրայ, աչք ծակող արդ ու զարդով, որ ամենքի ուշադրութիւնն էր գրաւում. նորա շարժումներն այն սիրազրգիւ շեշտերն ունէին, նորա շրթերի վրայ այն կէս-ժպտուն սուր, խայթող ժպիտն էր խաղում, որ ոչ մի պատուաւոր կնոջ վրայ չէր նշմարիլ:

Կատաղի քինախնդրութեամբ լի, այդ անակնկալ հանդիպումից, նա կշռեց այն սիրաբորբոք կենսունակութեան չափը որ հինգ տարուայ անջատումը դեռ չէր կարողացել մեռցնել իւր մէջ: Օ՛հ, շատ քիչ կին կարող էր պարծենալ, թէ պաշտօնեւ է որեւէ տղամարդից, ինչպէս իւր Հանրիէտտը:

Դիլի ցաւը բռնած, քունքերը ափերի մէջ առած, արմունկ-

ները կռթնեց լուսամուտին: Այնտեղ՝ վարը, փողոցում և մայթերի վրայ, մարդկային կրկին հոսանք էր եռում, հոսում քաղաքի կենդրոնից դեպի Բելվիլի սիրուն բարձունքը: Բայց նա ոչինչ չէր նկատում, բացի իւր մռայլ մտքերի անվերջ շարքից:

Յիշողութիւնը եռում էր նորա մէջ. ահա համեստ կարուհու ալեծուփ ստուերադէմը, դեղձան մազերով, ծաւ աչքերով, ջուլթակի ձայնի հոգու խորքը թափանցող անուշ ելէջով: Արդեօք ինչպիսի սիրօշարակի հրապոյրներով էր կարողացել գրաւել իրեն մինչ այն աստիճան, որ կարծում էր թէ երջանկութեան և երազուն յափշտակութեան գանձերից ամենաթանգագինն էր ձեռք բերում:

Սակայն ամենքն էին զգուշացնում նորան հեռու կենալ նորանից, աչքի առաջ ունենալով բազմաթիւ խօսք ու զրոյց, անպառտած արարքներ, մանաւանդ նորա թոթոշիկ մանչը, որ ռիվ գիտէ որտեղից էր ժառանգել և որին դեռ մնուցանում էր ուրիշ դայեակի մօտ:

Բայց կիրքը կոյր է միշտ: Հանրիէտտի մի լացը նորան աւելի համոզեցին, քան հաղարաւոր խոհեմ ազդարարութիւններ և կատարեալ հաւատով ընդունեց այն պատիր հէքիաթն ու շինծու պատմութիւնը, որ երիտասարդ սիրունիկը լցրեց նորա ականջները: Ամուսնութիւն կատարուեցաւ, բայց օրէնքի խստութիւնը արգելք եղաւ որդեգրելու և օրինական դարձնելու այդ անզարմ վաւակը: Բայց նա չկամեցաւ, որ անհարազատութեան ծանրութիւնն զգայ այդ փոքրիկը: Դայեակից վերցրեց, իւր օջախն առաւ և օրէօր, որչափ աւելի էր նշմարում փոքրիկի և մօր մէջ եղած նմանութիւնն, այնքան աւելի էր կապւում նրան:

Իրրև երախտագիտութեան արտայայտութիւն այդ մեծահոգութեան դէմ, տիկին Շալվէն մի գեղեցիկ առաւօտ չքացաւ ամուսնական յարկի տակից առանց որևէ պատճառաբանութեան, իրրև առհաւատչեայ թողնելով իւր համար ծանրութիւն եղող մանկիկը: Ամուսնութիւնը միայն վեց ամիս էր տևել...

Շալվէի մարմնով մի սարսուռ անցաւ: Տանջող անձկութիւնը ճնշում էր նորա յաղթ ուսերը: Չնայելով յուլիսեան տաքուկ երեկոյին, կարծես սառը, մինչև ոսկրների ծուծը թափանցող ձեան տարափի տակ էր կանգնած, որ անդադար մաղւում էր նորա գլխին:

Լուսամուտի փեղկը գոցեց և սկսեց դիտել բաց-նախակների ալքումը դիտող շիկահեր փոքրիկին:

Խեղճ մանչուկ: Ի՛նչ մեղք ունէր, որ այդ ամօթը իւր անմեղ ուսերի վրայ էր կըրում:

Բարեկամները խորհուրդ էին տուել ազատուել նորանից, — ընկեցիկներ խղճուկ հօտը ստուարացնող բանակն ուղարկել: Բայց նա մերժել էր, զգացուած շնորհալի երեխայի վարժունքից և սիրում էր յանձին նորա, առանց ինքն իրեն իսկ խոստովանելու, անյայտացածին ու նորա պատկերը:

Ամեն բարի գործ, անշուշտ, երախտագիտութեան կարժանանայ, ուստի և «կացինը կոտրելուց յետոյ կոթն էլ դէն չձգեց». փոքրիկ մանուկին պահեց իւր մօտ: Իւր լքուած կեանքն այսուհետեւ մի նպատակ ունէր, — կրթել փոքրիկ Ստեփանին մինչև այն օրը, երբ նա կը կարողանար իւր գլխի ճարը տեսնել, կամենում էր նորան ազնիւ ու շիտակ արհեստաւոր դարձնել, ինչպէս իրեն որդեգրող հայրն էր:

Բայց իրագործելիք նպատակը դժուար էր, իւր արհեստը ոչ աւելորդ ժամանակ և ոչ էլ սպասուհի ունենալու դիւրութիւն էր տալիս: Ստիպուած էր անձամբ հոգ տանել տան տընտեսութեան անախորժ պարտաւորութեան, զբաղուել ուտելիքի ընտրութեամբ և պատրաստելով, ուստի և չնայելով իւր բոլոր ջանքերին՝ իւր ձախլիկ հոգատարութիւնն ու քնքշանքը չէին կարողանում մօրը յատուկ խնամատարութեան պակասը լըրացնել:

Բայց, փառք Աստուծոյ, աշխարհիս երեսին բարեսիրտ մարդիկ դեռ գոյութիւն ունին: Ընկեր-հարեան, ծանօթ, նոյն իսկ պիտոյքները հայթայթողները, ամենքն իրար հետ մըցել էին ուզում իրենց սիրաշահութեամբ: Այժմ ամենադժուար հոգան արդէն քաշուած էր:

Ապագայում, երբ մանչուկը հասակաւոր մարդ կը դառնար, անշուշտ կկարողանար հասկանալ այդ անշահագրգիռ հոգածութիւնն, ջանադիր անձնադրութեան արժէքը և լքուած ու երեսից ձգուած հօր դեռ բոլորովին չգոցուած վշտի սպինները բուժել գիտենար:

Նուրը կօշիկներ ի կուշիք, մետաքսեայ զգեստ խշխշոց լըսուեցաւ, ներսի զանգակի շեշտակի ձայնի հետ: Ծալվէն տեղից վեր թռաւ: Դուռը բանալով, յետ-յետ գնալու ահամայ մի շարժում արեց, աչքերը տրորեց, կարծես, վախենում էր, որ տեսածը երազ լինէր:

Հանրիէտտը... բայց իսկապէս Հանրիէտտն էր:

Եւ մինչդեռ նա սառած, կանգնած էր մնացել, ջղային դողից յուզուած, տեսիլը հանգիստ տեղ բռնեց՝ նստելով: Սեղանի մի անկիւնում տեղաւորեց իւր ոսկէ ձեռքի կապոցը, փա-

կազմերով զարդարուն այցետոմսերի տուփը և մի քննական արգահատանքի հայեացք ձգեց իւր նախկին բնակարանի վրայ:

Հոգացող ձեռքի պակասն իսկոյն աչքի էր ընկնում աթոռների վրայ տիրող խառնուկնդորութեամբ. օձիքն ընկած էր քարթու հացի կեղևի հետ, առանց լուսամտիփի ճրագը դրուած էր մի անկիւնում մխից սևացած ապակիով: Զգացւում էր, որ կանացի ձեռք չկայ տան մէջ:

— Արի, իմ փոքրիկ Ստեփանիկս, արի բարեկիր ինձ: Ինչպէս մեծացել ես դու:

Սկզբում բոլորովին շփոթուած երեխան, շուտով ընտելացաւ և ձօտեցաւ սիրուն տիկնոջը, որ սկսեց զգուել նորա գանգուր, շիկահեր խաղաղիկները:

— Ոչ մի շահ չեմ տեսնում, չոր-չոր ասաց արհեստաւորը, որ Ստեփանիկը հազորդակից լինի մեր գաղտնիքին:

Հանրիէտտը գլուխը կախեց: Առանձնակի բաղադրեց իւր արարքը, խոստովանեց իւր սխալը: Բայց եթէ ինքը վատ էր վարուել, միթէ նա էլ մեղաւոր չէր, որ հեռաանութիւն չէր ունեցել, միթէ արդուզարդի, վախելչութեան ծարաւ հագուած կապուած կարուհին ստեղծուած էր «սև-խանձող» դառնալու տան մէջ: Իւր յետադէմ, խաւարամիտ գաղափարներով նա մի հաստիկ, բարի աղջիկ պիտի առնէր, որ խոհանոցի պղնձեղէնի փայլիլուքով և կահկարասիքի մաքրութեամբ իւր գաղափարների արտայայտիչը կդառնար:

Մատաղահաս կինը խօսում էր հանգիստ ու մեղմ ձայնով բայց հեգնող, սուր շեշտով, ոչ մի յուզում, ոչ մի ապաշաւ չէր այլայլում նորա ձայնի միօրինակ յստակութիւնը:

Անցեալի յիշողութիւններից յետոյ նա անցաւ ներկայ դրութեան և յայտնեց, թէ շատ ուրախ է, որ զանազան արկածներից յետոյ, հանդիպել է իւր այժմեան առատաձեռն, մեծահոգի և իրենով յափշտակուած տարփածուին: Նա, դժբաղդաբար, արդէն անցել է առաջին երիտասարդութիւնը, բայց իւր մեծ հարստութիւնը ծածկում էր այդ թեթև պակասը:

Արդուզարդի խրցակից (trousse) մի փոքրիկ, սիրուն հայելի ջոկելով, Հանրիէտտը՝ ամեն երկու խօսքին տրորում էր շրթունքներին հաստ շերտով քսած կարմրափայլ սնդոյրը: Մանուշակի, մեխակի և յասմիկի բուրմունքը սենեակն էր բռնել:

Շալիկէն, յուզուած ու վրդովուած, ընդհատեց այդ շաղակրատանքը:

— Վերջապէս, կարծում եմ, այստեղ չէք եկել ձեր անկարգ ընթացքի մանրամասնութիւնները պատմելու:

Այս քաղաքավարութիւնից հետո ընդհատման առաջ, եկողն ստիպուած եղաւ իւր գալու շարժառիթը պարզել: Իւր ազատութիւնը ձեռք բերելու ցանկութեամբ, նա կկամենար ապահարզանով «մկրատել» այնքան թիթեամտութեամբ կապած ամուսնութեան հանգոյցը և ամուսնալուծութիւն ստանալ: Սիւսին երկիւղ էր կրում, որ Շալվէն քինախնդրութիւնից զերդուած, կղանդաղէր գործը արդարադատութեան յանձնելու: Այս ևս աւելացրեց, որ դատարանի վճռած արդարացի տուգանքի վճարումից յետոյ, իւր մօտ կառնէր իւր փոքրիկ Ստեփանիկին, որովհետեւ նրա հովանաւորը դառն վշտի յիշողութիւնն անցնել տալու համար անչափ ու անհաշիւ փաղաքշանք էր շռայլում մանկանը:

Մի յանկարծական, անստանկի վիշտ պատեց տխուր ամուսնուն: Ի՞նչ: Իւր վերջին մխիթարութիւնը, իւր միակ հաճոյքը պէտք է խլուէր նորա ձեռքից: Այդ վատշուէր արարածը, որի դաւաճանութիւնը խաւարել, դառնացրել էր իւր կեանքը, ուղղւած էր իւր չարամտութիւնը մինչև ծայրը հասցնել:

Մի վերջին ճիգ թափեց հանգիստ, անխռով մնալու համար:

— Ձեզնից ոչինչ չեմ պահանջում, բացի այն, որ բոլորովին մոռանաք ինձ: Պահեցէք ձեր դրամն ու տուգանքի հատուցումը ձեզ համար, իսկ երեսային ինձ թողեցէք: Նորան որդեգրել եմ, նա իմս է և վաճ նորան ով կփորձէ մօտենալ նորան:

— Բայց, սիրելիս, չէ՞ որ դուք ոչ մի իրաւունք չունիք նորա վրայ: Նա չէ կրում ձեր անունը, և օրէնքի առաջ դուք նորա համար բոլորովին օտար մէկն էք:

Բարկութիւնից ինքն իրեն կորցրած, հլաւ, դուռը բաց արեց և Հանրիէտտին սանդուղտների վրայ շարտեց:

— Դ՛ուրս, կորիւր այստեղից... անզգամ կին, ցոփութեան զին ոսկովդ: Եւ եթէ ես ոչինչ եմ մանչուկի համար, ես, որ «փափա» եմ տուել նորան, մեծացրել, որ հինգ տարուց վեր փայփայում-զգուում եմ, դ՛ու ես այժմ տէր դառնում նորան, որին հին, կեղտոտ շորի կապոցի պէս մոռացար թողիւր կորար, առանց ըողէ իսկ մտածելու նորա ապագայի վերաբերմամբ: Այժմ, երբ մաքուր հագուած-կապուած մեծացրել եմ, բոլորովին արգելում եմ քեզ քո անմաքուր հաղորդակցութեամբ կեղտոտել նորան, թարմ, անմեղ այտերի վրայ քո կարմրագեղով ապականուած և դեռ արատաւոր համբոյրներից չցամքած շրթունքներդ դրոշմել:

— Գոեհիկ, անպիտան արարած, մոռնաց կինը, կատաղութիւնից սպրտնած: Շատ բարի: Կտեսնես, ինչ կանես:

Երեք օր անց Շալվէն դրոշմուած մի թուղթ ստացաւ: «Տիկին... Հանրիէտտի խնդրագրի հիման վրայ... ես... դատարանի ատենի վճիռների գործադիր պաշտօնեայ... յայտնելով Պ. Շալվէին... նորա մօտ ծառայող... սպասուհու միջոցով...»

Մնացածն ալ ևս չկարդաց և թեմիսի արդարադատութեան պողպատէ ճիրաններին դեռ ևս անծանօթ պարզամիտի անհոգութեամբ կոչնագիրը դարակի աչքի խորը նետեց:

Մի ամիս յետոյ մի ուրիշ կոչնագրի հետ, որ այս ինչ օրը դատարան էր հրաւիրում նորան, ստացաւ նաև մի յայտագիր տասը ֆրանկ տուգանքի, դատարանի հաշտութեան կոչնագիրն անպատասխան թողնելուն համար:

Այս անգամ արդէն գլուխ կորցրած վազլուտեց դատավարութեան ուռուցիկ ձևականութիւնների անվերջ դահլիճների շարքը և հազիւ կարողացաւ իմանալ ապշեցնող նորութիւնը թէ խնդիրը վերաբերում է ոչ թէ իւր ամուսնալուծութեան գործին, այլ Ստեփանիկի պահպանութեան ու պաշտպանութեան: Ուսերի ուժեղ թոթուումով արտայայտեց իւր զօրեղ վստահութիւնը... դէպի երկրի արդարադատութիւնը: Եւ ինչ դարմանք, եթէ դատաւորները աւելի շուտ մի անարժան մօր իրաւունքն էին ճանաչում, քան իրենը:

Մասամբ հետաքրքրութիւնից դրդուած, մասամբ Հանրիէտտի ամօթանքը տեսնելու և դորանով հրճուելու տենչով տարուած, դատարանի կոչնագրի որոշած օրը ատեան գնաց: Մանուածապատ սրահների երկար շարքի մէջ անվերջ սպասելուց և կուրծքը մետաղէ շղթայով զարկարուն ամբարտաւան բարապանը դիտելուց արդէն այդ օրը կոչուելու յոյսը բոլորովին կորցրած էր, երբ վերջապէս լսուեցաւ «Հանրիէտտ կինը Շալվէի դէմ», սովորական ոճը:

Խնդրարկու աչքերով իզուր որոնելուց յետոյ, նա նշմարեց ոսկէ հատակնոցը ամուր կկոցած մի ջինսով, թղթակալը անութի տակ սեղմած, որ առանց այլեայլութեան դիմեց նորան, —

— Դուք էք Շալվէն: Ո՛ւր է ձեր հաւատարմատարը:

— Որովհետեւ ինքս անձամբ այստեղ եմ, ուստի կարիք չունիմ ոչ հաւատարմատարի, ոչ փաստաբանի: Իմ գործն այնքան պարզ է ու արդարացի, որ ինքս կարող եմ պաշտպանել և տանել:

Մարդը առեղծուածի ժպիտ շարժեց շուրթերին:

— Տեսնենք... դեռ ևս ժամանակ ունիք գործը կարգաւորելու: Կամենում էք երեսային մօրը յանձնել, թէ ոչ:

— Ամենեին:

— Բարի... Այժմ կհաստատենք դատարան չգալը:

Շալվէն ապշած մնաց, երբ լսեց, որ ինքը դատապարտուած է «դատազանցութեան»՝ դատարան չգալու համար:

Դատարանի դրոշմաւոր թղթերը դիզուեցան նորա մօտ, բայց նա դեռ ըմբռնել չէր կարողանում, թէ ինչպէս է լինում որ արդարադատութեան ձեռքը հէնց անմեղների վրայ է ծանրանում:

Եւ երբ վերջ ի վերջոյ կամեցաւ խորհրդակցել դատաւորութեան բոլոր քաշկռտուքներին տեղեակ մէկի հետ, բողոքի պայմանաժամն արդէն անցած և դատարանի վճիռը գործադրելու ժամանակն էր հասած:

Շալվէն տուն դարձաւ բոլորովին խենթացած կատաղութիւնից: Նա կորցրեց իւր բոլոր հաւատը դէպի մարդիկ, դէպի արդարութիւն, դէպի Աստուած, որովհետեւ այսպիսի ակներև անիրաւութիւն էր կատարւում օր ցերեկով:

Բայց և անպէս նա հակառակութիւն չցոյց տուեց, — այնքան խոր էր արմատացած իւր մէջ դէպ իշխանութեան ներկայացուցիչն ունեցած յարգանքը, — այն չորս պաշտօնական ըդգեստ կրող անհատներին, — որոնցից մէկը հրճուած էր իւր եռագոյն երիզով, — որոնք մի բարի առաւօտ եկան երեսային տանելու:

Նա բաւականացաւ միայն նոցա պաղատելով այնպիսի մի ձայնով, որ դահճին իսկ կարող էր յուզել:

Կան պարտաւորութիւններ, որոնց կատարելը շատ ծանր է: Ոստիկանական պաշտօնեան գլուխը մի կողմ դարձրեց և սկսեց շղաձգօրէն ընչացքները կրծոտել:

Երեսան արցունք աչքերին իւր պաղատանքն էր միացրել խնամակալի աղաչանքներին: Ընկեր-հարևան, անցորդ-հետաքրքիրներ ժողովուած այդ աղմուկի վրայ, խիստ անհաճոյ մակդիրներ էին թափում արդարադատութեան վրէժխդդութիւն գործադրող պաշտօնեաների գլխին:

— Վերջացնենք, ասաց աւագ պաշտօնակալը:

Կցորդներից մէկը գրկեց կանչւումով մանչուկին: Փողոցի մայթի առաջ կանգնած էր մի փակ կառք: Դռնակի վարագոյրներից մէկը յետ քաշուեցաւ, դռնակը բացուեցաւ և յաղթանակի ժպիտը շրթունքներին Հանրիէտը վազեց դէպի երեսան:

Աչքերն արիւն կոխած, կատաղի երէի նման, Շալվէն շտկուեցաւ: Անակնկալ մի ոստիւնով յարձակուեցաւ առաջ վազող կնոջ վրայ և նորա ձիւնափայլ պարանոցը իւր ուժեղ մատների սեղմակի մէջ առաւ: Կարժրորակ, մանիշակագոյնի փոխուող, սեացող, լեզուն անպէտք շորի կտորի պէս կախ ընկած, աչքերի զարհուրելի բբերը դուրս ցայտող, դնդերող մի դէմք պատկերացաւ... Տասը հոգի շրջապատել էին աշխատելով զոհին ապատել, բայց անօգուտ, ուժեղ հարուածներ էին, որ տեղում էին կատաղած հսկայի վրայ: Բայց նա, շներով շըրջապատուած վարազի պէս, բանի տեղ չէր դնում այդ ամենը և մարդկային վնասուած մարմիններ էին, որ գլորւում էին սալարկի վրայ:

Եւ երբ վերջապէս կարողացան յաղթահարել խելակորոյս կատաղածին, Հանրիէտտի գլուխը ինչպէս թառամած ցողունի վրայ եղած ծաղիկ, կախ ընկաւ ջարդուած կոճիկների վրայ: Սպասող փակ կառքը ոստիկանատուն տարաւ անշնչացած դիակը: Մարդասպանը հլու-հնազանդ թողեց, որ ոստիկանական պաշտօնեաները իրեն տանեն, ուր որ ուզում էին: Խըռնուած ամբոխը ցրուեցաւ:

Իլարանցման վայրում մնաց միայն մոռցուած, շիկահեր, սիրտ կտրտող հեծկլտանքով դառն արցունք թափող, այդքոպէից ուր մնացած մի մանուկ...

Փր. Թ. Տ. Վ.

Վ Ի Ծ Ա Պ

(Հէքիաթ)

Ժամանակով, հսկաների դարում, Հիմալայի բարձունքում ապրում էր ահեղ վիշապը, որի համբաւը սարսափ էր սփռել ողջ աշխարհի դիւցազների սրտերուն անգամ: Ոչ միայն նշանաւոր քաջերը չէին յանդգնում նրա դէմ կռուի՝ դուրս գալու, ոչ միայն հերոսների գնդերը սիրտ չէին անում խմբովին արշաւելու վիշապի բնակավայրը, այլ նրա սահմաններից հառաչելով խոյս էին տալիս թէ դիւցազները և թէ դեերը: Այս երկիրը շրջապատող լերկ ու սրակող ապառաժները ոչ որի անցը չէին տալիս վիշապի իշխանութեան սահմաններին մօտենալու, ոչ մի նաւ նրա գետերի ժայռոտ ափերում նաւամատոյց ու նաւահանգիստ չէր գտնում խաղաղելու, ապրանք տալու, կամ մթերք վերցնելու, ոչ մի կարավան կաժան չէր գտնում նրա մութ անտառներից, սիդաւէտ հովիտներից և խորխոր ձորերից անցնելու: Այս երկրի սրընթաց գետերը, օձապտոյտ հեղեղատները, ահեղագոյ ջրվեժները և փրփրալի սահանքները քշում ետ էին դարձնում ծովից բարձրացող նաւակները, լաստերն ու մակոյկները: Նրա բարձունքից փչող հողմերը, մռնչող բամիւները սարերի ձողերով մագլցող քարայծների, վիթերին ու նապաստակներին անգամ գլորում էին անդնդախոր ձորերը, փշուր փշուր անելով անասունների ոսկորներն անգամ:

Այս անմատչելի վիշապի մասին այն դարերի վիպասանները, գուսանները անթիւ առասպելներ են

պատմել, անհամար ու յեղյեղուկ դիւցազներգութիւններ են երգել, նկարագրել, հետաքրքրել և բորբոքել են արկածախնդիր հերոսներին, գաղափարական անհասանելուն ձգտող անմահ քաջերին: Այս գուսանները բացատրում էին, որ աշխարհ տարածուող հողմերը սկիզբն են առնում վիշապի եօթը զոյգ ունեզերից, որոնք տարածւում են եօթն ուղղութիւնով ողջ երկրի շուրջը զովացնելու և հովացնելու տապ արեգի տօթի մէջ տապակուածներին: Քաղցրաշունչ գեփիւռը հողմերի, փոթորիկների և մրրիկների է փոխարկւում, ինքը վիշապը բարձրանում է ամպերի գագաթներին, եթէ նա կատաղում, բորբոքում, ահեղագոյ որոտներով, փայլակներով ու կայծակներով այրում, մրկում է պատահածներին, մինչև սրտամտութիւնը մեղմում է, թուլանում է նրա բարկութիւնը:

Այդ գուսանները թւում էին վիշապի եօթը գլուխները, եօթը զոյգ հրացայտ աչքերով և ամեն գլխի վրայ եօթնական ահեղ բերաններով: Ինչպէս նկարագրում էին, նրաց ուկններից բղխում էին սառնորակ, ակննակիտ, անապակ, անուշ աղբիւրներ, որոնք սահում, գլուխը լորում էին ջրվէժների նման խորխոր ձորերը անվերջ խոխոջիւններով, յագեցնում, թարմացնում էին կենդանական և բուսական աշխարհը: Վիշապի շրթունքներից հոսում էր կաթը, կովի տուգած ցուրի պտուկներից ցայտող շիթերի նման, որով դիեցնում ու անուցանում էր այդ աշխարհի թոժիւնն ու կորիւնը, կողոն ու խոչկորը, հորթն ու քուրակը, ուլն ու գառը, մանուկն ու ծերուկը և կաթի առատութիւնից մրգուած կարագով ու իւղով զեղուած էր ողջ երկիրը: Նրա դնչերից ծորում, ապառաժի նման լերկ կզակից, կրծքից կաթիլ կաթիլ գլորւում, իջնում էր հովիտներն ու ձորերը ցօղանման սպիտակ, սաթի նման դեղին ու փայլուն մեղրը, որը յագեցնում էր անկուշտ գաղաններին էլ, մարդերին էլ և քաղցրացնում էր ահաւոր գետերի, անհամար լճակների վճիտ ջրերը:

Նրա պաօշներէից զեղալի սահում էր նեկտարը և փրփրալի թափում, ինչպէս հնձանի խողովակից՝ դուրս էր վիժում կենդանարար կարմիր գինին և զուարթացնում, բոցավառում էր թորշոմած այտերն, արագացնում չորացած ջղերի արիւնի շարժումները և հանգած սրտերի տրոփուններն անգամ: Լեռնագագաթի նման կոնաձև ցցուած շնաձև կզակների երախից ժայթքում էր բոցավառ կուպրը, որից բարձրացած ծուխը գնում միաւորւում էր ամպերին, իսկ բոցափայլ կուպրի կաթիլները անձրևի նման շաղ էին գալիս երկրի վրայ, խանձում, դաղում էին այդ աշխարհի անսովոր բոյս ու կենդանութիւն: Ապառաժների լանջերի ու ստորոտների պատառուածներից ցած գլորուող ջրերի նման, նրա պնչերի ճեղքերից դուրս էր չարտւում նաւթը, որից բարձրացած և օդի մէջ կուտակուած գազերը կուպրի բոցերին ընդհարուելով, զարհուրելի որոտներով այրւում և զարհուրեցնում էին կենդանական աշխարհը: Հրաբխաձև մոութներից շատրուանի նման դէպի երկինք էր ժայթքում ծծումբ ու շիկացած նիւթեր, որոնք բոլորաձև երկրի վրայ անդրադառնալով այրւում, բարացնում էին պատահական ամէն կեանք:

Միայն բնիկները վարժուել էին այս երկրի օդին ու ջրին, սոսկալի կրակներին, կուպրի անձրևներին, զարհուրելի գազերին: Նրանց համար այդ բոլոր պատահարները սովորական էին, երկիւղ չէին պատճառում և այդ ամէնը իրենց համար երկնային ողորմութիւն, պարգև էին ընդունում: Այդ երկրի աղգաբնակութեան աստուածը, արարիչը, կենսատուն, հրէջն ու հոգէառը, պահապան ու պատտուողը Վիշապն էր, նրան էին պաշտում, նրա պատգամներն էին լսում, նրա հրամաններին հպատակւում և նրան օրհնաբանում էին: Եւ գոհ էին իրենց վիճակից այդ կիսավայրենի, կիսաքաղաքակիրթները:

Վիշապի հայրենիքի բար ու բերքերի առասպելա-

կան առատութիւնը և հրաշալիքները որքան որ բոլորե-
րում էր չընկալալ աղբերի նախանձը, որքան որ դրաւում
էր նրանց սիրտը, ուշքը, հրապարում նրանց հոգին,
նոյնքան էլ այդ երկրի սարսափները՝ այրած կուպրի
անձրեւը, նաւթի գազից առաջացած բոցային հեղեղնե-
րը, երկնքում տմպանման արեւի լոյսը բռնող ծծումբի
և շիկացած ժայռի կտորների բոցերը, կայծերն ու ծու-
խը և դրանց կարկուտի նման երկրի վրայ թափուիլը,
սասանեցրել էր չարաչք դրացիներին, որոնց գիտնա-
կաններն ու մեծամեծները երգում էին առել իրենց
հպատակներից և օրէնք էին դրել, երբէք որևէ եր-
թեւեկութիւն անգամ չունենալ, չը կատարել վիշապի
սահմաններում, կրակով այրել ողջ ողջ այն անձինքնե-
րին, որոնք յանդգնէին ժողովարդը վիշապի դէմ պա-
տերազմի գրգռելու, նրա երկիրը գրաւելու համար։
Այդ օրէնսդիրները իրենց այս պատգամները դրժողների
դէմ անէծք էին կարդացել և նզովքներ սահմանել։

Բայց աշխարհում արգելուածից հրապուրիչ, ան-
հնարինը հնարատարելու մտքից աւելի դիւթիչ, անյայտը
ըմբռնելու մտածութիւնից աւելի գրաւիչ, անծանօթը
անձամբ տեսնելու տենչից աւելի ըղձալի, գաղափարի
ետեից ձգտուելուց աւելի հաճելի, նպատակին հասնե-
լու կռուից դուրեկան և իդէալի համար զոհուելուց ա-
ւելի վսեմ ինչ բան կարող է լինել։ Միթէ կարելի է
արձանի նման լսել գուսաններին և վիպասաններին,
նրանց երգերն ու վէպերը և կաշկանդել մարդկային
մտքերը, որ չը խորհն, չը խլուին վիշապի երկրի ու
նրա հրաշալիքների առասպելական աշխարհը։

Դարեր դարերի ետեից սահում էին, բաջեր բաջե-
րի ետեից գլորում էին վիշապի պտուտեան խոր խոր
ձորերի և անդունդների մէջ, մոխիր կամ ապառաժ
դառնում, հերոսների նաւերը նաւթի ու կուպրի լճակ-
ներում սուղում էին, այրում։ Դիւցազների արշաւանք-
ները թէև խռովում էին վիշապի անդորրութիւնը, բայց

այդ երկիրը մտնողները էլ չէին վերադառնում: Եթէ յաջողուում էր հերոսներին, դիւցազներին քաջութեամբ կռուել վիշապի հետ, կտրել նրա գլուխներից մէկը, սրա փոխարէն իսկոյն եօթը գլուխ էին բարձրանում և կլանում բոլոր թշնամի բանակները: Արշաւազնդերի կորուստը որքան որ զարհուրելի էր վերջանում, այնքան բորբոքւում էր Վիշապին ընկճելու տենչանքը: Ինչքան քստմնելի կոտորածներով և տանջանքներով կուլ էին գնում խիզախ մարդիկները, այնքան աւելի յուզւում, հրապուրւում էին հերոսների հոգիները, որոնք դարերի ընթացքում նորանոր ծրագիրներ կազմելով, դիւական մեքենաներ հնարելով և ճիւղալային զէնքերով սպառազինուած, մահն աչքերն առած գնում էին հետեւելու իրենց նախորդներին և թաղուել նրանց ոսկորների մօտ: Ժամանակի շրջանը պարբերաբար գունդագունդ զոհեր էր բերում Վիշապին, որ առանց սահմանից դուրս գալու կլանում էր, կլանում առանց յագենալու առանց դժուարանալու:

Եթէ պատահում էին դէպքեր, որ այս յարձակուող խմբերը կարողանում էին մտնել Վիշապի սահմանները, բնակութիւն հաստատել, կարճ միջոցում կամ զոհ էին գնում երկրի բնական արհաւիրքներին, և կամ կուլ էին գնում բնիկներից ու տարրալուծւում: Եւ բիւրաւոր ու միլիոնաւոր հզօրները, հուժկուները դարերի ընթացքում հնարք չը գտան վիշապին նուաճելու, նրա ոյժը կաշկանդելու, նրա ոգին ընկճելու և նրա երկիրը տիրապետելու:

Ինչպէս Վիշապի երկիրը, նոյնպէս և ինքը՝ Վիշապը կոյս էին մնացել դարեր ու դարեր: Նրա խելքը, միտքը կենդրոնացած էր իւր ապառաժի սահմանները հովանաւորելու և պահպանելու վրայ, նրա տենչանքը իրեն վրայ յարձակողներին ջախջախելն էր, նրա համար իւր տիրապետութիւնից դուրս էլ ուրիշ աշխարհ գոյութիւն չունէր: Նրա ամբողջ իղձն ու իդեալը իւր հովա-

նիի տակ ապաստանածների բարեկեցութիւնն էր: Ինքը՝ Վիշապը ոչ կարիք ունէր, ոչ էլ կարօտ էր որևէ առարկայի. իրենից բղխած բարիքով լիացնում էր ամբողջ աշխարհ:

Այդ ժամանակները ամբողջ Ասիային տիրել և հրամայում էր Բողգիխանը, որին երկրպագում էին Խաղաղականից մինչև պարսից ծոցը, Սառուցեալ Ովկիանից մինչև Հնդկականի օփերը ապրող բոլոր ազգերն ու ցեղերը: Ասիայի մի ծայրից մինչև միւսը՝ լայնքսին թէ երկանքսին, բոլոր ցեղերը խունկ էին ծխում, զմուռ էին բուրում Բողգիխանածնի արձանների առաջ, որի պատգամները, որպէս երկնային պատուիրան սասանեցնում էին իշխանապետներին, թագաւորներին անգամ: Միայն Հիմալայի բարձունքում ապրող Վիշապը և նրա հովանու տակ ապաստանողները իրենց համանման հողածինին աստուածորդի գաւանելու չէին գատապարտուած և չէին ստիպուած երկրպագել այդ մահկանացուների անդրիններին, խնկարկելով Բողգիխանածնի պատկերները:

Այս հարիւրաւոր միլիոններով մարդերից երկրպագուած Բողգիխանածինը թշուառ, աշխարհի կինարմատներից ամենաանբաղդ մայրն էր, որովհետև այնքան դուրով էր տածում դէպի իւր միակ զաւակը, որ իսկապէս գերի էր դարձել, ստրկացել էր այդ գեռահաս միսնուճար որդու՝ Բողգիխանի քմահաճոյքներին: Գիշեր ցերեկ այդ թշուառ մօր ուղեղը ամբողջապէս զբաղուած էր իւր այդ զաւակի ապագայով, որ նրան հասցնէ իմաստութեան, ճոխութեան և փառքի այն կէտին, ուր հասնելու ձգտել, երաղել են միայն նրա նախորդները:

Բողգիխանածինը այնքան գեղանի, այնքան սքանչելի, այնպիսի գիւլթիչ կազմուածք ունէր, այնպիսի հեղ և հրապուրիչ աչեր, այնպիսի նրբին բիթ ու քնքոյշ շրթունքներ, ծնօտ ու կզակ, բարձր վիզ, լայն ուսեր, վարդիթերի նման ողորկ ու ցոլուն մօրթ, որ առաջին

հայեացքով գերմարդկային, հրեշտակային, երկնային գոյութիւն էր թուում ամեն մի մահկանացուի աչքերին: Նրա քնքոյշ հագուստն ու կապուստը, նրա մազերի խոպոպիկների, հիւսուածքի դասաւորանքի արդէն ու զարդը, նորա նազենի շարժուածքը, ժպիտը, գրաւիչ ձայնը, աչքերի թերթուածքը, հայեացքի սլաքները և շրթունքի հպումը հպատակեցնում էին գազանային աչքերը, խոնարհեցնում էին վայրենի գլուխները, պապանձեցնում էին անսանձ լեզուները, բաբախեցնում էին գրանիտեայ սրտերը, հառաչեցնում էին խեցեղէն հոգիները, մագնիսացնում էին եղեգնեայ ջղերը և հրապուրում, լացացնում էին ապառաժների անգամ:

Բողգիխանաձնի միածին զաւակը, որին երկրպագում էին համանման դէմքով եօթը հարիւր միլիոն մարդ, իւր մատաղ հասակում տանեւ թերսրդ տարում, թոքախտով էր վարակուել - խօթացել էր: Երկրի — Ասիայի ամեն կողմից բժիշկներ էին հրաւիրուել, որ դարմանեն, ազատեն զարհուրելի մահի ճիրաններից այդ աստուածորդուն, բայց ճար չէին դնում, դեղ չէին իմանում, յուսահատ վերադառնում էին իրենց ծննդավայրը, որ Բողգիխանաձնի վշտին ականատես և բարկութեան զոհ չը դառնան: Թէև ամեն օր զանազան աշխարհներից հարիւրաւոր բժիշկներ էին վարում դործակալները դէպի մայրաքաղաք, բայց օգնութիւն զւտնելուց յուսահատուել էր թշուառ մայրը:

Որպէսզի որդու գահը ապահովէ, Բողգիխանաձինը պետութեան ղէկը ձեռք առնելու պէս կոտորել էր տուել աստուածորդու զարմի բոլոր արու և էգ անդամներին, մնացել էին կենդանի միայն ինքն ու որդին: Հիւանդ զաւակին արգելում էին ամուսնացնել, իսկ անժառանգ որդուն եթէ մահը գրկէր, պետութեանը կործանում էր սպառնում: Այն ինչ կրօնական օրէնքները արգելում էին Բողգիխանաձնին կրկին ամուսնանալու, նորից զաւակ ունենալու մտածութեան համար

անդամ կարող էին անզգայ մանդարինները իրենց քա-
րասիրտ դատողութեամբ նրան մահուան դատապարտել:
Թշուառ մայրը այնքան էր սիրում իւր միածնին, այն-
քան էր գրաւուած զաւակովը, որ քիչ էր մնում սոսկա-
լի վշտից ինքն էլ որդու ախտին տիրանար: Իսկ մանուկ
զաւակի թոքերը օրից օր նուազում էին, օրից օր թու-
լանում, մաշում:

Մի օր մի բաղդախնդիր Հելլէն բժիշկ ահաւոր
ճանապարհորդութիւնից յետոյ, եկաւ մտաւ Չինական
արբունիք, զննեց, քննեց հիւանդին, հարց ու փորձեր
արաւ և խորհուրդ տուեց, որ Բողդիխանին փրկելու
համար, ուխտի տանեն նրան Վիշապի բարձրաւանդակը,
հնար գտնել հիւանդը սնուցանել այդ հրէշի շրթներից
հոսած կաթով և դնչերից ծորած մեղրով: Այդ երկրի
լճակներում լողացնել, այնտեղի անտառներում չրջեց-
նել, որ Բողդիխանը ազատուի խօթութիւնից:

— Բացի այս ուրիշ հնար չը կայ, ասաց էսկուլա-
պի աշակերտը Բողդիխանածնի ներկայութեան և սառ-
նասիրտ դուրս եկաւ:

Նախարարները, մանդարինները ժողով արին, բայց
միջոց չը գտան, թէ ինչպէս Բողդիխանին ուղարկեն
այդ զարհուրելի և վտանգաւոր լեռները: Վշտաբեկ
մայրը ետ կանչել տուեց Հելլէն բժիշկին և ասաց:

— Մեծ լոխման, ինչպէս միածնիս փրկութեանը
դեզ ցոյց տուիր, նոյնպէս հնար գտիր, թէ ինչպէս կա-
րողանամ այդ երկիրը մտցնել զաւակս, որտեղ անզուսպ
վիշապի շնչից արտավիժած կրակի բոցերից ամեն բոպէ
վտանգի կարող է ենթարկուել աշխարհի երկրպագու-
թեան կենդրոնակը:

— Բողդիխանածինը թող շատ ապրի, ասաց բժիշկը,
այդ երկիրը անմատչելի է քաջամարտիկներին, բայց
ձեր հայեացքի առաջ ոչ միայն կը խոնարհի, կը հպա-
տակուի, կը ստրկանայ անյաղթելի, աննուաճ վիշապը,
այլ նա ձեր տեսքից դիւթուած, ձեր սիրտը զրաւելու,

իւր ներքին հուրը հովացնելու համար, կը հանգչեցնէ արտավիժած կուպրի, նաւթի ու ծծումբի հեղեղները, կերկրագէ ձեզ, կը խոնարհի մինչև ձեր ոտքերը:

—Անդգամ խաւարածին, պապանձուիր, ասաց Բող-դիխանածինը, առաջարկդ ոչ միայն անագնիւ, այլ մինչև անգամ սրբապիղծ է, որի համար սրբազան պարտք եմ զգում քեզ ողջ ողջ այրել տալու: Փուչ կենդանի, ինչպէս յանդգնեցար Բողդիխանածնի կուսութեան, անմեղութեան դէմ այդպիսի յանցանք մտածել, մանաւանդ թէ յայտնել...:

—Ո՛վ բողդիխանածին, ներիր մահապարտիս, բանի որ յանդգնեցայ ականջներդ յուզել դարչելի ձայնովս, մեղսալի բառերովս: Հազար անգամ ներողութիւն եմ հայցում մահացու մեղքիս համար: Բայց համարձակում եմ դարձեալ աղերսել, որ բարեհաճէք ձեր հայեացքը չը դարձնել ինձնից. մի բանի բոպէ ես ձեր լսելիքը սըրել ե ուղղել ձայնիս հոսանքին լսելու պաղատանս, որը ոչ թէ կեանքս փրկելու, այլ մատաղահաս զաւակիդ թոքերը բուժելու, նպատակիդ հասցնելու համար եմ շատախօսելու: Թող իղձս կատարուի, առողջանայ բողդիխանը, վերալի սիրտդ. թող ցրուի, փարատի ցաւդ, վիշտդ, դէմքիդ վրայ բուն դրած թախիծը, ո՛վ բողդիխանածին, ե դադարի այդ քնքոյշ շրթունքներիցդ կիզիչ հառաչանքները, ես կը հասնեմ փափագիս, մինչև անգամ եթէ այս սրահից դուրս չեկած դատապարտես, որ աչքերս կապոյտ երկինքը դիտելուց ե թոքերս անապակ օդը ծծելուց իսպառ դադարին:

—Մայրական սէրս, դէպի տենչալի նպատակիս վեհ գաղափարները ցատկող սիրտս ստիպում են, որ ականջս ուղղեմ զազիր զրդոռոցիդ: Աստ, բայց կարճ ու հակիրճ:

—Ո՛վ բողդիխանածին, երկրպագում եմ քեզ հոգուս խորքերից ծնկաչոք ե աղերսում, որ զաւակիդ փրկելու, տենչանքիդ հասնելու համար, զիջիր գոնէ լոյս ժպտալ, մի միայն բազցր հայեացք ուղղել վիշապին:

Ձեռացրէք, թէ անտարբեր չեք դէպի նրա վառ զգացումները:

— Լռիր, խաւարածին, պապանձուիր, սեահոգի, Բողդիխանածինը չի կարող երբէք կեղծել...: Տարէք, բանտ գլորեցէք այս ճիւղին, ասաց բորբոքուած և վշտաբեկ մայրը դարձաւ տռանձնարանը:

Հէլլէն բժշկին թէև փակեցին զնդանում, բայց շուտով խորհրդաւոր հրաման ստացան, որ նրա վրայ յատուկ խնամք տանեն: Հէլլէնը զգաց, որ հասել էր նպատակին և Բողդիխանածինը պիտի գործադրէ իւր ծրագիրը: Թշուառ մայրը շատ մտածեց, անշափ հառաչեց, արտասուեց և աղիողորմ ողբաց, բայց անճարացած ժողովի հրաւիրեց նախարարներին, փոխարքաներին, խորհրդական մանդարիններին և նրանց յայտնեց բժշկի ծրագիրը:

Թէև մանդարիններից ոմանք խորհուրդ տուին, որ այդ բաղդախնդիր Հէլլէնին չըլտեն, վտանգի չենթարկեն մօր պատիւը, բողդիխանին, բայց նկատելով բողդիխանածնի բժշկի տուժարկութեան կողմը հակուելը, չը համարձակուեցան պնդել իրենց կարծիքի վրայ: Եղան այնպիսի ժողովականներ, որոնք մինչև անգամ կասկածեցան ինքնակոչ խորհրդական բժշկի գուշակութիւնների վրայ. բայց խնդիրն այնքան փափուկ էր, պատասխանատուութիւնը այնքան ծանրակշիռ, որ իրենց համոզումները չը փաստաբանեցին: Թէր և դէմ վիճելուց յետոյ, բողդիխանը առողջացելու, ցեղը փրկելու և իրենց դիրքը, պաշտօնները ամրացնելու համար, զիջան, համաձայնեցան միջոցների մէջ խտրութիւն չը դնելու և որոշեցին, որ Բողդիխանը ուխտի գնայ վիշապի երկիրը և վերջինից խնդրեն, եթէ մերժէ՝ ստիպեն, որ նա իւր կաթով, կարագով, մեղրով ու նեկտարով սնուցանէ ու բուժէ իրենց աստուածորդուն:

Բողդիխանածինը զանազան նուէրներ պատրաստել տուեց, պատգամաւորների հետ ուղարկեց վիշապին

և ասաց, որ նրան հաղորդեն, թէ ինքը բացի բարեկամական անկեղծ սէրը, ոչ մի ուրիշ նպատակ չունի և խնդրում է, որ վիշապը հաճի նորան իւր զաւակի հետ՝ որպէս ուխտաւորների, հիւր ընդունել: Պատուիրեց, որ յայտնեն, թէ իւր մանուկ զաւակը հիւանդ է, գիտնականները և բժիշկները խորհուրդ են տուել ուխտի գնալ և վիշապի երկրի օդով, ջրով, կաթնով, մեղրով, նեկտարով ու բարիով նրան սնուցանել, որ բժշկուի:

Աշխարհի սկզբից մինչև այդ ժամանակ միայն զինուած, զրահաւորուած հետի և հեծելազօր զնդեր էին մտել վիշապի երկիրը և սկսել կոտորել, կոշտատել, աւերել, արիւն թափել և սուգ տարածել, մինչև վիշապի և նրա ապառաժների հետ բախուիլը, ջախջախուիլը և ջարդուիլը: Իսկ սրանց համեստ և խոնարհ երևոյթից վիշապը մնաց շուարած. մանաւանդ որ խնդրակները հեղահոգու տաբաղ էին հագել և նուէրներով էին ներկայացել: Անչափ հրապուրեց վիշապին Բողդիխանածնի այցի նպատակը, որի անասելի գեղի և անպատմելի քնքշութեան համբաւը վաղ էր լսել: Գեղանիների նըկարագրութիւնները շատ էր լսել, երիտասարդական սիրոյ մասին շատ բան էին պատմել, բայց վիշապը սիրոյ գաղափարը չէր կարողացել իւրացնել: Նա կոյս էր եղել և սուրբ էր ապրել դարերով: Բայց այս այցը այնքան հետաքրքրեց նրան, որ անմիջապէս զանազան նուէրներ տուեց պատգամաւորներին, ընդունելով Բողդիխանածնի առաջարկը և վերադարձրեց: Յետոյ խնդրակներ ուղարկեց, որ գնան հրաւէր կարգան ախտաւոր Բողդիխանին և ուխտաւոր բողդիխանածնին:

Այս անակնկալ մարդասէր հրաւէրը կասկածներ յարուցեց Բողդիխանածնի և նրա խորհրդականների սրտում, որոնք երկիւղ էին կրում, ենթադրելով թէ մի դուռէ կանխապէս Հէլէն բժիշկը վիշապի հետ դաւապատրաստած լինեն: Դորա համար իսկոյն զնգանից հանել տուին բժշկին, ներկայացրին խորհրդին, ուր Բողդիխանածինը ասաց.

— Խաւարածին, երգւում եմ Բողդիխանի նուիրական գլխով, որ եթէ որևէ դաւաճանութիւն բացուի, քեզ կը դատապարտեմ յաւիտենական տանջանքի: Ասան, ինչից ստիպուած ոչ միայն սիրով ընդունեց մեր առաջարկը վիշապը, այլ մինչև անգամ պատուիրակներ ուղարկեց մեր ետեւից:

— Բողդիխանածինը շատ ապրի, պատասխանեց բժիշկը, եթէ թոյլ կը տաք և կը հաճիք ինձ լսել, համարձակու՞մ եմ յայտնել, որ վիշապը արդէն գտնուում է ձեր ուռկանում: Այժմ նազանի ժպիտով, բազցր խօսքերով կարող էք նրան ստրկացնել:

— Անդունդը, գծոխային սառնամանիքի անդունդը գլորել կը տամ քեզ, խաւարածին, եթէ դաւաճանես: Եթէ խորհուրդներդ ինձ խաբեն, յոյսերդ երեսները շուռ տան, յաւիտենական տանջանքի կը դատապարտուես, առանց Գրողի երեսը տեսնելու:

— Մահը, ասնշանքը նշանակութիւն չունին, գերերջանկուհիդ. ես առանց տրտունջի պատրաստ եմ այդ բոլորը տանել այսօր իսկ: Բայց եթէ իրականանան դու չակութիւններս:

— Քեզ կը բարձրացնեմ խորհրդականներին դասը, խաւարածին:

— Միայն խորհրդականներիդ, նախարարներիդ շարքը՞, մրմնջաց Հէլլէն բժիշկը հեռացող արքայամօր ետեւից, յետոյ դանդաղութեամբ ետ դարձաւ, հառաչեց ու դիմեց իւր զնդանը:

Բողդիխանածինը հրաման տուեց, որ շուտով պատրաստեն կառքերը, վրանները, բեռնակիր երիվարները, ջորիները, գրաստներն ու ուղտերը, ապրանքատար սայլերն ու պատգարակները: Ամբողջ ամիս նա պատրաստել էր տալիս այն նուէրները, որոնք հասցնելու էր վիշապին և նրա ճետերին: Երբ ամեն բան կարգին էր, պատգամներից ժամանակ հարցրին, բարեյաջող բոպէին նստան դեսպակները, սենեկապանուհիները, աղաիին-

ները յատուկ ջարդեալները տեղաւորուեցան, խորհրդականները, նախարարները առանձին առանձին կառքեր բազմեցան, ճանապարհեցին դէպի արեւմուտք՝ վիշապի բնակավայրը։ Կալանաւոր Հելլէն բժշկի համար յատուկ պատգարակ էին պատրաստել և հետեւում էր կարավանին, թէև դեռ պաշտօնապէս չէր մտել պաշտօնականներին, պալատական խորհրդականներին դասը։

Երկու ամիս յետոյ կարավանը մօտեցաւ վիշապի իշխանութեան սահմաններին, որտեղից Բողդիխանաձնի կարապետը վիշապի խնդրակներից մէկի հետ առաջ անցան հիւրերի գալուստը աւետելու։ Վիշապն անհուն ուրախութիւնով լցուած հարազատներին ընդառաջ ուղարկեց ուխտաւորներին դիմաւորելու։ Ահաւոր բազմութիւնը մեծ շքով, անհուն հրճուանքով, թափօրներով, ծնծղաներով, երգիչներով, կաքաւիչներով, սրինգներով և յատուկ աւետաւոր մունետիկներով երկիր մըտան Բողդիխանաձինը իւր զաւակի հետ, բարձրացան ձորերից դէպի սարահարթը, բարձր լեռներից մէկի լանջին, վիշապի բնակավայրի դէմուդէմ վրանները կանգնեցրին։

Բողդիխանաձինը բերած անհաշիւ նուէրներով, բողդիխանի, նախարարների և խորհրդականների հետ ներկայացաւ վիշապին մեծ երկիւղով, խօնարհեցան, երկըրպագեցին, համբուրեցին նրա օտքի կոխան բարերն ու ապառաժները, ներկայացրին ընծաները, կատարեցին ուխտեր, քաղցր աղբրսանքներ և զրոյցներ տեղի ունեցան, կաթնով, կարագով, մեղրով ու նեկտարով մեծարուեցան, կազդուրուեցան և վերադարձան վրանները հանգստանալու։ Այստեղ ձորերում որսուած եղջերուի, շամբերում սպանուած կնճի մսերից առատ խորովածներ ու տապակուածներ էին պատրաստել, կարմրախայտ և գեղարքունի էին խաշել, որոնք մեծ ախորժակով կերան, ստամոքսները բեռնաւորած ընկան թմրեցան։ Երբ արթնացան, այնքան սոված էին, որ իսկոյն կաթ ու

կարագ, մեղր ու խորոված պահանջեցին: Այնքան կուշտ ու կուռ ուտելուց յետոյ, երբ խմում էին սառնորակ ջրերը, իսկոյն ախորժակները բացւում, բազց էին զգում:

Ոյսպէս շարունակեցին ամբողջ մի ամիս: Ուտում, խմում, քնում, սթափւում, դարձեալ պահանջում էին: Արդէն զգալի կերպով ուժեղացան, թարմացան, կազդուրուեցան, ոչ միայն առողջները, այլ նկատելի աստիճան կայտառացաւ նոյնպէս հիւանդը՝ Բողդիխանը: Աշխարհի երկրպագութեան սոյն կենդրոնակի այսպէս շուտ և արագ ապաքինումը անչափ ցնծման ու հոճուանքի առիթ դարձաւ ուխտաւորներին, մանաւանդ մօր սրտի համար:

Բայց այս հրճուանքն, ուրախութիւնը աժան չը նշատեց, Բողդիխանածնի ներքին ցաւի ու վշտի առարկայ դարձաւ վիշապի նրա վրայ ուղղած հայեացքները, ահաւակած հառաչանքները, վիշապը, որ կեանքում սիրոյ մասին գազափար չէր ունեցել, կրակուել, ամբողջ մարմնով զգացում էր դարձել: Նրա հոգու աչքերը բացուել էին, սթափուել էր դարեւոր մռայլուած վիճակից, անտարբեր չէր կարողացել տանել Բողդիխանածնի ժպիտները, ակնարկներն ու նազանքը: Մտերմական յարաբերութիւնը կամաց կամաց համակրութեան ու անզուսպ սիրոյ էր փոխարկուել: Օրից օր բորբոքւում էին վիշապի կրքերը, նա կուրացել էր Բողդիխանածնի հայեացքների սլաքներից, ամբողջապէս նուիրուել էր կոյր հրապուրանքներին:

Բողդիխանածինը, որ համաձայն Հէլլէն բժշկի թերապութեան և յորդորներին, պարտաւորուել էր, միշտ ժպիտով, գրաւիչ խօսքերով և նազանի հայեացքով դիմաւորել հիւրընկալին, միակ զաւակի ապաքինելու սիրուն և նպատակին հասնելու տենչանքով, կանխազգում էր, որ կարող էր զարհուրելի փոթորկի առիթ դառնալ և վտանգել ոչ միայն իւր դուխը, այլ նոյն իսկ անփոխարինելի զաւակը, ցեղն ու պետութիւնը: Թշուառ

մայրը անճարայած խաղում էր այդ դերը, կեղծում էր, զսպում էր կրքերը, որոնք նրան յուսահատեցնելու աստիճան ճնշել էին: Նա վարպետօրէն շիկնում էր, խնդում էր, ժպտում, ծիծաղում, մինչև իսկ սիրախօսում, խրախուսում վիշապի սէրը, սրան խրում էր կոյր կրքի ովկիանը, բաղդի անուին յանձնելով ապագան: Միւրոյ խաղն այնտեղ հասաւ, որ մի օր վիշապը յարմար բոպէին թեւը պարզեց, ուզեց գրկել համբուրել Բողբիխանածինն, բայց իսաւարածին բժշկի անակնկալ այցը ազատեց արքայամօրը այդ անել վիճակից: Վիշապը զայրութից այնպէս գրգռուեց, այնպէս բրանեց, այնքան գոլորշիներ բարձրացան նրանից, որ իսկոյն մշուշով պատեցին ձորերն ու լեռնալանջերը, որ էլ անհնար էր իրար տեսնելը և հիւրերը ձեռք ձեռքի տուած ոլոր մօլոր ճանապարհներով իջան և հազիւ կարողացան գտնել իրենց վրանները:

Նախարարների խորհուրդը ձանձրանալով այդ վայրենի վայրերից և նկատելով Բողբիխանի կաղզուրումը, առաջարկեց վերադառնալ մայրաքաղաք, ուր գիտութեան ներքին ու արտաքին գործերը նրանց էին սպասում: Բողբիխանածինը անչափ փափագում էր ժամ առաջ հեռանալ այդ փտանդալի վայրից, իսկ Բողբիխանը յամառած չէր ուզում թողնել այն հողն ու ջուրը, բերքն ու բարին, որոնք իրեն ազատել էին մահուան ճիւղաղային ժանիքներից: Երբ աւադանին մոլորուած հնար չէր գտնում աստուածորդուն համոզելու մայրաքաղաք վերադառնալու համար, Բողբիխանածինը ժողովի կանչեց խաւարածինն և նրա խորհուրդը հարցրեց: Հեղէն բժիշկը բոլոր պարագաները լսելուց յետոյ առաց,

— Ո՛վ Բողբիխանածին, միթէ պարզ չէ, որ Աստուած է խօսում իր որդու բերանով և սրա կամքն ու հրամանը սուրբ է բոլորիս համար: Միթէ չէ՞ք լսել, որ աշխարհային ահաւոր ոյժերը, բարբարոսների արշաւա-

խմբերը, հերոսները, քաջերը, գիւցաղներն ու աւարա-
ռուները, Ալէքսանդրի բանակները, Հռոմի Լէգէոնները
իրեց զէնքերով, մեքենաներով և հնարագիտութիւննե-
րով չեն կարողացել նուաճել այս լեռները, չեն համար-
ձակուել անցնել այս սարերից, մտնել այս երկիրը: Ներս-
մանդներն էլ չուտով կոսւլ են գնացել, կամ փախել
են ահաւոր զոհերով և կամ ստրկացել են բնիկներին:
Առանց որեւէ կորուստի, առանց տանջանքի, առանց զո-
հողութեան ընկաւ այս երկիրը ձեր ստրի տաք և դուք
այժմ ուզում էք թողնել, հեռանալ: Միթէ այս սքան-
չելի խրամները, ձորերը, հովիտները, դաշտերն ու սա-
րահաթները, անտառներն ու այգեստանները ձեզ չ'են
հրապուրում: Միթէ այս անբաւ բերքերը, պէս-պէս ու
անչափ որսերը, անմահական ջրերը, կենդանարար օդը,
կենսատու նեկտարը չ'են գրգռում ձեր նախանձը, եթէ
մայրաքաղաքում (տէր մի արասցէ) Բողգիխանը նսրից
հագի, բարակացաւի մատնուի, իսկ վիշապը չը ցանկայ
կրկին անգամ ձեզ հիւրընկալել, ռմն էք դիմելու, որ
աստուածորդուն բռնէ: Այդ ինչ խորհուրդ է, որ ձեր
ձեռքն ընկածը, ձեր կամքովը ուզում էք ետ դարձնել:
Այն էլ աշխարհի մի այնպիսի կտորը, որտեղի օդն ու
ջուրը այսպիսի հրաշքներ են կատարում, թորեր են
վերակենդանացնում:

— Բայց մի մոռանալ, օտարական, որ մենք հիւր
մտանք այս երկիրը, ասաց մի մանդարին, ինչ օրէնքով
գրաւենք մեր հիւրընկալ գոյքը: Չէ որ այդպիսի ըն-
թացք հակառակ է երկնային պատգամներին:

— Մարդիկ աշխարհում ամեն տեղ հիւր են, ասաց
ժպտալով խաւարածինը. իսկ այդ հիւրերը գրաւել-
վայելում են աշխարհից որքան տեղ որ կարողացել են
խլացնել: Այսօր մեր իշխանութեան տակն է ամբողջ
Ասիան: Ոչ ոք բնական օրէնքի ընթացքը չի կարող կրտ-
րել, իսկ գրաւածից ոչ ոք չէ ձեռք քաշել տիեզերքի
գոյութեան ընթացքում: Մանաւանդ այսպիսի ճոխ,

առողջարար և հրաշալի երկրից ձեռք քաշելը ապուշութիւն կարող են համարել մեր ժառանգները և նախատել իրենց նախորդներին: Չինական երկրի ծիւրած ու թողումած զինուորականներին եթէ եօթը տարին մի անգամ այս երկիրը օդափոխութեան ուղարկենք, եթէ մեր զինուորների գնդերը տարին մի քանի ամիս այստեղ բնակուեն, նրանց ոյժի առաջ կը խոնարհի աշխարհը:

Այս բացատրութեան վրայ լռեցին նախարարները և խորհրդականները, գունատուեց Բողդիխանածինը և անշուշտ ամէնքը ընկղմեցին խոր մտածութիւնների մէջ: Քիչ յետոյ դարձեալ մի մանդարին խղեց այդ լռութիւնը և ասաց.

— Բայց մեր երկիրը, ժողովուրդը առանց պետի և կառավարիչների, կարող է չփոթութիւնների և աւերածութիւնների մատնուել: Նախարարների և Բողդիխանի դարձը անհրաժեշտ է:

— Այդ բոլորովին տարբեր խնդիր է, ասաց խաւարածինը: Դուք բոլորդ Բողդիխանի հետ կերթաք, իսկ Բողդիխանածինը մի քանի խորհրդականների հետ կը մնայ, որ այստեղ հաստատէ իշխանութիւնը, զօրանոցներ շինէ, ամրոցներ ու բերդեր հաստատէ, ամրացնէ, նուաճէ սարերն ու ձորերը, գրաւէ այգիներն ու անտառները, ստրկացնէ բնիկներին: Երբ այդ բոլորը կատարէ, այն ժամանակ Բողդիխանը երբ ցանկայ, կը կարողանայ գալ այստեղ, որպէս իւր ոստայնը կամ ամառանոցը, նրա աստիճանաւորների դասը և խորհրդականները առատապէս կօգտուեն այս երկրի անհուն բարիքից, որքան որ ցանկան:

— Ոչ, խաւարածին, ոչ, երբէք չեմ կարող այս երկրում մնալ, ես էլ չեմ մնալ, ասաց Բողդիխանածինը: Եթէ ես զգացումներիս և ջղերիս դէմ կռուեմ, ստիպուեմ մնալ, գուցէ ծիւրութիւնը հետ գայ նոյնպէս իմ թորերս, ես էլ հալումաշի ենթարկուեմ, ինձ էլ չի կարող օգնել այս երկրի օդն ու ջուրը, կտթն ու մեղրը:

Մանաւանդ ես զաւակիցս չեմ կարող անջատուել, երկնային պատգամներն ինձ պարտաւորացնում են միշտ Բողոքիխանի շուրջը պտտել և հսկել: Առանց ինձ նրա մշտագարուն ժառանգութիւնը կարող է դժոխքի փոխարկուել և կործանուել:

—Ես ձեր սուրբ կամքին հակառակելու, փաստերդ հերքելու ոչ կոչումն ունեմ, ոչ էլ հնարաւորութիւնը: Նրանք այնպէս նուիրական, այնքան արդար են, որքան արեւի պարզ լոյսը: Բայց Բողոքիխանի կեանքի փրկութիւնը, ցեղի յարատեւութիւնը, այս երկրի բերքով ձեր զաւակի առողջութիւնը ապահովելու անհրաժեշտութիւնը, պետութիւնը ճոխացնելու, զօրքը զօրացնելու և չինական ազգաբնակութեան արիւնը թարմացնելու, ոսկորը վերակենդանացնելու հարցը ինձ պարտաւորացնում է, որ ձեզ թախանձեմ, մնալ միառժամանակ, կարեւորագոյն գործը կատարել, ապագան ապահովել և ապա յաղթանակով, ուրախ սրտով դառնալ մայրաքաղաք: Վիշապի անթիւ շնորհները պիտի վերականգնանք, պիտի վերածնեցնէ նախ ձեր զաւակին, ապա աւագանունն ու զօրքին, որոնց կեանքը թունաւորուած է, արիւնները ապականուած, ջղերը քայքայուած և ոսկորները փխած: Ձեզնից է կախուած, ո՞վ Բողոքիխանածին, կամ ձեր անձը վտանգի ենթարկելով փրկել ձեր զաւակը ու նրա սեղանի փշրանքով ապրողների վսհմակը, և կամ անձերիդ ապահովութեան և հանգստութեան համար վտանգի ենթարկել Բողոքիխանին և նրա երկրպագուներին: Շատ պարզ է և դուք էլ համոզուած էք, որ եթէ հեռանաք, վիշապը պիտի վիրաւորուի, անարգանք համարէ ձեր ընթացքը, գուցէ և վրէժն էլ լուծէ: Այժմ վճռեցէք, ինչպէս որ թելադրէ ձեր առողջ միտքը:

—Ո՞վ դժոխային ճիւղադ, այս ի՞նչ մեքենաներ լաւեցիր, այս ի՞նչ թակարդ գլորեցիր ինձ: Ոչ կարող եմ դուրս գալ, ոչ էլ ոյժ ունեմ տոկալու: Կեանքդ կը թու-

նաւորեմ, եթէ անմիջապէս հնարք չես գտնիլ ինձ վիշապի ճիրաններից փրկելու:

—Շուտով ձեր ոտքերի տակ կառնէք վիշապին, եթէ հետեւիք խորհուրդներիս: Մի քիչ համբերութիւն, մի քիչ խոհեմութիւն, մի քիչ ժպիտ, անուշ բառեր... և մի քիչ էլ խորամտութիւն...

— Ոչ, խաւարածին, ոչ, հրէշի ծնունդ, ես իմ նախկին վիճակս եմ ցանկանում, իմ անբիծ սիրտս ինձ դարձրու...

— Ուրեմն ինչի՞ ինձ լսեցիք, ինչի՞ բերիք ձեր որդին առողջացրիք այս երկրում: Եթէ էլ չէք մտածում նրա ապագան ապահովելու, վեր կացէք, գնացէք: Էլ ես մեղք չունիմ, եթէ այս ձորերից դուրս չեկած, վիշապի վրէժխնդրութեան զոհ դառնաք: Իմ զեղս օգնեց, բուժուեց Բողդիխանը, մնացորդի մասին ո՞վ իրաւունք ունի՞ ինձ մեղադրելու:

— Ոչ, բողդիխանածին, ասաց մի մանդարին, այլ ևս ուշ է. մենք չը պէտք է մտնէինք այս երկիրը, իսկ այժմ ձեռքից թողնել անարգանք և մեծ անպատուութիւն է: Մանաւանդ որ հեռանալը վտանգ էլ է մեզ սպառնում: Մենք բողդիխանի հետ կերթանք, իսկ դուք Հելլէն բժշկի հետ կը մնաք, մինչև երկիրը կատարելապէս տիրելը և ժողովուրդը հպատակեցնելը:

— Ես ձեզ խօսք եմ տալիս, որ դեռ դուք մայրաքաղաք չը հասած, վիշապից և նրա լեռնականներից հպատակութեան խոստում կորցեմ:

— Պէտք է լսել բժշկին, ձայն տուին նախարարները և նրանց կարաւանը պատրաստուեց ճանապարհ բնկնելու: Հետեւեալ առաւօտ Բողդիխանը և նախարարները ներկայացան Վիշապին, շնորհակալութիւն յայտնեցին և հրաժեշտի իրաւունք ստանալով, վերադարձան իրենց երկիրը: Իսկ բժիշկը, Բողդիխանածինը, սորա նաժիշտները, սենեկապանուհիները, ծառաներն ու խորհրդականները մնացին լեռներում իրենց վրանների տակ:

Հէլլէն բժիշկը արդէն սկսել էր կառավարել այս լեռներում և Բողղիխանաձիւնը ամեն քայլափոխը կատարում էր սրա խորհրդով:

— Վեհափառ, ասաց մի քանի օր յետոյ Բողղիխանաձիւնը վիշապին, ես այնպէս կապուեցի ձեր երկրին օդին ու ջրին, բարիին ու բերքին, մանաւանդ ձեր սպասին, որ էլ չեմ կարողանում հրաժեշտ խնդրել և ձեր աչքից հեռանալ: Այնպէս կաշկանդուեցի ձեր սիրով, որ առանց ձեր ներկայութեան ուրիշ տեղ ապրել չեմ կարող: Բայց անտանելի է ինձ համար վրանների կեանքը, մանաւանդ որ շուտով ձմեռը կը գայ և ես անսովոր եմ ձեր լեռների դաժան սառնամանիքին: Խնդրեմ ինձ շնորհ անէք, թոյլ տաք, որ ապարանքներ, պալատներ շինել տամ, բաղանիւններ և աղօթարաններ կառուցանեմ. որ թէ ինքս հանգիստ ապրեմ և թէ կարողանամ ձեզ էլ հիւրասիրել:

— Երկիրը քո ոտքի տակն է, ժողովուրդն էլ սպասիդ կանգնած, արն, ինչոր կամենում ես, ասաց վիշապը ծիծաղ դէմքով և հրճուանքով:

— Ասում են, թէ այստեղ զարհուրելի փոթորիկներ է բարձրանում, պէտք է հաստատուն շինութիւններ կառուցանել, որ հողերը նրան չը կործանեն:

— Ինչպէս որ կամենում ես, արգելք չի կարող լինել:

Բժիշկի տուած ծրագրի համեմատ մի ահաւոր ամբողջ և մէջը տասը հազար սրահանոց ահագին ապարանք շինել տուեց Բողղիխանաձիւնը: Կահեց, կահաւորեց Ձինաստանից բերել տուած թանկագին զարդերով և կարասիներով, սրահները լքցրել Ձինաստանից հրաւիրած նաժիշաներով, աղախիններով, զօրքերով ու զօրականներով: Ամեն անգամ երբ Վիշապը քանդատներ էր լսում իւր բնիկներից իրենց կրած տանջանքների, չարաչարանքների մասին, այդ շինութիւնների վրայ բանաւորների կրած տառապանքների համար, Բողղիխանաձիւնը հարցնում էր, թէ ինչ է կառուցանում.

— Համբերեցէք, քիչ էլ սպասեցէք, շուտով ապարանքը վերջանայ, ապա ձեզ կը հրաւիրեմ, կը հիւրասիրեմ, ասելով խօսքի թելը կորցնում էր Բողդիխանածինը և մի կերպ հեռանում էր դէպի իւր շինուածքները:

Մի սքանչելի բլրի գագաթի քէօջքը դեռ չը վերջացրած, բժիշկը մի ուրիշ ձորակում շինուելիք ծաղկանոցի հիմերն էր փորել տալիս, մի գետի վրայ կամուրջ էր կապել տալիս. մի այլի ամերն ամրացնում, այնպէս որ վիշապի հարազատներին, երկրի բնիկներին առաւօտից մինչև երեկոն աշխատեցնում էին այդ անվերջ հիւսուածքների վրայ: Եւ այս շինուածների աւարտումը տարիներ տևեց:

Խեղճ մշակները հանքերում քար էին կտրում, կոփում, մաքրում, սրբատաշում և թիկունքով բարձրացնում էին հանքերից լեռների լանջերը և այնտեղից շինութեան գլխին մի քանի հարիւր ոտք սանդուխներ բարձրանալով: Չինացի վարպետները կանգնած հրամայում էին, իսկ բնիկ խեղճ ժողովուրդը մտրակի երկիւղից սոսկացած բանում էին առաւօտից մինչև արևի մայր մտնելը: Այս թշուառներն էին կիրը վառում, պատրաստում, աւազը խոր խոր ձորերից շալակով կրում շինութեան մօտ, անտառից ատաղձ էին կտրում, ձևում, շինում, յղկում, կերտում և ներկում: Ամենքն անմոռնչ, անաբոտունջ վազում էին գործի, քրտնաթոր և վաստակած, շնչասպառ և ուշակորոյս, կատարում էին լրիւ բոլոր պատուէրները: Որքան քարհաններ մնում էին իշած հանքերի փլատակներում, որքան փայտահատներ ճղմում էին կուսական անտառներից կտրած և գլորած գերանների տակ: Քանի քանի մարդկանց հեղեղն է տարել, ջրից աւազ հանելիս, քանի բռնի մշակներ խեղդուել էին կիրը հնոցից դուրս բաշելիս: Այս բոլորը տեսնում էր, լսում էր, զգում էր վիշապը, բայց Բողդիխանածնի սիրուն, հարազատների կրթութեան և զար-

գացման համար, միշտ համբերատար ներող աչքով էր դիտում, մոռանում և մոռացնել էր տալիս, հաւատաշատ լինելով, որ այդ բոլոր չարիքները պատահում էին անզգուշութիւնից և յորդորում էր լռութեան տալ և իսպառ մոռանալ:

Իսկ Բողդիխանածնի ծառայողները, սպասաւորներն ու վերակացուները օրից օր աւելացնում էին թշուառ լեռնականների բեռը, հետզհետէ հարկեր ու տուրքեր էին սահմանում և ապրուստը դժուարացնում: Բողդիխանածնի սպասաւորների կերակուրի համար ամեն մի բնիկ պարտաւոր էր օրական մի մի ձու, մի մի բաժակ կաթ, մի մի նկանակ և մի մի ճուռ մատակարարել: Կանայք պիտի նրանց համար բաճկոն ու գուլպա հիւնէին, օրիորդները պիտի կտաւ ու բէհէղ գործէին, պառաւները լուացքները կատարէին, մի խօսքով առաւօտից մինչև իրիկուն անդադրում պիտի աշխատէին, որ գոհացնէին այդ ձրիակեր հիւրերին: Դեռ այս հերիք չէ, ուժեղ տղամարդիկ ստիպուած էին այդ անկոջների պատգարակները ուսերին դրած առաւօտից մինչև իրիկուն վազել այս ձորից այն սարը, այս բարձրաւանդակից այն քլրակը: Աներես հիւրերը այդ բոլորից յետոյ, դարձեալ աջ ու ձախ մտրակում էին, անսրայման երկրպագութիւն էին պահանջում բնիկներից:

Վիշապը նկատում էր, բայց այնպէս էր դիւթում, որ անզգայացել էր, իսկ ձրիակերները այնպէս էին լըր բացել, ընդգլխութիւն չը նկատելով այնպէս էին համարձակուել, որ օրից օր դաժանանում էին:

Բողդիխանածինը խաւարածին բժշկի խորհրդով ամեն տարի մի քանի անգամ գնում էր մայրաքաղաք և վերադառնում: Ամեն տարի Բողդիխանը հազարաւոր խնկարկուններով դալիս էր ամարանոց, թարմանում և երկրի հրաշալի բերքերը, բազրահամ որսերը, աննման գործուածքները, ճոխ հարստութիւնը, բովերի ար

ժաթն ու ոսկին, հանքերի շողակն սւ յակինթը ժողովում տանում էր արքունիք՝ Չինաստան:

Թէև վիշապն էր այդ երկրի տէրը, թէև վիշապին էին երկրպագում բնիկները, թէև նա էր իշխում այդ լեռներում, բայց կարծես արդէն ընկճուած հպատակ վիճակ լինէր նրա պետութիւնը և Չինացիները նրանց հետ վարւում էին իբրև իրենց սարուկների հետ: Եւ վիշապը դարձեալ ուշադրութիւն չէր էլ դարձնում, բանի որ սիրոյ հմայքով նրան հրապուրել, կուրացրել, թրմրեցրել էր Բողդիխանաժինը:

Բողդիխանաժինը ոչ միայն ձևական խնդիրներով տիրել էր վիշապի լեռները, բարձրաւանդակները, ձորերն ու հովիտները, ոչ միայն իւրացրել էր նրա երախքից բղխած բերքն ու բարիքը, բովն ու անտառը, այլ այնքան էր համարձակուել, որ նրան՝ վիշապին էլ հրամաններ էր տալիս: Եւ սիրոյ քօղը այնպէս էր պատել վիշապի աչքերին, որ նա ոչ տեսնում էր ժողովրդի տառապանքը, ոչ լսում էր նրա ողբն ու կոծը, ոչ զգում էր, թէ իւր քիթը սանձել էր տուել Բողդիխանաժինը և սորա եղանակով պարում էր արջի նման:

Բողդիխանաժինը այսպէս վիշապին գերելուց յետոյ նրա իշխանութիւնը իւրացնելուց չը բաւականացած, մտածում էր մի կերպ բոլորովին ազատուել նրան բժնելուց, սիրաբանելուց և անվերջ կեղծելուց: Խաւարածինը, որ արդէն աւելի քան խորհրդականի և մտերմի դեր էր կատարում Բողդիխանաժնի մօտ, իւր տիրուհու նպատակը իրագործելու համար, խորհուրդ տուեց, որ վերջինը վիշապին խնդրէ, աղերսէ, թողնել ամպերի և լեռների բարձունքը, իջնել բնակուիլ նոր շինել տուած ապարանքը:

—Վեհափառ, ասաց Բողդիխանաժինը դուրս գալով վիշապի առաջ, աղերսում եմ, որ ձեր խոստման համեմատ, բարեհաճէք զալ պալատ, որը ձեզ համար

յատկապէս պատրաստել եմ տուել եօթը տարուան ընթացքում: Աղաչում եմ ձեզ, արդէն եօթերորդ տարին լրացել է և դուք փոխելու էք ձեր շապիկը, հաճեցէք լսել ձեր աղախնի խնդիրը, թողէք վիշապային շապիկը, հագէք բողգիխանական խալաթ, որպէսզի սենեկապանուհիներս և նաժիշտներս չը սոսկան ձեր տեսքից:

Վիշապը ինչպէս միշտ զիջել, Բողգիխանածնի և ոչ մի խնդիրը չէր մերժել, ընդունեց և այս առաջարկը: Նա հանուեց վիշապի շապիկից, գցեց ուսերին իշխանական ծիրանի, եկաւ և մեծ հանդիսով մտաւ պատրաստուած ապարանքը, որտեղ նրան ընդունելու համար մեծ պատրաստութիւն էր տեսնուած: Այս հանդիսի համար Զինաստանից հրաւիրուած էին շատ մանդարիներ, խորհրդականներ, փոխարքաներ և նախարարներ, նոյն իսկ Բողգիխանը, որոնք բազմագունդ զօրքերով, նուագաժողովով, երգիչներով ու կաքաւիչներով ընդառաջ գնացին վիշապին, վերցրին նրան իրենց ուսերին պատգարակով, իջեցրին լեռնագագաթից և պալատ հասցնելուց յետոյ, սկսան մեծ տօն կատարել, ուրախութեան երգերով օրն անցկացնել: Ամբողջ լեռները զղրղում էին ցնծութեան աղաղակներից, ձորերն ու ապառաժները արձագանք էին տալիս երաժշտութեան խմբերին, ժողովուրդը ոգեզմայլած աղաղակներ էր բարձրացնում, երգում էր, կաքաւում թռչկոտելով:

Այս ուրախ ժամերին միայն խաւարածին բժիշկն ու Բողգիխանածինը սաստիկ մտատանջութեան մէջ էին: Հէլլէն բժիշկին դառը մտքերը և տխուր պատկերները այնպէս էին պաշարել, որ իւր տիրուհիի ոչ մի հարցը չէր կարողանում ըմբռնել և պատասխանել: Բողգիխանածինը աւելի էր չփութուել նկատելով իւր խորհրդականի ցրուած վիճակը: Ինչպիսի միջոցների չը դիմեց այս զոյգը, որ ցրուեն իրենց հոգին պատող տխրութեան քօղը, ծպտուեն ուրախութեան դիմակով, հնար չը գը-

տան, կեղծիքները իրենք իրենց մատնում էին: Քանի՜ քանի՜ անգամ առանձնանալով իրար յորդոր և խրախոյս կարգացին, որպէս զի շրջապատողներից չը նկատուեն, բայց գոթխային կասկածներն ու տարակուսանքները չանհետացան:

Գիշերը, մէջ գիշերին հետևող սոսկալի խաւարի մէջ, երբ ամբողջ լեռներին տիրել էր հանգստութիւնը և խաղաղութիւնը, երբ դադարել էին զրոյցն ու ծիծաղը, սրինգն ու թմբուկները, լուռել էին երգիչների և զուսանների լեզուները, մրափում էին պարսղներն ու կաքաւիչները և նիրհում էր ազգաբնակութիւնն ու հիւր եկած բազմութիւնը, վիշապը տարածուած նրա համար պատրաստուած բազմոցի վրայ, մտածում էր այն բիւրաւոր անցքերի մասին, որոնք դարերի ընթացքում եկել, սահել, անցել էին իւր աչքերի առաջից:

Այդ մտայլ մտքերը նրան ետ տարին դէպի հին հին դարերը, ներկայացան նրան իրեն վրայ յարձակուող հսկաները, քաջերը, գիւցազներն ու դեերը, նրանց նենգութիւնները, խորամանկութիւնները, պարտութիւնն ու կործանումը: Այս ցանկալի անցքերին յաջորդող այս հրոճուալի վայրկեանները այնքան նրան յուզեցին, որ նա տարածուած տեղը թմբեց, անզգայ մրափեց:

Այդ ըոպէին սպասողները երկու հակառակ դռներից ներս մտան և թաթերի վրայ զգուշութեամբ քայլելով, մօտեցան վիշապին խաւարածինն ու Բողդիխանածինը և սկսեցին թախանձել, որ բարձրանայ, ծիրանին ու վերարկուն հանի, բէհէզի սպիտակ խալաթն հագնի, ածելուի և ապա անկողին մտնի քնելու: Թէև վրդովուեց, բայց վիշապը Բողդիխանածնի այս առաջարկն էլ չը մերժեց: Հագաւ նրանց ներկայացրած ձիւնի նման սպիտակեղէնները և թոյլ տուեց, որ խաւարածինը սափրէ իւր կզակն ու վիզը: Մինչ հէլէն բժիշկը մեծ ճարտարութեամբ սրում էր ածելին և վարսում

երբէք երկաթ-պողպատ չը տեսած վարսերը, յոգնած վիշապը աչքերը փակած ննջում էր բաղմոցին նստած: Բողդիխանածինը նշաններ էր տալիս, բայց խաւարածինը մեքենաբար վարսում էր: Վերջապէս Հէլլէն բժիշկը առիթից օգտուելով ածելին ուժեղ կերպով քաշեց վիշապի կոկորդի վրայից, կտրեց ջղերն ու մկանները մինչև ողնաշարը, որտեղից հեղեղի նման սկսեց հոսել կարմիր արիւնը: Բողդիխանածինը ցանկալով շուտով վերջ տալ վիշապի կեանքին, իւղած թուրը դրեց նրա գլուխը և սկսեց դէպի ետ քաշել:

Յանկարծ կտրուած կոկորդից եօթը վիշապի գլուխներ դուրս ցցուեցին, որոնց երախից ցայտած ծծումբն ու կրակը, կուպրն ու նաւթը անմիջապէս այրեց դաւաճաններին: Բոլոր պաշտօնականները, զինուորներն ու զօրականները, սենեկապաններն ու նաժիշտները մի ժամի ընթացքում մոխիր դարձան, Նոյն գիշերը որբան որ, Չինացի հիւրընկալածներ կային, միևնոյն ժամուս հրին ու կուպրին ճարակ դարձան մի մարդ էլ չազատուեց, որ գոնէ բօթը Չինաստան հասցնէր:

Վիշապը սթափուեց, զղջաց իւր յոյց տւած անչափ հիւրասիրութիւնից ու մարդասիրութիւնից, թողեց տասը հազար սրահնոց ապարանքը, ետ դարձաւ դէպի իւր լիւնների գազաթը, բազմեց իւր դարևոր գահոյքի վրա շարունակելու իշխանութիւնը: Ժողովորդը ազատուեց Չինական զարհուրելի տանջանքներից, անհաշիւ գործերից, տուրքերից ու հարկերից, աշխատեց իւր վաստակը ծախսել իր մանր ու խոշորի վրայ:

Իսկ Գաւո Գիտունները, որոնց սիրաւ խոցոտել էր Բողդիխանածինը խաւարածնի մեքենայագործութիւններով, այդ հրէշային էգի չարագործութիւններից և անգթութիւններից զրուած, անշատուեցան իրենց կանանցից, կուսակրօնութեան ուխտ արին, մտան այն տոսը հազար սրահնոց ապարանքը մշտնջենական օրհ-

ներդութիւններ երգելու, ծնծղաներով, փողերով ու սրինգներով անվերջ նուագելով՝ արթուն և զգաստ պահելու վիշապին, որպէս զի անխափան հսկէ իրենց երկրի սահմաններին: Այն պալատը, որը դաւադիրները չարագործութիւնները կատարելու վայր էին սահմանել, այս կուսակրօնները մշտնջենաւոր աղօթարանի վերածեցին, որպէս զի այդ տեղից հերթով դիտեն երկրի անցուդարձը, չք թողնեն, որ մի ուրիշ կին մօտենայ վիշապին, նրան հրապուրելով մեղկացնէ, թմրեցնէ և պատճառ դառնայ ժողովրդի ստրկանալուն և չարաչար հարկերի ու տուգանքների տակ տանջուելուն: Այդ կուսակրօնները վիշապին տեղապահ ընտրեցին իրենց միջից Դաւայ-Լամային, որը որևէ օտարականի թոյլ չի տալիս մինչև անգամ ուխտի այցելութիւն կատարելու դէպի իւր իշխանութեան յանձնուած սարահարթը գլխունուած սրբութիւնները...

ԱՏՐՊԵՏ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՅԼԱԽՈՒՆԻՔ

31. Գրիգորի կաթողիկոսութեան ներքին գործոց կարգէն պէտք է յիշատակենք այն հոգածութիւնը՝ զոր տարաւ Շաղթան և Ամայք գաւառներու հայ աղանդաւորաց հաժար, որ կը գըտնուէին ի Միջագետք Ասորւոց: Առիւծ իշխան Թլկուրանի դիմած էր յատկապէս առ կաթողիկոսն, որպէս զի հոգ տանի լոկեցնել իւր սահմանին մէջ գտնուող աղանդաւոր քահանաները, որք սուրբ գիրքը ըստ քմաց մեկնելով և նորանոր վարդապետութիւններ քարոզելով, ժողովուրդը կը գայթակղեցնէին: Գրիգոր իւր եղբօր Ներսէսի յանձնեց, որպէս զի կանոնաւոր հերքում մը գրէ նոցա մոլար քարոզութեանց դէմ, զոր և ունիմք ցայսօր Շնորհալուոյն թղթոց մէջ (Ընդհ. 240), թէպէտ աւելի ճառօրէն գրուած մի է, քան թէ կաթողիկոսական կոնդակի ոճով: Այդ թղթոյն քաղուածը կառաջնորդէ մեզ ճշտել թէ ինչ խումբէ էին Ամայեցի աղանդաւորները: Գլխաւոր նիւթերն են. 1. Քրիստոսի մահը իւր աստուածութեան նկատմամբ. 2. Մատաղի սովորութիւնը. 3. Եզեմական դրախտին իրականութիւնը. 4. Մաշտոցի արարողութիւնները. 5. Սաչին տրուած պատիւը կամ պաշտօնը. 6. Եկեղեցւոյ նաւակատիքը. 7. Քրիստոսի մարմնոյն երկնային չլինելը. 8. Որդւոյն Աստուծոյ մարդուն և ոչ մարմնոյն հետ միաւորելը. 9. Աստուծոյ մարդակերպարանեայ չլինելը: Այդ համառօտ ցուցակը բաւական է ցուցնել թէ Թոնդրակեցւոց վարդապետութեան հիմերուն վրայ բարձրացած էր Ամայեցւոց աղանդն ալ: Շնորհալին յայտնապէս ալ կըսէ, թէ «Ձծածկեալ գարշահոտ պղծութիւն անիծելւոյն Սմբատայ Թոնդրակեցւոյ վերստին շարժին» (Ընդհ. 269): Պատմութենէ ալ յայտնի է որ Թոնդրակեցւոց դէմ Գրիգոր Մագիստրոսի ըրած հալածութիւն և ցրուումէն յետոյ՝ Թոնդրակեցւոց մնացորդները փոխադրուեցան ի Միջագետք և պաշտպանութիւն ալ գտան Ասորւոց պատրիարքէն: Դժուարին չէր ուրեմն որ

դար մը յետոյ փոքրիշատէ այլայլեալ կերպարան մը առած լինէին և իրենց առաջին անունն ալ կորսնցուցած լինէին: Արդէն Թոնդրակեցիք աղանդի անուն չունէին, և բնական տեղերնուն համեմատ, ինչպէս Թոնդրակեցիք, նոյնպէս Կալեցիք, Թուլայեցիք, Խնուեցիք և այլն կոչուած էին, և այժմ ալ կարող էին Ամայեցի և Շաղթանցի կոչուիլ: Թէ ինչ արդիւնք ունեցան Առիւծի փութաշանութիւն, Գրիգորի հոգածութիւնը և Ներսէսի գրութիւնը, պատմական յիշատակներ մեզ չեն հասուցած, և միայն ի պատիւ գործունէութեան այդ նշանաւոր անձանց, և իբր բացատրութիւն այդ աղանդաւորաց այլ ևս չյիշուելուն, կը սիրենք ենթադրել թէ դարձան և ուղղուեցան Ամայեցիք, որ այլ ևս իրենց հետքն իսկ չեմք գտներ:

32. Գրիգոր Պահլաւունիի կենաց վերջին օրերուն մէջ սկիզբ կանու Յունաց հետ միութեան խնդիրը, որ յաջորդաց օրով ընդարձակ բանակցութեանց նիւթ ընծայեց: Թորոս Բ. Կիլիսէի ի Կիլիկիա, 1144 թուէն, ընդ հովանաւորութեամբ Յունաց, սակայն Թորոս չէր կրնար մոռնալ իւր հօր գերութիւնն ու մահը և իւր գերութիւնը, և ոչ ալ մտերիմ լինել Յունաց յետ, ուստի և ստէպ պատերազմներ կունենայր Յունաց հետ, որոց վրայ խօսիլ մեր նիւթէն դուրս է: Ուրիշ շատ հայ իշխաններ ալ կային ի զանազան կողմանս Տաւրոսեան գաւառներու, որք նոյնպէս Յունաց հովանաւորութեան ներքեւ էին, և կային ալ ի սրտէ հաւատարմներ յունական կայսրութեան: Այդպիսիներէն մին էր Օշին իշխան Լամբրոնի, ինչպէս կը վկայէ իւր որդին, որէ Լամբրոնացին Ներսէս (Ընդհ. 86): Օշին խնամի էր կաթողիկոսին, զի իւր կլինէր Շահանգուխտ, զուստը Շահանի, եղբօր կաթողիկոսին Գրիգորի: Թորոս և Օշին թշնամի էին իրարու, և թշնամութեան զրգիւն էր յունական կայսերութեան հետ յարաբերութեանց կերպը, և այդ պատճառով իրարու դէմ զէնք ալ առած էին: Կաթողիկոսն Գրիգոր, որ արդէն 70-ը անցուցած ու ծերացած էր, իւր վերջին տարիներու մէջ ցաւով կը դիտէր երկու հօրագոյն հայ իշխանաց հակառակութիւնը, որ կրնար աղետաբեր լինել ազգին, ուստի կը յանձնարարէր Շնորհալուոյն անձամբ երթալ ի Լամբրոն և երկու իշխանները հաշտեցնել, զոր և յաջողութեամբ կը կատարէր Ներսէս 1165-ին: Ի դարձին Ներսէս կը հանդիպէր ի Մամեստիա կամ Մապսուեստիա Կիլիկիոյ, որ Յունաց ձեռքն էր, և նոյն ատեն կուսակալ էր այնտեղ մեծ զօրավարն Ալէքսիս, Մանուէլ կայսեր փեսայն: Սա Ներսէսի

ճոխ հիւրամեծարութիւն ընելէն յետոյ կրօնական վէճերու կը միջամտէր, հայ և յոյն եկեղեցիներու միութեան խնդիրը կը յուզէր, տարբերութեանց կէտերուն վրայ կը վիճէր, և Ներսէսի տուած բերանացի բացատրութիւններէն կը տեսնէր թէ շատ քիչ և շատ թեթեւ են երկուց եկեղեցեաց տարբերութիւնը, և թէ դժուար չէ միութեան մը հասնիլ: Ներսէս ալ ի հարկէ կը քաջալերէր սիրոյ և միութեան դատը:

33. Միութեան գործին ձեռնարկելու համար որոշ ծրագիր մը պէտք էր, և այս կրնար լինել միայն խնդրոյ ներքեւ հող դաւանական և ծիսական կէտերու վրայ վարդապետական գրուած մը, որուն վրայ հնար լինէր բոլոր վէճերը հիմնել և ամփոփել: Գործը փութացնելու և դիւրացնելու համար յարմարագոյն էր Հայոց կողմէն գրութիւն մը առնելով Յունաց կողմին ներկայել, մանաւանդ որ Ալէքսի պաշտօնավարութեան շրջանը լրանալով մօտ օրէն պիտի դառնայր ի Կ. Պօլիս, և Շնորհալին ալ՝ թէպէտ պարզ եպիսկոպոս մը, սակայն թէ ուսմամբ և համբաւով, և թէ պաշտօնով ու դիրքով կարեւոր անձնաւորութիւն մըն էր, և գրեթէ ինքն էր հայրապետական պաշտօնը վարողը: Ալէքսիս առաջարկեց և Ներսէս կատարեց և պատրաստեց Հայոց եկեղեցոյն դաւանութեան և յատուկ ծեսերու վրայ վարդապետական գրութիւն մը, մինչ տակաւին կը գտնուէր ի Մամեստիա, և յանձնեց զայն Ալէքսի, և ինքն դարձաւ ի Լամբրոն և Հոռմկլայ իւր կաթողիկոս եղբորը մօտ: Ալէքսիս պէտք էր տանէր այն գրութիւնը ի Կ. Պօլիս և կայսեր ներկայացնէր: Ներսէսի գրուածը հասած է մեզ (Ընդհ. 87), այն հաւաքածոյին սկիզբը, զոր Լամբրոնացին կազմեց, իւրաքանչիւր համակին սկիզբը պատմական նախադրութիւններ սւելցնելով, այդ միութենական բանակցութեանց պատմութիւնը կը պարունակեն: Շնորհալուն Հաւատոյ գիրը նախ կը դնէ ընդհանուր հանգանակը յատուկ բացատրութիւններով, այլ կընդարձակի Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ, տալով աստուածութեան և մարդկութեան բացատրութիւնը և քրիստոսի մարմնոյն ինչ տեսութեամբ անապական նկատուիլը: Ի դէպ էր հարկաւ որ քաղկեդոնական խնդիրէն սկսէր ընծայեալ ծրագիրը: Այնուհետեւ կսկսի մասնաւոր խնդիրները մեկնել, առննք են. 1. Ծնունդին յունուար վեցին տօնուելը. 2. Մի բնութիւն բառին գործածութիւնը. 3. Մեռնի նիւթը. 4. Պատկերաց պաշտօնը. 5. Քաջերուն վրայ բեռն դնելը. 6. Սուրբ աստուածին խաչեցարը. 7. մեծ պահոց շարաթ և կիրակի օրե-

ըուն կէսուծուիլը. 8. Բաժակին ջուր չխառնուիլը. 9. Սաչերը տարուէ տարի նորէն օրհնելը. 10. Քրիստոսի մարմնոյն տեսակը կամ անապականութիւնը. 11. Քրիստոսի մարդկային բնութեան ընկղմումը. 12. Առաջաւորաց պահոց պատճառը: Այդ խնդիրներուն ընտրութիւնը և կարգը Շնորհալուոյն չէ՝ այլ նա իւր առջև ունի առարկութեանց ցուցակ մը, զոր ստէպ կը յիշատակէ. «Գրեալ էր առաջին», «էր ի գիրսն ասացեալ», և «Գրեալ էր և զայս ինչ» բացադրութիւններով (Ընդհ. 94. 98). և կը համակերպի նոյն գրութեան գլուխներուն, հետևապէս իրեն չպատկաներ խնդիրներուն խառնակ կարգը: Իսկ այն գրութիւնը հարկաւ Ալէքսիսէ հաղորդուած էր. և նա ալ հաւանաբար յոյն եկեղեցականի մը կազմել տուած էր: Իսկ տրուած բացատրութիւնք միշտ պաշտպանողական են, մերթ կը յայտնեն թէ չափազանցեալ առարկութիւններ են, մերթ թէ սխալ իմացուած են, և մերթ ալ կըսէ թէ ժողովրդեան մէջ ոմանց սխալ ըմբռնումն է և ոչ թէ եկեղեցւոյ պաշտօնական վարդապետութիւնը: Շնորհալին այդպիսի շինարար բացատրութիւններով հայ և յոյն եկեղեցիները իրարու կը մօտեցնէ. սակայն Հայոց դաւանութիւնէն կամ ծէսէն ոչ երբէք բան մը փոփոխել յանձնառու չլիներ. այս է միութենական ձգտմանց ուղիղ իմացուածը, զոր աւելի պարզ պիտի տեսնենք բանակցութեանց ընթացքին մէջ.

34. Գրիգոր հաւանաբար առիթ չունեցաւ տեսնել Մամեստիոյ մէջ յօրինուած հաւատոյ գիրը, այլ այնչափ էր երկուց եղբարց փոփոխ վստահութիւնը, որ առանց երկուանաց կարող էր զայն իւրացնել ի հարկին, և այդպէս ալ ըրած պիտի ըլլայ, որ Մանուէլ կայսրը Ալէքսիսի ձեռքէն սոյն գիրը ընդունելով պատասխանը կը տողէ ուղղակի առ կաթողիկոսն. Տէր Գրիգորիոս: Լամբրոնացին կը վկայէ թէ Շնորհալուոյն խմբագրած Հաւատոյ գիրը շատ նպաստաւոր կերպով ընդունուեցաւ Յոյներէն. Մանուէլ կայսր «սքանչացաւ, հիացաւ... հաճեալ հաւանեցաւ ընդ ուղղադաւան խոստովանութիւնն» (Ընդհ. 107): Չեմք ուզեր կանխել և քացարձակապէս հաստատել թէ Մանուէլ ոչինչ այլ ևս փոփոխելի չզգաց Հայոց եկեղեցւոյն վրայ, զի քիչ ետքը պիտի տեսնեմք թէ որպիսի անտեղի պայմաններ կառաջարկէր միութեան համար: Միայն թէ զարմացաւ որ Հայոց մէջ այդչափ կարգաւորութեամբ գրողներ կան, որք գիտեն այդպիսի կանոնաւորութեամբ իրենց ուղղութիւնը պաշտպանել, և վստահանալով ցոյց տրուած փափազա-

նաց վրայ, յուսաց թէ բանակցութիւնք կարող են միութեան յանգել: Չեմք կարող ճշտել թէ երբ Ալեքսիս հասաւ ի Կ. Պօլիս, և երբ Մանուէլ կայսր կրցաւ այդ խնդրով զբաղիլ, սակայն երկու տարի յետոյ պատրաստուեցաւ կայսերական նամակը, որոյ պատճէնը հասած է մեզ (Ընդհ. 107), և որուն վրայ պիտի խօսիմք իւր կարգին, ուստի և միութենական խընդիրին շարունակութիւնն ալ Շնորհալուոյ կաթողիկոսութեան ժամանակին կը թողունք, իբր զի նոյն իսկ խնդիրին սկզբնաւորութիւնն ալ իրեն կը պատկանի:

35. Գրիգորի կեանքը կը փակուի 53 տարի փառաւոր և յաջող պաշտօնավարութենէ յետոյ 1166-ին: Արդէն 73 կամ 71 տարեկան էր Գրիգոր, այլ տարիքին պահանջէն աւելի ծերացեալ, քանի որ կանուխէն սկսած էր սաստիկ բեռան տակ ընկճուիլ: Իւր մօտ ունէր եղբայր մը կարող ըստ ամենայնի, որ սկսեր էր կատարելապէս գործին տիրանալ, սակայն Գրիգոր կողմէր որ պաշտօնապէս ալ անոր փոխանցէ ամեն բան և ինքն կատարեալ հանգիստ վայելէ, ինչպէս ըրած էր Վկայասէրն, կաթողիկոսական գործերը Բարսեղի թողլով: Նկատելի է որ կանուխէն ալ Գրիգոր աթոռակցութեան ձևը չգործածեց, զի թերեւ կը յիշէր Վկայասէրին ժամանակ այդ գլխէն յառաջ եկած անտեղութիւնները, բայց վերջապէս երբ տկարութիւնը կոխեց վերջնապէս որոշեց կաթողիկոս օծել և հաստատել զներսէս, այլ որպէս զի կանոնական ձևեր չխափանուին, Ներսէսի չափընդունէն դառնալէն քիչ ետքը եպիսկոպոսաց ժողով մը գումարեց ի Հոռակլայ, իշխանաւորաց հաւանութիւնն ալ ստացաւ և ծաղկաղարդի օրը, 17 ապրիլ 1166, հանդիսապէս օծեց զներսէս, և առանձնական կեանք մը վարել սկսաւ, սակայն առանց թողլու հայրապետական աթոռը, զի Գրիգորի մահուանէն առաջ Շնորհալին և ոչ մի պաշտօնական գործ կատարած չէ: Իսկ մահն ալ շուտով վրայ հասաւ երեք ամիս յետոյ, 1166 յուլիսին, թէպէտ օրը որոշակի ծանօթ չէ: Այսպէս կը վերջանայ երկարատև պաշտօնավարութիւն մը, որուն վրայ թէպէտ շատ մանրամասնութիւններ չկրցանք տալ, սակայն պարագայք իսկ կը յայտնեն թէ յոյժ արդիւնաւոր եղած է: Հայրապետութիւնն Գետադարձէն սկսելով մեծ վտանգ և մեծ տագնապ մը անցնել սկսած էր, տագնապը վերջացաւ Վկայասէրին ժամանակ սակայն հիմնական կարգադրութիւնը տակաւին թերի էր, այդ էր զոր Պահլաւունին տուաւ հայրապետական աթոռոյն: Գրութիւններ և կամ մնայուն յիշատակներ իրմէ հասած չեն մեզի:

այլ յայդմ արդիւնաւոր լինելու կարողութիւնը չէր որ անոր պակասէր, եթէ վարչականով յոյժ զբաղեալ չլինէր: Փոքր Վկայասէր մականունը, զոր ոմանք կուտան անոր, կը յայտնէ թէ ի գլուխ տարաւ և վերջաւորեց Մեծ Վկայասէրին տօնասիրական աշխատութիւնը, գուցէ Վկայասէրի անուամբ եղած գրուածներէն մի մասն ալ Պահլաւունեոյն են: Իւր գովեստը մեծ է, և երբ Շնորհալին «արբոց հանգունատիպ» կը գտնէ նորա կեանքը (Ընդհ. 3), ոչ եղբայրական գորովով, այլ ճշմարտախօս վկայութեամբ խօսող մըն է: Նորա յիշատակը զկնի Վկայասէրին լրացուցիչ է Գրիգորիսեանց անմահ անուանակոչութեանը:

ՔՆՆԱՍԷՐ

ԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

(Նուէր տանջուող սրտին)

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք.
Որ բոլորեցիր արիւնոտ մի դար,
Եւ այսօր կրկին, քո դարէ ի դար
Սեպիր բախտիդ հըլու հնազանդ,
Թեակոխում ես էլ մի կարմիր դար:

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք.
Որ մարգարտահոս վըտակդ օրն ի բուն
Կարմիր է կտրել, հոսում է արիւն.
Որ հասկաշատ արտ. ծառ ու ծաղիկներդ
Յստակ ջըրի տեղ խըմում են արիւն...

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք.
Որ չուռոռացած հարազատներից
Անպարտ ու անարգ սե ճակատագրիդ
Գերի դարձրած՝ մաշում ես անվերջ
Ու արցունքն առնտ, հրդեհն է անշէջ:

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք.
Որ զեղածիծաղ քո հովիտներում
Դաժան բընազղը աւեր է սփռում.
Եւ դու անտարբեր քո իսկ զաւակիդ
Արեան ծարաւի՝ դեռ լմու ես մընում...

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք.
Որ հսկայագործ տաճարդ ամայի
Հովիւն է անզօր հանդէպ մերկ սրի,
Շէնքերդ լափում է մի անյագ կրակ.
Ինչո՞վ մենք եղանք դըրան արժանի:

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք.
Որ արիւնախում մի կարմիր մորիկ
Գըրում է բախտիդ սե դատակնիք...
Այդ լճն՝ օր բերիւր սե արե ազգիս,
Դո՛ւ, դրախտանըման իմ Հայ հայրենիք:

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք.
Որ անագորոյն մի խաւար ոգի
Արիւն ու աւեր է շնչում քեզի.
Մինչև Թրք այդպէս, անբախտ հայրենիք,
Սուրը մեր գլխին անպատիժ լինի...

Ողջոյն քեզ... Արեան հայրենիք
Թող . . .
Թող որ մեր սրտերն արդէն վիրաւոր,
Արդէն սեւաւոր բախտին խաղալիք՝
Գոնէ բողոքեն... ձայնով ահաւոր
Ճակատիդ դրոշմեն... — «Արեան հայրենիք»...

ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ ՄԵԾԱՆՈՒՄ Է

Կովկասի արիւնոտ դէպքերի մասին առաջին յօդուածս գրելիս մահմեդականները դեռ հանդէս չէին բերել իրենց բարբարոսութեան գլուխ-գործոցը:

Այնուհետեւ արիւնոտ դէպքերը յաջորդեցին միմեանց մէկը միւսից վայրենի, մէկը միւսից դժոխային:

Արիւնաներկ օրերի մի երկայն շարք էր այդ, օրեր, որոնք մրցում էին թլքական կարմիր օրերի հետ և գերազանցում ամեն տեսակէտից:

Ո՞վ կարող է հաւատալ թէ քսաներորդ դարու մէջ ենք, ո՞վ կարող է հաւատալ թէ մի եւրոպական համարուած պետութեան մէջ ենք ապրում, եւրոպական արդարադատութեամբ զինուած մի կառավարութեան հովանու տակ գտնւում:

Սա մի խաբուսիկ երազ չէ, թիւրիմացութիւն չէ:

Մահմեդական խուժանը, քսաներորդ դարում, ուսական պետութեան մէջ, ոտքից գլուխ զինուած, կանոնաւոր շարքերով շարժւում է Շուշի քաղաքի վրայ: Խուժանը գրաւել է Եւլախից Շուշի տանող ճանապարհը, որոնց թիւը հազարների է հասնում: Այդ հազարները կազմում են երեկուայ երկրագործ դիւղացիք, իրենց ճակատի քրտինքով ապրող ժողովուրդը: Սրանց առաջնորդում են տարին տասներկու ամիս զոդութեամբ ու աւազակութեամբ ապրող բէկերն ու խաները, որոնցից շատերը պետական պաշտօնեաներ են—գաւառապետներ, պրիստաւներ և այլն: Գիւղացիներից շատերը նոյն այդ աւազակ բէկերից ու մահմեդական պաշտօնեաներից կեղեքուած, հարստահարուած թշուառներն են, որոնք այսօր կեղեքողի, հարստա-

Հարողի ետեից ընկած՝ թույնելով տունն ու տեղ, վար ու ցանքս, գնում են Ըուշուլայ հայերին կոտորելու...

Ի՞նչու:

Որովհետև այդ երեկուլայ աւազակները հաւատացրել են մահմեդական ամբոխին, թէ ռուսաց տիրապետութիւնը վերջացած է Կովկասում, թէ իրենք շուտով Սուլթանի աջակցութեամբ կը հաստատուին իրենց կէս անկախ խանական ու բեգական իրաւունքների մէջ, թէ բացի թաւանից, որպէս վարձատրութիւն, կստանան նաև հայերից խլուած անշարժ կալուածքներ...

Այս է խուժանին ոգևորող և ոտքի հանողը:

Իսկ աւազակ բէկերին ոտքի հանողն ուրիշ բան է. Աղաւ-Թոփչիբաշեաները սրանց հաւատացրել են թէ կայսրը Գոյիցինի բերանով պատուիրել է կոտորել հայերին, վերջ տալ նրանց կեանքին ու գոյքին:

Եւ ապա երբ հայը չի լինի, չի լինի և ռուսը, այն ժամանակ մահմեդական դրօշը կը սլարգուի Կովկասի վրայ ու *viv le Soultan!*

Ահա այս հոգով պատրաստուած խուժանը յարձակւում է Շուշուլայ վրայ. վայրենի «Եա Ալի» բացականչութեան հետ գնդակի կարկուտ է տեղում հայկական թաղի և այդ թաղը պաշտպանող մի բուռն հայ անձնագոհերի գլխին: Այլուում է քաղաքը, միլիօնների գոյքը կրակի ու աւարի է մատնւում, սակայն «Ալին» երևի իւր հետեւորդների գազանութիւնը տեսնելով, դարձնում է նրանցից իւր երեսը և նրանք ոչ միայն չեն կարողանում Շուշին վերցնել ու հայերին մորթել, այլ ընդհակառակը, փառաւոր ջարդ կրելով, ստիպւում են սպիտակ դրօշը պարզել...

Սպիտակ դրօշ, հաշտութիւն հայցել մի բուռն հայերից... վայ ձեզ, իսլամի առիւծ զաւակներ. —

Այս իրողութեան առաջ փրփրում է Բազուլայ մահմեդականութիւնը հանդերձ Աղաւ-Թոփչիբաշեաներով: Մահմեդական քաղաքային վարչութիւնը յանձին իւր հռչակաւումայ

ւոր Սաֆարալիւի, սպառնալից յայտարարութիւններ է անում: Եւ ապա օրը ցերեկով զէնք ու ռազմամթերք են փոխադրւում նաւթային թագաւորութեան մայրաքաղաքի աւազականոցները — Սաբունչի, Բումանի, Բալախանի, Ջաբրատ և այլն՝ մի կողմից, Բիբի-Նէյբաթ՝ միւս կողմից: Սրանք փոխադրւում են կառքերով, ձիերով, վագոններով և բաժանւում հրամանի սպասող աւազակներին:

Իհարկէ ոստիկանութիւնը շատ լաւ տեսնում է այս տենդային գործունէութիւնը, բայց փակում է աչքերը, միևնոյն ժամանակ բաց է անում գրպանը: Սա ոստիկանութեան և աւելի բարձրի «Հաւատամք ի մի ոսկի»-ն է: Ոստիկանութեան շատ պէտք է, թէ ինչ է սպառնում քաղաքին: Եթէ Պետերբուրգում, բարձրաստիճան անձինք չեն քաշւում ամբողջ Ռուսաստանի պրեստիժը, ոյժը, փառքը ծախել ճապոնիային, ինչու Բագուայ իշխանութիւնը պիտի ամաչի Բագուն, նոյն իսկ անբողջ Կովկասը վաճառել մահմեդականներին...

Ո՞ւմ ցանկալի չէ գունատ էպօլէտներն ուսին քաղցած թափառել, թող օգտուի ներկայ անիշխանական դրութիւնից, որով միևնոյն ժամանակ երկու տէրանց ծառայած կը լինի՝ իշխանութեան և մամոնային. — այս է հանգուցեալ երկաթի ռեժիմի հաւատարիմ գործակալների տեվիզը, որոնց ձեռքից դուրս է սողում իշխանութիւնը, իսկ ոտքերի տակից սահում է հողը:

Եւ այս լանցաւոր զանցառութեան շնորհիւ, երկրորդ անգամ լինելով, մահմեդական Ղոչիները հուր ու սուր են տարածում Բագուայ և նաւթային դաշտի վրայ: Այրւում են բոլորը, կողոպտւում է ամեն ինչ, յօշոտւում են մարդիկ: Վնասը տասնեակ միլիոնների է հասնում: Երկիրը Սողոմական տեսարան է ներկայացնում: Տեղական իշխանութիւնը դեռ խփել է աչքերը: Բայց ահա թնդանօթներ են զրկւում նաւթադաշտը, կօզակների հարկւրակներ են սլանում: Ինչ պատահեց... Շատ հասարակ բան: Մի քանի կէտերում համախմբուած հայերը չեն ուզում մորթ-

ուել և այդպիսով արգելք են դառնում դրամայի յաջող վերջաւորութեան: Մինչև անգամ «HOB. Bp.» թղթակիցը ռմբակոծել է տալիս Սովետ Սրեզդի ամբողջատօրեան...

Ախար, պարոններ, սրանք այնքան բացայայտ երեւոյթներ են, որոնց տակ թագնուած գաղտնիքը մերկացնելը դժուար չէր: Բայց նախարարիւնաբերողների ներկայացուիցները, փոխանակ Ֆարէւի նման աչք փակող մարդկանց պաշտօնից հեռացնելը պահանջելու, պահանջում են, որ կենդանական իշխանութիւնը կաշառակերների նոր և իհարկէ քաղցած լէգէօններ ուղարկէ Բագու: Այսինքն չարիքը արմատախիլ անելու տեղ, չարիքի նոր ու թարմ տունկեր են բերում Բագու:

Սա իհարկէ ծիծաղելի է, եթէ միայն ներկայ պայմաններում կարելի լինի ծիծաղել:

Բագուայ երրորդ հայկական ջարդը, արդէն պատուում է դիմակը: Այս անգամ այլևս մահմեդականները մենակ չեն: Նրանց հետ ձեռք ձեռքի առած գործում են ռուս խուլ լիգանները, կոզակները և տեղ—տեղ՝ զօրքը:

Հստատացէք որ քրոնիքական դարձած կոտորածները, արիւնհեղութիւնները, հրձիգութիւնները եթէ մեղաստիճանաբար նախապատրաստած չը լինէին աւելի դժոխային տեսարանների համար, ամբողջ Ռուսաստանում՝ ընդհանրապէս և Բագուում մասնաւորապէս, կատարուած բացարձակ սպանութիւնները և կոզոպուտը զօրքի ու ոստիկանութեան պաշտպանութեան տակ, շատ շատերին կը գժուացնէին:

Այս վերջին գէպի առթիւ հրատարակուած հեռագրական լուրերի ամեն մի տառից հարիւրաւոր թշուառների հառաչանքն է լսւում:

Եւ այս տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ կայսերական դահից մարդկանց շնորհւում է ընդարձակ քաղաքացիական ազատութիւն և հրատարակում է անձի անձեռնմխելութիւնը:

Արդեօք Ռուսաստանում Օսմանեան քաղաքականու-

նութիւնն է կրկնուում: Այդ հօ միայն Տաճկաստանումն էր. որ սուլթանական իրադէները երկու երես ունենումէկով արտօնութիւններ, իրաւունքներ են տալիս, իսկ միւսով հրամայում են արտօնեալներին ջնջել, որպէս զի ինքնըստինքեան ջնջուի արտօնութիւնը, իրաւունքը...
Մեզ մօտ էլ... Մենք տրամադիր ենք չը հաւատալու, բայց Ռուսաստանը ծայրէիծայր լողում է արեան մէջ և այդ կարմիր վտակներում խեղդւում են Ռուսաստանի մըտաւոր ծաղիկները, լաւագոյն քաղաքացիները, առանց աչգի ու կրօնի խտրութեան: Նահանգական, գաւառական և գիւղական իշխանութիւնների աչքի առջև, մինչև անպամ սրանց անմիջական դրդամբ ու աջակցութեամբ ռուս խուլիգանները մի կողմից, մահմեդական խուլիգան-համիս-լամականները միւս կողմից պետութեան լաւագոյն ուժերի դիակներով ծածկում են երկիրը և նրանց թանգագին արիւնով ներկում իրենց պիղծ ձեռքերը:

Ինչ է նշանակում այս:

Մի անգամ Նովիկովը (Բագուի նախկին քաղաքագլուխը) քաղաքացիական մի անօրինակ քաջութիւն ունեցաւ մատնացոյց անելու Փետրուսեան դէպքերի գլխաւոր հեղինակին:

Ո՛րքան շատ է այժմ դրանց թիւը Կովկասում:

Սակայն պայմանները փոխուել են և այժմ հարկ չը կայ, որ ուրիշները լիջեն այժմեան ոճրագործութիւնների հեղինակների անունները: Այդ անուններն այժմ չըջում են բերնէ բերան. այժմ ամեն ոք գիտէ, թէ կովկասեան ձուկը որտեղից է հոտում:

Բայց երբ արիւնաներկ հայը իւր քանդուած կողոպտուած օճախի փլատակների տակից երկիւղով դուրս է հանում գլուխը և խնդրում պաշտպանութիւն, արգարադատութիւն, նրան ասում են.

—Դու պիտի պաաժուես...

Եւ մեղադրանքներ են, որ բարդում են տառապեալ հայի գլխին, որոնք բաժանւում են զանազան կատեգորեաների:

Մեզ մեղադրում են նրանում, որ մտաւորապէս ու տնտեսապէս լաւաջադիմելու լանդգնութիւն ենք ունեցել, որ լետ ենք թողել մեր դրացիներին, օրինակ մահմեդականներին, որոնք իրենց ոսկի ժամերից մի նշանաւոր մասը զոհում են օրական հինգ տնգամ նամազ կատարելուն: Չը կարծէք, ընթերցողներ, թէ այս մեղադրանքը զուրկ է տրամաբանութիւնից: Չէ որ գայլը մութ գիշեր է սիրում. չէ որ լոյսը ծակում է խաւարի ոգոյ աչքերը, մերկացնում է նրան իւր ամբողջ այլանդակութեամբ. այն ինչ մենք լո՛ւս լո՛ւս պոռալով առաջ էինք վազում:

Մեզ մեղադրում են, որ խոհեմութիւն չունեցանք մեր արտասուքը երկաթի ուէթիմի աչքից թափնելու, երբ մեր եղբայրներին ու քույրերին Թիւրքիայում սրի էին քաշում: Այ՛ո՛ մենք պէտք է գիտնայինք որ Թիւրքիայի և Ռուսաստանի քաղաքական հայեացքների միջև ոչինչ տարբերութիւն չը կայ, որ հպատակը ստրուկ է և չը պէտք է ունենայ սեփական կամք, համոզում, զգացում. ուրեմն նա չը պիտի լաց լինի ոչ միայն այն ժամանակ, երբ սուրը ծակում է արիւնտկցի սիրտը, այլև այն ժամանակ, երբ ծակում է իւր կուրծքը...

Լացը ինքնըստինքեան բողոք է, իսկ բողոքը ստրկի կողմից — լանցանք:

Մեզ մեղադրում են, որ ժամանակից շատ առաջ զգացինք ազգային ինքնաճանաչութեան արժէքը և ապօրինի վայնասուն բարձրացրինք, երբ իւր երկաթի դաւանանքին հաւատարիմ ուէթիմը ուղեց արմատախիլ անելու հայ լեզուն, դպրութիւնը, կրօնը և այլն, որոնք կազմում են մեզ վիճակակից ազգերի գոյութեան միակ ֆակտորները: Եւ այդ վայնասունով մենք ծնունդ տուինք Գոնդուկովներին, Գօլիցիներին իրենց մի շարք հետևորդներով:

Իսկ միթէ մեզ չէն մեղադրում նաև այն բանում, որ մենք մեր միջից ծնունդ տուինք Լօրիս-Մելիքովի նրման մի ազատամիտ գեներալի, որը քիչ մնաց պիտի խա-

բէր Աղէքսանդր Բ. կայսեր և Ռուսաստանի սահմանադրութիւնը ստորագրել պիտի տար:

Այն, եթէ ամեն մի երևոյթ իւր սեփական գրպանի շահի ու փառքի արշինով չափող բիւրոկրատիայի խելքով զատելու լինենք, կը տեսնենք որ մեղադրանքներն արդարացի են, որոնք ի հարկէ առանձնապէս նպաստեցին հայկական չարիքի հիմքն ամրապնդելուն:

Սակայն այս բոլոր յանցանքները ոչինչ են այն խոշոր յանցանքի հանդէպ, որ մենք գործել ենք ու գործում ենք, բայց որի մասին ամենայն խոհեմութեամբ լռում են մեզ դատապարտողները:

Հայի գործած ամենախոշոր և անքաւելի յանցանքն այն է, որ չափազանց ժլատ է. չը գիտէ կամ չի ուզում կաշառել:

Լազարեանը խոշոր գումարներ է ծախսում Մոսկուայում ճեմարան բանալու և ապահովելու համար: Ժամհարեանները հարիւրհազարներ են զոհում աշխատանոցի համար: Ծատուրեանը Լոնդոնում յորդերին է հիւրասիրում, Մանթաշեան, Ղուկասեան, Արաֆելով և այլք միլիոնների վրայ միլիոններ են դարսում և վերջապէս խոշոր գումարներ են ծախսում կրթութեան և այլ մարդասիրական գործերի վրայ, — այն ինչ եթէ հայը այդ ծախսուած միլիոնների կէսը զոհէր հարկաւոր մարդկանց կաշառելու գործին, նա ազատ կը մնար ամբաստանութիւններից, ուրեմն և այսօր չէր ենթարկուի ոչ մահմեդականների սրին, ոչ խուլիգանների ջարդ ու կոլպուտներին:

Գիտեմ Ռուսաստանի լաւագոյն քաղաքացիները մեզ կասեն, որ դա գոյութիւն պահպանելու ամենաստոր միջոցն է, որ յաշ քաղաքակիրթ մարդկութեան նոյնքան դատապարտելի է կաշառողը, որքան և կաշառուողը և այդքան ստոր միջոցներով կարող են իրենց գոյութիւնը պահպանել ուղ ու ծուծով ստոր ցեղերը միայն, որպէս օրինակ մահմեդականները...

Այո, իրաւունք ունիք, պարոններ. մի՞թէ մենք չը գիտենք որ կաշառելուց ու կաշառուելուց էլ ստոր բան չը կայ և չէք տեսնում որ մենք չենք գիմել այդ ստոր միջոցին, որի համար էլ շարունակ պատժւում ենք:

Սակայն բարեհաճեցէք այդ բարոյագիտութեան բարձունքից մի րօպէ ցած նայել և տեսէք թէ ի՞նչ է ներկայացնում ձեր անմահ բանաստեղծի—Լերմօնտովի սիրած ու երգած սիրուն Կովկասը, տեսէք թէ այդ երկրի բնական գեղեցկութիւնները իւր անխոնջ աշխատութեամբ մշակող, նրան հարստացնող, ծաղկեցնող հայ ժողովուրդը ի՞նչպէս է լուրում իւր սեփական արեան ալիքների մէջ...

Ի՞նչ ունիք ասելու գետի նման հոսող հայ արեան մասին, հող ու մոխիր դարձած հայ հարստութեան մասին. անէծքը շրթունքին սառած հայ դիակի մասին, կորցրած ազիզ զաւակը ողբացող հայ ծնողի մասին. մերկ ու քաղցած թափառող հայ որբերի մասին...

Ի՞նչ արժեն ձեր և մեր բարոյական քարոզները հրի ու սրի մատնուած հայ ժողովրդի համար:

Հայը բարոյագիտական քարոզների կարիք չունի. նա կարօտ է արդարադատութեան որ գոյութիւն չունի: Նա տեկական իշխանութեան պաշտպանութիւնն է հայցում. բայց նրան կամ ապահովեցնում են «հարկաւոր խիստ միջոցները ձեռք են առնուած» սովորական բառերով և մի ժամ յետոյ մատնում նրան մահմեդական և ռուս խուլիգանների քմահաճոյքին և կամ պատասխանում են ցինիքական ժպիտով «Ազատութիւն էիք ուզում, տրուեցաւ, գնացէք ինքներդ ձեզ պաշտպանեցէք...

Ու Պիղատոսի նման ձեռքները լուալով գոչում են «մենք մեղաւոր չենք» թէև հենց այդ Պիղատոսների հրամանով սպանւում են հարիւրաւոր հայեր, այրւում, կողոպտւում են հայ թաղերը և ռմբակոծւում բացառապէս հայերի տները:

Արհաւիրքը գնալով մեծանում է հայկական վերքերի

Թիւն այժմ աճում է վարկեաններով. բայց նրա ողբը, հառաչանքը լսող չը կայ:

Խուլ է երկինքը, խուլ է երկիրը:

Եւ այսպիսի օրհասական ընկերում բարոյական քարոզները ինչ մըտք ունին, ինչ նշանակութիւն ունին:

Չէ որ նա Աւետարանը անգիր գիտէ, որ լիքն է բարոյական քարոզներով: Չէ որ Մովսէսի «Ակն ընդ ականը» վաղուց մոռացած նա սրտով փարել էր Աւետարանին ու խաչին և իւր հաւատացեալ բազուկները կարկառած, օգնութեան էր կանչել քրիստոնեայ Ռուսաստանին, ընդդէմ ոչ-քրիստոնեայ մահմեդականներին:

Բայց ինչ եղաւ: Խաչն ու Աւետարանը պաշտող Ռուսաստանում նա նոյնքան տանջուեց ու տանջւում է որքան և մահմեդականները Թիւրքիայում: Ո՞վքեր էին և ովքեր են Լոբանով—Ռոստովսկիները, Սիպիազինները, Պլէվէնէյը, Պօրէզօնոսցեանները, Տրէպովները. Գօլիցինները. Ֆադէեանները և այլք:

Սրանք Աւետարանի աշակերտները չեն, նոյն խաչի հաւատացեալները չեն:

Ուրեմն ինչ արժեն ձեր և մեր բարոյական քարոզները մահմեդական կատաղութեան մատնուած հային, իշխանութիւնից լքուած հային, արդարադատութեան երկնքի ու Պալատի դռները ճանկւտող հային:

Իսկ, բարոյախօսներ, ուրիշ ինչ դարման կամ միջոց ունիք այն բանի դէմ, որ հայը ինքն իրեն կործանման վտանգի մէջ զգալով և համոզուած լինելով, որ շրջապատուած է մի կողմից կաշառակերներով, միւս կողմից վայրենութեամբ մոլեգնած ամբոխով, որոնց մէջ բարոյական զէնքերով իւր գոյութիւնը պահպանել չի կարող — ակամայ գլորվում է յանցանքների մէջ, այն է—սպանում է իրեն սպանողին, թալանում է իրեն թալանողին, ոչնչացնում է իւր քրտինքով վաստակած գոյքն այրող, ոչնչացնողի գոյքն ու հարստութիւնը.

Մի խօսքով «Ակն ընդ ական ատամն ընդ ատաման»,

Իհարկէ այսպիսով Կովկասը կրկնակի է տուժում և հաւանական է որ եթէ իրերի դրութիւնը չը փոխուի, սիրուն Կովկասում քար քարի վրայ չի մնալ:

Հայի համար ուրիշ ելք չը կայ: Երբ նրան չեն պաշտպանում, ընդհակառակը ոգի իւրին աշխատում են զինաթափ արած մատնել Պանիսլամիստների քմահաճոյքին, նա ստիպուած է ինքն իրեն պաշտպանելու ճիշտ այն միջոցներով, որպիսի միջոցներով կամենում են իրեն բնաջինջ անել:

Հօ՛ չի կարելի խորհուրդ տալ հային, որ նա, ոչխարի նման, իւր վիզը պարզի մահմեդականների ու կօզակների սրի առաջ:

Բայց ինքնապաշտպանութեան զէնքը ձեռքին, վերջնական հարուածը տալուց և ստանալուց առաջ, հայը ձեզ է դիմում, Ռուսաստանի ազնիւ քաղաքացիներ, հրէական կատաղութեան մատնուած Յիսուսի նման գոչելով «Անցո՛ գրաժակս զայս լինէն»... Կովկասը շինող, շէնցնող հայի զլխին ընկած բարբարոսութեան վայրենի փոթորիկը ցրել կարող էք:

Փառք Աստուծոյ, Սիպեագիներէի, Պլէվէների, Պօբէգօնօսցիներէի, Տրիպոլներէի և նմանների հաստատած չինական պարիպը այլևս ձեզ չի բաժանում կայսերական պալատից: Գուք այժմ հնարաւորութիւն ունիք Կովկասեան տտապանքները ու վերքերը բանալու թէ կայսեր եւ թէ ռուս ժողովրդի առաջ. կարող էիք մահմեդական լետին նպատակները զեկուցանելու, որոնց առթիւ այնքան փաստեր ունիք: Եւ այս բոլորից յետոյ կարող էիք միջնորդելու, որ նա մի շնորհ միայն անէր բազմատանջ հային, այն է՝ մեր սիրուն երկիրը աւլէր, մաքրէր կաշառակեր, իրենց պաշտօնի բարձրութիւնից ցած զլորուած պաշտօնեաներին, որոնց պաշտած միակ սրբութիւնն է Նապօլէօնի շէշտած երրորդութիւնը—առաջինը դրամ, երկրորդը դրամ և երրորդը դրամ:

Այս անարգ մետաղին ծախուեցաւ ռուսական նաւա-

տորմը, ռուսական բանակը, նրա պրեստիժը, վարկը, մեծութիւնը...

Այս անարգ մետաղին է գոհում նաև սիրուն Կովկասը, որի կորստեան սպառնալիքը գնալով մեծանում է:

Մինչև որ հայի ձայնը, բողոքը չը հասնի ուր հարկն է, մենք դառնանք այն անմեղ լուրերին, որ երևացին մամուլի մէջ, բայց որոնց վրայ լուրջ ու շաղկապութիւն դարձնող չեղաւ:

Առաջինը՝ որ Պանիսլամիստները միացել են վրացոյ «Սաքարթվելո» լեղափոխական մարմնի հետ:

Երկրորդ՝ որ Իշխան Ն. (Նակաշիճէն) գիտէր համալսականների նպատակները, որոնց ցանկութեամբ աշխատում էր խոչընդոտ հանգիսացող հայ պաշտօնեաներին հեռացնել և դրական պաշտպանութիւն էր ցոյց տալիս մահմեդական ագիտատորներին... (СЫВЪ ОТ.):

Եւ երրորդ՝ Սև ծովի ափերում մի շոգենաւ գէնք է բռնուած եղել, բայց չնորհիւ առատ կաշառքի գէնքերը ափ են իջեցրել...

Հարցի գլխաւոր առանցքը կազմում է շոգենաւով բերուած գէնքը իհարկէ և իւրազմամթերքը:

Ո՞ւմ համար են բերուել գէնքերը և ի՞նչ եղան:

Եթէ Ղուիմի թաթարների մէջ ի նպաստ Կովկասի մահմեդականների որևէ շարժում նկատուած լինէր, կարելի էր ենթադրել, որ գէնքերը բաժանուած են նրանց մէջ:

Բացի Ղուիմի թաթարներից, կան նաև Տաճիկներ Բաթումի շրջանում, որոնք անկասկած պատրաստուած պէտք է լինեն և սպասում ընդհանուր ապստամբութեան դրօշը պարզելուն: Սակայն սրանց զինելու համար սուլթանը ծովային ճանապարհով գէնք ուղարկելու ուսկ չէր անիլ, քանի որ ձորոխն այնքան մօտ և թրքական ափից ռուսական ափը գէնք անցնելը կարօտ չէ ուսկի, ոչ զր-ժուարութեան, մանաւանդ երբ ի նկատի առնենք կաշառքի ամենագօր ոյժը:

Մնում է Կովկասի պարսիկներին զինելու հարցը։ Բայց պէտք ի նկատի առնել, որ պարսկաշատ կենդրոնների և Սև ծովի միջև կայ Վրաստանը, մօտ 5—600 վերստ տարածութիւն։ Ի հարկէ Վրաստանի թիկունքին աղեղնաձև գտնուում են լեռնցիք, որ սկսուելով Սև ծովի ափերից, կտրում են կովկասեան լեռները և հասնում մինչև Կասպից ծովի ափերը։ Սրանք ի հարկէ նոյնպէս կարող են պէտք գալ Սուլթանին, որոնց վրայ մեծ լոյս ունին Բոսֆորի դիպլոմատները։ Սակայն³ թէ յիշեալ գէնքերն ու ռազմամթերքը նրանց ձեռքն անցած լինէին, այդ ինքնըստինքեան պատերազմասէր և անհանգիստ տարրը չէր յապաղի եթէ ոչ շուտ, գոնէ սեպտեմբերի դէպքերի ժամանակ ինքն իրեն ցոյց տալ,

Կարելի է ենթադրել, որ յիշեալ գէնքերը նոյն այդ լեռնցիների միջոցով, ձեռք է ձեռք հասել են Բագու կամ Գանձակ։ Սակայն այդ ենթադրութիւնն էլ մեզ անհիմն է երևում, որովհետև յիշեալ նահանգները գէնք ներմուծելու համար աւելի ապահով ճանապարհներ կան, առաջինը Տաճկաստանից Պարսկաստան, այն տեղից էլ Կասպից ծովով ուղղակի Բագու, որի համար Ասլան Ա. շուրովի, Ելբարք Թաղիւնների, Գազաչևի, Բասուլովի, Թաղիւի և այլոց շողենաւերը կարող էին գեղեցիկ և անվտանգ կերպով տեղ հասցնել, մանաւանդ «Շ. ՕՏ.» թղթակցի ակնարկած իշխան Ն. ի օրով։ Գալով Գանձակի և Երևանի նահանգներին, սչանց զինելու համար հարկ չը կալ ոչ Սև ծովին, ոչ լեռնցիների աջակցութեան դիմելու։ Սրանք այնքան մօտ են Պարսկական և Տաճկական սահմաններին, որ հեշտութեամբ կարող էին ուղածի չափ գէնք ներմուծել, ինչպէս անում են շարունակ։

Ուրեմն ինչ եղան այդ գէնքերը, ո՞ւր գնացին. արդեօք մեր ուրիշ հարեանների համար էին. խոհեմութիւնը պահանջում է որ լռենք։

Այս հարցին մենք կը պատասխանենք, որ շատ հա-

ւանական է, որ Սուլթանը յիշեալ զէնքերը ուղարկել էր Վրաստանի համար և նրանք մտել են Աճարա, Գուրիա և Իմէրէթ: Եթէ մեր այս ենթադրութիւնը սխալ չէ, ուրեմն սխալ չէ նախ՝ այն, որ վրացիք գործում են մահմեդականների հետ ձեռք-ձեռքի տուած և երկրորդ այն, որ «С, О.Т.» թղթակցի ակնարկած Ն.Ն. Իշխան Նալաչիձէն էր:

Որ վրացիք մահմեդականներ չեն, որ Վրաստանի ժողովրդի մէջ չը կայ մահմեդականների վայրենի բնազդները, գաղանթութիւնները և որ նրանք երբէք հայերի դէմ զէնք չեն բարձրացնի՝ որոնց մասին մենք տարակոյս չունինք: Սակայն չենք կարող չը շեշտել, որ այդ անհամապատասխան միութեամբ Կովկասին սպառնացող վտանգը կրկնակի ծանրանում է:

Մեր նախորդ յօդուածում ասացինք, որ վտանգ է սպառնում ամբողջ Կովկասին և ի նկատի առնելով հայերի և վրացիների կրած տառապանքները մահմեդականներից, յոյս յայտնեցինք, որ այդ երկու ազգերը մեծ դեր ունեն կատարելու, թէ մահմեդականները կարող են մտնել Կովկաս հայերի և վրացիների դիակների վերայով...

Սակայն եթէ ճիշտ է, որ վրաց և մահմեդականների մէջ տեղի է ունեցել միութիւն, այն ժամանակ կարելի է պնդել, որ միութեան կապը կռողն ուրիշ ոչ ոք չէ, եթէ ոչ Կարմիր Սուլթանը, իհարկէ անելով դժբաւոր կամ բերանացի որոշ խոստումներ, որով և վրացիք իրենց այդ կողմից ապահովուած համարելու դժբաղդութիւն ունին:

Այս ենթադրութիւնները մենք անում ենք ոչ թէ վրացիներին խանգարելու մտքով, այլ նրանց վերջնական կորստից փրկելու փափաղով: Թող թերթեն վրացիք իրենց պատմութեան արիւնոտ էջերը, թող յիշեն մահմեդականներից կրած դարաւոր հալածանքները, հալածանքներ, որոնք ստիպեցին Ռուսաստանի դիրկը նե-

տուելու: Թողյիշեն մահմեդականացած բազմաթիւ վրացիներին, որոնք իսլամի մէջ որոնել են իրենց միակ փրկութիւնը: Եւ թող գիտնան, որ Սուլթանի և նմանների արած խոստումներոյ, թէկուզ լինին նրանք գրաւոր և իրեն Սուլթանի էլ ստորագրութեամբ վաւերացած, — ոչ մի գրօշի նշանակութիւն չունին: Դրանք հոգեվարքի վերջին ճիգեր են — աւելի ոչինչ: Պէտք է վրացիք դրական կերպով համոզուած լինեն, որ Թիւրքիան ոտքը կովկաս դնելուն պէս չի յապաղի ոչ միայն իւր խոստումները ջնջելու, այլ և չի յապաղի ամբողջ Վրաստանը բնաջինջ անելու: Երովհետեւ այդ երկիրը, երեք կողմից սեղմուած է մահմեդականների մէջ, Արևմուտքից թիւրքերը, Հիւսիսից լեռնայիք և Արևելքից պարսիկները, դեռ չեմ ասում Հարաւից սպառնացող վտանգը, երբ հայերը արդէն ընկճուած կը լինեն:

MARS

ԲԵՃԱՅԻՆԵՐ ԿԱՄ ԲԱՐԻՁՄ^{*)}

41. Այսպիսի յորդորներ, խրատներ և կտակներ անթիւ են Բէհա-Ուլլահի գրուածքների մէջ, որոնցից իննը հատորը 1890—2 թ. տպագրուած է Բոմբէում: Սրանից աւելի օրինակներ տալը կարիք չհամարելով, մի քանի խօսքով էլ որոշենք Բէհաի սկզբունքը:

Հետեւելով քրիստոնէական վարդապետութեան հիմունքին, Բէհաի հետևողների համար գոյութիւն չունի՝ ոչ ազգ, ոչ ցեղ, ոչ տոհմ, ոչ լեզու, ոչ դասակարգ, ոչ սեռ և ոչ էլ ստրկութիւն. մարդիկ համահաւասար են ծնուած և համահաւասար էլ մեռնելու են: Նրա վարդապետութեան համաձայն ամբողջ հողագունդը համայն մարդկութեան է պատկանում, մարդիկ անխտիր հաւասար եղբայր են, համահաւասար ժառանգորդ այն բոլոր բարիքին, բերքին, ինչ որ շնորհուել է ընդհանրութեան: Նա հակառակ է ստրկութեան և այս մասին Վիկտորիա թագուհիի գրած թղթում իւր գոհունակութիւնն է յայտնում գերեմականութեան դէմ ձեռք առած միջոցների համար և առանձին համակրութիւնն է ցոյց տալիս, որ թագուհին ժողովրդին իրեն հետ հաւասարելով, նրան է յանձնել պետութեան վարչութեան ղեկը (պարլամէնտին): Նապօլէօն III-ին գրած թղթի մէջ հրամայում է հեռանալ զահից, փառքից, մերկանալ յափշտակած կարողութիւնից և երկիրը յանձնել ժողովրդին, որ ինքն իրեն կառավարէ (խորհրդարանով): Չանսալու դէպքում սպառնում է Կեսարին խայտառակ անել թշնամիների ձեռքով, որոնք զրդրդացնելով ու զոգդոգացնելով պիտի պաշարեն գեղարուեստի մայրաքաղաքը և նրան մատնեն սոսկալի անարգանքի: Ալի փաշային գրած նամակում յորդորում է Աբդուլ Ազիզին ժողովրդի ներկայացուցիչներից ժողով գումարել և արդաբութեամբ դատել աղգարնակութիւնը: Իրեն Ազրիանուպոլ աքսորելու համար արած անիրաւութիւնը յիշեցնելով, յորդորում է զգաս-

տանալ. հակառակ պարագային մերձաւորների ձեռքով խողխող-
ուիլը, անհետանալը իմացնելով, յայտնում է, որ Ադրիա-
նուպոլն էլ սրա նման ուրիշ շատ քաղաքներ էլ պիտի անջատուի
նրա իշխանութիւնից, պիտի յանձնուի նորանոր կառավարիչ-
ների ու թագաւորների: (Այս երեք նամակն էլ գրուած է 1866-7թ.
Ադրիանուպոլի աքսորավայրից:) «Թէհրան» վերնագրով տուած
Լոնի մէջ Բէհան բացատրելով, թէ մարդկութեան թշնամիները
կրկին են Ա. խստապահանջ կղերը իրենց երեւակայական տե-
սիւններով և դժոխքի տանջանքներով սարսափեցնելով ժողովր-
դին կորզում են նրա սոված մանուկների հացը, և Բ. անսահման
իշխանապետները իրենց սրով ու հրով մերկացնում են թշուա-
ռին ու այրին իրենց մարմինը ծածկող ու տաքացնող հագուս-
տից: Այս թղթով նա աւետում է Թէհրան քաղաքին, որ շատ
մօտէ նրա ռամկավարական իշխանութիւնը, որով ժողովուրդը
ինքն իրենց պիտի կառավարէ, պիտի ցամաքեցնէ թշուառի
արտասուները և պիտի յագեցնէ ու տաքացնէ որբին ու այրիին,
վերջ տալով նրանց մրմունջներին:

42. Ռամկավարական սկզբունքի աւելի դրական ապացոյցն
է նոյնպէս, Բաբի և Բէհա-Ուլլահի հաստատած «Ռիշալի» և
«Ալլի» ժողովները, որոնք ընտրւում են ժողովուրդից և համայն-
քից: Քիթաբի Ագգէսի մէջ գրւած է:

«Ալլահը հրամայեց ամէն քաղաքի-աւանի համար մի մի
արդարութեան տուն հիմնել, (տասն) իննը մարդ ընտրէ ժողո-
վուրդը եթէ աւելի լինի՝ անվնաս է: Այդ մարդիկ ժողով մըտ-
նելիս այնպէս շարժուին, որ իբր Աստուծոյ ներկայութեանն
են դիմաւորում, Աներևոյթը տեսնում են: Այդ մարդիկ Աստուծոյ
հաւատարմները համարուին մարդերի մէջ, երկրի վրա Ալլահի
փոխանորդները լինին ընդհանուրի համար: Աստուծոյ սիրոյ
համար նրա ծառաների գործերի առթիւ խորհուրդներ կատա-
րեն, ինչպէս իրենց սեփական գործերի համար ջանք են գործ
դնում: Ժողովրդի շահերին վերաբերեալ ամենաօգտակար
ձայներին ձայնակցելով վճիռներ արձակեն:»

Թէև պնդել, կրկնել է Բէհան Նասր Էդդին շահի գրած
թղթերում, թէ իւր վարդապետութիւնը ամփոփուած է սոսկ
մարդու հոգեկան-կրօնական հայեացքների սահմանաւորութիւ-
նով, նա աշխարհային-քաղաքական խնդիրների, իշխանութիւն-
ների չի միջամտել, արգելել է հետևորդներին հետամտել քա-
ղաքական հարցերի: Բայց նա, որպէս հետևորդ Մովսէսի, Յի-
սուսի, մանաւանդ Մահմէդի, ծնած ու արտադրուած դրանց
օրէնսդրութիւնից, չէր կարող կրօնաքաղաքական օրէնսդրու-

Թիւնը բոլորովին բաժանել քաղաքացիական կողէքսից: Նրա «Բիթաբի-Ագդէսը», «նշանաւոր միապետներին», «Թէհրանին» և «Ալէմին» ուղղած թղթերը որոշ կերպով ծրագրում են համայնական և ուսմակարական վարչութիւն, որ կառավարէ, դատէ հետևորդներին: Յայտնի բան է հետևորդները անպայման ձգտելու են իրագործել իրանց տրուած այս պատգամը: Ի՞նչ կարող է անել այս դէպքում Բէհաի հետևորդը, երբ նրան արգելուած է ոչ միայն Ահաթը (կրօնական պատերազմ) զինելը, պատերազմի գնալը, մարդկային արիւն թափելը, յարձակուելը, այլ շատ խիստ ու որոշ օրէնքով արգելուած է «Իիֆան» (ինքնապաշտպանութիւնն) անգամ, անձը որևէ բռնութեան դէմ պաշտպանելն անգամ: Բէհականը և ոչ մի դէպքում բռնութեան դէմ զինուելու իրաւունք չունի, չը պիտի զիմադրէ. այսպիսի պարագային նրա ղէնքը միայն լեզուն է, որով պիտի համոզէ՝ առանց նախատինքի և հայհոյանքի:

Բէհան շատ լաւ ուսումնասիրած լինելով իսլամի աղանդները, նրա տենչանքն եղել է, որ հետևորդներին մէջ Հաշիշի-Ների նման տեւորիստներ, Դարասի-Դիւրդինների նման նենգապետ առիւնուշտներ, Էօմէրի նման բռնակալ իսլամացնողներ և յաջորդական իշխանութեան համար Ալիի նման արիւնահեղ մարտնչողներ չյառաջանան: Նրա ամենագլխաւոր և միակ նպատակն է եղել հետևորդներին իսպառ ազատել այդպիսի զարհուրելի և բարբարոսական կոտորածներից:

43. Նոյնպէս նորաղանդների Բէյթ-Իւլ-Ալլ (արդարութեան համայնքի), որ իսլամի Բէյդ-Իւլ Մալի (Հասարական զանձի) նմանողութիւնն է, որտեղ կուտակուելու և որտեղից բաժանուելու է ժողովրդից ստացուած 19-րդական տուրքը, հարկը, տուգանքը, ժառանգութիւնը ևն, մի այնպիսի հիմնարկութիւն է, որ միայն քաղաքական իշխանութիւնը կարող է գործադրել: Բէհայի վարդապետութեան քաղաքական աստուծի մի նշանաւոր կէտն էլ այն է, որ նա առաջարկում է աշխարհի բոլոր տիրողներին միանալ, մի գերագոյն ժողով կազմել, դաշնաւորուել մշտնջենաւոր «Մեծ խաղաղութեամբ», ջնջել զինուորականութիւնը, ղէնքը, զինաթափուիլ և զօրանոցները յատկացնել գիտութեան տաճարներին: Նա մի այնպիսի դաշնակցութիւն էր երազում, որ բոլոր դաշնակիցները ի հարկին միահամուռ ոյժով ճնշեն նրան, որը որևէ ընթացքով մտածէ վրդովել ընդհանուր խաղաղութիւնը: Այս առթիւ «Ալէմին» (ընդհանրական) ուղղած թղթում յորդորում է, որ գիտնականների մի վեհաժողով այնպիսի միջոց ձեռք առնէ, որ համայն

մարդկութիւնը պարտաւորացնէ միևնոյն լեզուով կարգալու, գրելու, խօսելու, միևնոյն տառերով և միևնոյն ուղղութիւնով դաստիարակելու ապագայ սերունդը: Այս թղթի մէջ հրամայուած է հետևողներին աւելի սերտ կերպով կապուել այն իշխանութեան հետ, որն իրենց աղատութիւնի տալ ճշտութեամբ կատարել օրէնքներն ու պատուիրանները, հաւատարիմ հոգւով և անկեղծ եռանդով աջակցել ու ջանալ, որ այդպիսի իշխանութիւնը զարգանայ, պայծառանայ առաջանայ և իւր իշխանութիւնը տարածէ իրենց կեղեքիչների, հարստահարողների, հալածողների և բարբարոս տանջողների վրայ:

44. Այս քարոզութիւնների տարածուելուց և ամէն կողմ քարոզուելուց յետոյ, Բաբիները իրենց տների բոլոր զէնքերը ցրուեցին, խաղաղութեան զէնքով—համբերութեամբ զինուեցան և լռելեայն տարածեցին իրենց վարդապետութիւնը: Մի տասնեակ տարի այլ ևս չկրկնուեցին արիւնահեղութիւնները, թէև մասնակի հալածանքը, տանջանքը, կողոպուտը անպակաս էր, բաբիները ենթարկուում էին անարգանքի, զրկանքի, բայց որևէ ընդդիմութիւն չը նկատելով, ամէն բան շուտով վերջանում էր: Բայց այս հլու հպատակութիւնն և ծայրահեղ համբերատարութիւնը դարձեալ չօգնեց, նրանց չփրկեց: Իսֆահանցի երկու եղբայր՝ Սէիդ Հասան և Սէիդ Հիւսէյն 18,000 թուման (մօտ 50,000 ռուբլի) ստանալ ունէին քաղաքի առաջին կղերականից՝ Իսմա-Աումա Միրզա-Հուսէյնից, որը պատրուակներ էր փնտռում այդ գումարը կլանելու: Նա մատնեց երկրի կառավարչապետին, թէ այդ Սէիդ եղբայրները բարիական են, նրանց տներում ժողովներ է կատարւում, քարոզութիւններ է լինում հակառակ շիական վարդապետութեան: Իսկոյն սկսեցին քննութիւնը, կալանաւորեցին եղբայրներին, կեղեքեցին, կողոպտեցին, տուն ու վաճառատուն աւարի մատնեցին, ցրուեցին և նրանց էլ զարհուրելի տանջանքներով սպանեցին (1295 թ. հիջ. 1879 թ.), որոնք մինչի մահ սիրով, համբերութեամբ դիմացան ամէն մի տանջանքի: Այս վէրքը թէև շատ խոր խոցեց Բէհաի սիրտը, բայց նա դարձեալ անվրդով կրկնեց—սիրով ու համբերութեամբ տանել այդ տանջանքները և զինուել համոզիչ լեզուով: Ցաւում էր, որ խեղճ եղբայրների հարիւր հազար թումանի կարողութիւնը անիրաւաբար փչացրել էին աւազակաբարոյ պաշտօնեաները և նրանց անմեղ արիւնով ողողել, ներկել իրենց դռները, բայց կրկին ու կրկին պատուէր էր գրել և շրջաբերական տարածել, որ և ոչ մի դէպքում, ոչ մի պարագայում չը զինուել, չը զիմադրել դահիճ-հալածողներուց:

րին: Միայն համբերութեամբ թշնամիներին դիմաւորելը անշափ դժուար լինելով, հետևողները անվերջ դիմել, բացատրութիւններ և արատօնութիւններ էին խնդրել, բայց անողոր դատաւորը վճիռը չէր փոխել:

45. «Ալէմ» ընդհանրական թղթի յառաջաբանի աւետիսներից տասնև երեքերորդը լրացնում է այս պակասորդը և միշտ կարող է բաւարարել Բէհայիների այս պահանջը: Բէհան օրէնսդիրը նրանց տուել է մի ելք, մի ուրիշ ճանապարհ, որով նրանք, առանց դուրս գալու իրենց օրէնքի սահմանից, կարող են ձգտել հաստատելու աշխարհային իշխանութիւն, իրենց ձեռքն առնել ևս երկրի վարչութիւնը: Այս յօդուածով, համաձայն «Քիթաբի-Ազդէսի» որոշուած զուտ կրօնական խնդիրների, աշոթքը, ծոմապահութիւնը, յաւիտենականութեան վարդապետութիւնը և ուրիշ հոգևոր հարցերը անփոփոխ հրատարակելով քաղաքական-վարչական գործերը ամբողջապէս յանձնում է ժողովրդից ընտրուած «Ռիշալի-ժողովին»: Պետական, վարչական, տնտեսական, արդարադատական, վերատեսչական բոլոր գործերը յանձնուելով այս ժողովին, սա ինքնըստինքեան դառնում է մի զուտ քաղաքական մարմին, անշատ կրօնական-կանոնական օրէնսդրութիւնից, որը սահմանուած է գրաւոր և պահպանուելու է անփոփոխ: Այդ աւետիքի մէջ բառացի կերպով որոշուած է, թէ—«Աշխարհային քաղաքացիական գործերի համար անհրաժեշտ է ամէնօրուայ համար նորանոր հրամաններ, ամէն բոլորի համար նորանոր վճիռներ, համայն ժամանակի—դարի պահանջին»: Հետևաբար «Ռիշալի-ժողովը» ինչպէս գործադիր, նոյնպէս օրէնսդիր մարմին է կազմում քաղաքացիական բոլոր խնդիրների համար: Հրամայուած է այդ ժողովի անդամներին ամէն մի որոշման ժամանակ որոշ «օգտակարութիւնն» աչքի առաջ ունենալ: Եւ, որ ամենագլխաւորն է,— «Այդ անձնաւորութիւնները, որոնք Աստուծոյ սիրոյ համար պիտի կանգնեն, նրա լիազօրներն են, Աստուծոյ աներևութ ներգործութիւնով ներշնչուած պիտի կայացնեն իրենց որոշումները: Սրանց կատարելապէս հնազանդութիւնը ամէն մի հետևողի համար պարտաւորեցուցիչ է»—Աստուածային պատգամով: Շատ պարզ է, որ ժողովրդից ընտրուած այս ժողովը, որպէս օրէնսդիր մարմին, կարող է ինչպէս ազմինիստրական, նոյնպէս քրէական, քաղաքական, վաճառականական, ուսումնական, հանրային, համայնական օրէնսդրութիւններ խմբագրել, հաստատել, հրատարակել, որի վճիռներին—որոշումներին անպայման պարտաւոր են հնազանդել և գործադրել Բէհայան-

ները: Ուստի «Ռիջալի-Աղլը» իւր անսահման իրաւունքով, որ քղիւտւած է աստուածային ներգործութիւնից, ներշնչուածից, պետական, հասարակական օրէնքներ խմբագրելիս, կարող է ի հարկին և ինքնապաշտպանութեան վճիռ արձակել, և պետութեան հին կարգերը փոփոխելու և կարեւորները սահմանելու, պետական յեղափոխութիւն յառաջացելու:

46: Ինչպէս պատմում են ականատեսները, որոնք երկար ժամանակ Բէհայի ներկայութեանը եղել են աքսորավայրում՝ Աքէայում, նրա ոգին երբէք չէ ընկճուել, նա անվերջ պահպանել է իւր թարմութիւնը և վեհութիւնը: Նա որքան որ սիրալիր է եղել իւր հետևորդներին, այնքան էլ անմատչելի՝ օտարներին: Աքքէյում նրան օտարականներից շատ քչերն են կարողացել տեսնել և միայն Անգլիացի դոքտոր Եդուարդ Բրովնէն է ընդունել իւր ներկայութեան, որը հրատարակեց նրա քարոզութիւնների բովանդակութիւնը և գործերը: Աւանդութիւնը հաստատում է, որ Մէհմէդը հետևորդներից եղած որևէ հարցի պատասխանը յաճախ մի քանի օր ետաձգում էր՝ մինչև ներշնչուիլը, այն ինչ Բէհան ստացած նամակի, կամ առաջադրուած հարցի պատասխանը անմիջապէս տուել է, որոնք իսկոյն արձանագրուել են պատճէնները ուղարկուել են կարևոր տեղեր: Չը նայելով որ այսպիսի գրութիւնների թիւը տասնհակ հազարից աւելի է, բայց դեռ ևս և ոչ մի նամակ որևէ բառով չի հակասել, թէ գրուած ահագին հատոր պատգամներին և թէ իրար: Ամբողջ քսանը հինգ-երեսուն տարուան ընթացքում գրուած օրնագրերի, թուղթերի և հրամանագրերի մէջ որևէ հակասութիւն մինչ օրս չէ տեսնուած, այն ինչ դուրանի 114 սուրիաները իրար հակասում են և վերջինները նախորդների փոփոխութիւնները և լրացնող մասերն են համարւում: Պատմում են ականատեսները, որ Բէհան ամբողջ ժամերով անվերջ ման էր գալիս իւր դահլիճում, անընհատ թելագրելով, իսկ Միրզա-Աղաջանը մի անկիւնում նստած սղագրութեամբ, զարմանալի արագութեամբ նրա շրթունքից թափ աճէն մի բառը իսկոյն արձանագրում էր և ապա ազատ ժամերին սրբագրում: Երբեմն երեսուն, քառասուն ժամ անընդհատ թելագրել է Բէհան, իսկ Միրզա-Աղաջանը առանց տեղից բարձրանալու արձանագրել է, մեքենայական արագութեամբ: Այս պարագաները ստիպում են հնթադրելու, որ Բէհան մեծ ոյժ է ունեցել ներշնչուելու և ներշնչելու: Այս պարագան աւելի հաւանական պիտի թուի, եթէ վերև յիշուած միապետների թրդութիւնի մէջ արձանագրուած կանխասացութիւնները աչքի առաջ

բերենք, որոնք կատարուեցան ժամանակին: Նա անչափ աներկիւղ և ինքնավստահ է եղել: Երբ զօրանոցում եղած ժամանակը խորքերը թնդանօթները ուղղել են Բէհաին և հետևորդներին ուժակոծելու, սարսափը սփռուել է ամէնքի սրտում, Բէհան ուղղւել է դէպի գնդակը և հրամայել է Միրզա-Աղաջանին, մի վհատուիր, նստիր և գրիր: Ու թելադրել է նրան մի ահաւոր գրութեամբ: Բէհաի գրութեան ռճը, ձևը, բովանդակութիւնը և կանխասացութիւնները մեզ ստիպում են մտածելու, որ նա դրականապէս համոզուած էր, թէ իւր շրթներից խօսում էր Աստուծոյ Բանը, որ ինքը ուղարկուած էր, իրեն կոչուում էր քանդել հին կարգերը և սահմանել նորերը: Նա առանց զգալու բնածին պայծառատես, մազնիտիք-հիպնոտիստ էր: Մի անգամ թաւրիզեցի Մարաղելեցի ուխտաւորներ որոշում են իրենց մըտքում, թէ Բէհաին ներկայանալիս, եթէ նա խօսի իրենց հետ թուրքերէն, այն ժամանակ անպայման հաւատան, որ նա անյայտից է նիրշնչում ամէն պարագայում: Երբ հոգի երբ միասին մտնում են Բէհաի դահլիճը, նա սկսում է.— «Խօշ գեալդդ, Սաֆա գեալդդ, ամա թուրքի դիլի՝ ջէհէննէմ դիլիդիր», Լիսան Արաբի իստ...»

Ուխտաւորները կարկամում են իրենց մտածած փորձի և կասկածների առթիւ:

47. Համաձայն Բաբի և Բէհաի վարդապետութեան, Բէհաինները դաւանում են, որ տիեզերքի տէրը՝ Արաբիչը և բոլոր զօրութիւնների անսահման հրամանակալը Աստուած է, որ ամենակալ է, ամենազթած և ամենագէտ: Նա ոչ սկիզբ ունի, ոչ էլ վերջ, ինչպէս նրա ստեղծած տիեզերքը: Գոյութիւն ունեն հրեշտակները և դևեր, միայն մարդկային կերպարանքով և ապրող մարդերի շրջանում, որպէս կատարեալ մարդ, առանց զգալու թէ իրանք դև են, կամ հրեշտակ: Երկիրը և նրա բուսական ու կենդանական թագաւորութիւնը առաջացել է հիւլէներից, զարգացել է աստիճանաբար անհուն դարերից ի վեր, աննկատելի գոյութիւններից հասել է մինչև մարդկային կատարելութիւնը: Աստուած ստեղծել է ամէնից առաջ—Բանը, որն ինքն է,—իւր խօսքն է, իւր էութիւնն է, այդ բանը ուղարկել է—իւր խօսքը հասցրել է մարդկութեան մարդարէների բերանով, որոնք կարգեր են սահմանել, օրէնքներ են դրել համաձայն գերագոյն ներշնչման, Աստուածային ոգու ներգործութեան, որոնք խոստացել են մարդկային ազգին, թէ ինքը՝ Աստուածային հոգին էլ յայտնուելու է աշխարհին: Ինքն Աստուածային հոգին անդրադարձաւ Բէհաի սրտում և նրա շըր-

Թունքներից քարոզեց բանը, հիմնեց օրէնքը, հաստատեց կարգերը, սահմանեց պարտականութիւնները: Աստուած մի է, ոչ որդի, ոչ զուգակից, ոչ հաւասարակից, ոչ էլ ստորագաս չունի: Բէհան սոսկ մարդ էր. մարմինը մարդկային — հողային, ինչպէս բոլոր արարածներինը, միայն Աստուածային հոգին այնտեղ բնակելով, Բանը քարոզեց մինչև կտակն աւանդեց թողից համարձաւ (²⁹/₁₈ մայիսի 1892 թ.), խոստանալով հազար տարի յետոյ մի մարգարէ ուղարկելու կրօնը վերանորոգելու և հինգ հարիւր հազար տարի յետոյ կրկին մարդկութեան յայտնուելու: Աստուածութիւնն անմարմին է, մարմնաւորութիւնն էլ չի կարող Աստուածանալ:

48. Աքքէի զօրանոցից զուրա գալուց յետոյ, Բէհան բերդից կէս փարսախ հեռաւորութեան վրայ մի կալուած գնեց, Կասրի-Բահչէ անունով, որտեղ առանձնացաւ ընտանիքի և մտերիմների հետ: Նա հազիւ էր կալուածքից զուրա գալիս, իսկ եթէ բերդ գնալու կարիք էր լինում, նա ձիաւորում տանից զուրա էր գալիս արեւը մայր մտնելուց երեք-չորս ժամ յետոյ, որդիների ուղեկցութեամբ և գիշերն էլ անպատճառ վերադառնում էր: Տանը կեանքի մեծ մասը անցկացրել է իւր դահլիճում, ուր թելադրում, կամ գրում էր պատգամները և ընդունում էր հետևորդներին: Շատէր սիրում նոյնպէս իւր պարտէզը, խիտ ծառաստանը, որի շուքի տակ յաճախ շրջակայում և քարոզում էր ունկնդիրներին: Աքքէ մտնելիս առաջին անգամ նա իջաւ նաւից Քարմէլ լեռան ստորոտը, որտեղից անմիջապէս լեռան վրայ բարձրանալով մեծ հաճոյք ստացաւ գեղանկար տեսարանից, ընդարձակ հորիզոնից, որից շատ շուտ իջնելու և զօրանոցում բանտարկւելու էր պարտաւորուած: Առանց յատուկ թոյլտուութեան ոչ ոք իրաւունք չունէր նրան ներկայանալու, հեռաւոր աշխարհից երկրպագուները նախ պիտի գրաւոր թոյլտուութիւն ստանային, որ կարողանային գալ նրան տեսնել: Առանց կանխօրէն թոյլտուութեան գնացողները, առանց տեսնելու էլ վերադարձել են: Նրա ուտելիքը, հագնելիքը թէև շատ պարզ էր, բայց աշխարհի ամէն կողմից հետևողները նրան ուղարկում էին ամենալնտիր բերքերը և նուրբ գործուածքները: Աշխարհի ամեն կողմ Բէհական օրիորդների ձեռագործ ամենալնտիր կերպասները, կտորները և գոյքերը ուղարկւում էին Կասրի-Բահչէ: Զինաստանից ընտիր թէյ, Մոքից՝ սուրճ, Պարսկաստանից՝ քաղցրաւենիք, Հնդկաստանից՝ համեմունք, Միջագետքից կարագ, կղզիներից ձիթապտուղ-ձէթ՝ նա այնքան շատէր ստանում, որ բաժանում էր ոչ միայն հե-

տևորդներին, այլ Աքքէի թուրք պաշտօնականներին և բանտարկուածների ն էլ մաս էր հասցնում: Ամէն օր նրա սեղանատնից մի քանի «խոնչա» կերակուր պիտի գնար Աքքէի կալանաւորներին, արտօրեալներին, որոնց յատկապէս իւրայինների խնամքին էր յանձնել: Նա ստացածները չէր պահում և ամէն նուէր բաշխում էր պատահածին: Մի անգամ նա Պարսկաստանից ստացաւ մի ամենաընտիր սեղանի սփռոց, որը խիտ ասեղնագործուած էր ընտիր նկարներով մետաքսի թելերով: Այդ գործի վրայ ամբողջ երկու տարի աշխատել էին մի խումբ օրիորդներ: Ծաղակի և փողի տէր մի ամերիկացի դրան կարող էր հազար ոսկի տալ առանց խաբուելու, այն ինչ Բէհան նուէր ուղարկեց բերդի «Կօմանդանին»: Բէհան լուսանկարը գոյութիւն չէ ունեցել, նրա մի օրինակ պատկերը նկարուած է, այն էլ դէմքի, աչքի գլխաւոր գծերը քօղի տակ և գտնուում է Աքքէում: Ինչպէս նկարագրում են միջաստակ, վայելչակազմ, գեղադէմ, սև աչքեր և մազեր, սպիտակ մորթ երկնային, ճոխ մորուք ու մազեր ունէր: Նա ամէն առաւօտ վաղ մաքրուելուց յետոյ, կարճ խոյրը (պարսկական գտակ) ծածկում և նստում էր իւր գործի սեղանի առաջ դրած յատուկ թիկնաթուին, որին ոչ ոք չէր կարող խանգարել, մինչև ինքը չը պահանջէր:

Ինչպէս պատմում է Միրզա Ջէլիլը, որի անուանը Բէհան տւած է «Իշրաֆաթ» լոհը, որը մնացել է մօտ երկու ամիս Կասրի-բահչէում, Բէհան դէմքը այնպիսի քաղցրութիւն, այնպիսի ընթրութիւն էր արտայայտում և այնքան գրաւիչ էր, այնպէս խոր ակնածութիւն էր ներշնչում, որ ներկայացողը չէր կարողանում մի քանի տեսութեամբ, մի քանի ժամով բաւականանալ: Շատ շատերը մի քանի անգամ դիմել և նորից թոյլտուութիւն են խնդրել Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Թուրանից նրան կրկին ու երեքկին անգամ տեսութեան գնալու: Նա անչափ համեստ էր վարում ներկայացողների հետ և սիրալիր կերպով հարցնում նրանց վիճակը: Մի անգամ իւր ներկայութեան մի յայտնի հընդիկ հետևորդի ընդունելիս, երբ վերջինս չղքեց ու երկրպագեց, Բէհան նրան արգիւց ու ասաց. — Երկրպագեցէք միմիայն Արարչին, Ամենակալին. որ երկնքումն է, միայն նա է երկրպագելի, իսկ այս բոլորն ձեռքէմ նստած է մի բարեկամ, ձեզ նման համահաւասար հողից ստեղծուած:

49. Բարը և ապա Բէհան ահաւոր աշխատութիւնների մէջ հազարից աւելի անգամ կրկնել են և պախարակել են իսլամի «Հադիսները» գրողներին, իբրև Աներևոյթի հետ յարաբերութիւն:

ունեցող պատգամներ տուողներին, մանաւանդ մեկնիչներին (միւրեյին, որոնք Ղուերանի ամէն մի նախադասութիւնը և իւրաքանչիւր բառը 72 կերպ բացատրելու էին տքնել։ Այսպիսիներին ընդհանրապէս «Շիաի-շանիէ» (հերձուածական այլանդակութիւններ) անունն են տուել և ամենախիստ հրամաններով պատուելի են հետևողներին չընդօրինակել հին սխալը։ Քիթաբի-Ազդէսում յատկապէս և ուրիշ գրուածներում անհամար անգամ կրկնուած է, որ բաբները գրութիւնները բառացի կերպով, սոսկ նշանակութեամբ պիտի ընդունեն, լոկ նրանց պարզ իմաստով պիտի առաջնորդուին, երբէք մեկնիչի, գերբնականից ազդուած բացատրողի չըպիտի լսեն։ Արդիւ-Վահաբի լոհում գրուած է, որ վերջ է տրուած պատուիրաններին (լոհ) և հրամաններին, եթէ սրանից յետոյ մէկը գայ, դժուարի (նաք) պատգամներ բէրէ, հապարաւոր նշաններով և հրաշքներով, մի լսէք, մի հաւատար, դրանցից երեսներդ շուռ տուէք։ Ապատութիւն տրուած է ամէն գիրք կարգալու, որքան էլ հակառակ բովանդակութիւն ունենայ, ամէն լեզու սովորելու, ամէն գիտութիւն ուսումնասիրելու, միշտ յառաջադիմելու համար ամէն մի գիտութեան տաճար յաճախելու, բայց նոր յայտնութիւն, նոր մարգարէ, նոր առաքեալ, նոր յարաբերակից մեկնիչ ընդունելու իրաւունք չունեն, թէև դրանց հալածելու էլ իրաւունք չունեն։ Այս կրկնութիւնների իսկական և գլխաւոր պատճառն այն էր, որ հետևողների մէջ այնպիսի հերձուածներ ու աղանդներ չը բարձրանան, ժողովուրդը չը բաժանեն, կոիւների, վէճերի, առիթ չգառնան, և, որ ամենազլխաւորն է, վարդապետութիւնը չայլանդակեն։

50. Բէհան մահուանից առաջ դրեց իւր կտակը, որտեղ նա կրկնում է. — «Այս ճնշուածի միակ նպատակը ատելութեանն ոխակալութեան հուրը հանգցնելն է... Գուցէ աշխարհի մարդերի սրտերը համաձայնութեան ճրագով լուսաւորուին և իսկական խաղաղութեան հասնին...»։ Յետոյ աւելացնում է. — «Աշխարհի մարդիկ, Աստուծոյ կրօնը սիրոյ և միաբանութեան համար է սահմանուած, այդ բանը երկպառակութեան առարկա մի դարձնէք... Վերջը շարունակում է. — Աստուծոյ կտակն այս է. ճշները (ագսան), ազգակիցները (աֆնան), բոլոր շողկալուածները պէտք է իրենց հայեացքը ուղղեն դէպի «մեծ-ճիւղը» (ղուանի աղամ)։ Աչքերդ դարձրէք դէպի մեր ուղարկած սուրբ-գիրքը (Քիթաբի-ազդէս)։ Վեր կանդրադառնայ միացման ծովը և կլրանայ սկզբի և վերջի գիրքը, Ալլահի կամեցած կողմը ուղղեցէք (ձեր աչքերը), որը հին արմատի շառաւիղն է»։ Այս այսթի (Հատուածի) նպատակը «Մեծ ճղին» (Ղուանի-Ազէմ) է ուղղուած։

Նոյնպէս մենք հրատարակեցինք մեր ողորմած պատգամով և են—ամենաողորմածաբար և առատաբաշխաբար: Ծշմարիտ Աստուած նախասահմանեց «Բարձր-Ճղի» (Ղուանի-Աքբէրի) կարգը նրա կարգից յետոյ, որովհետեւ նա—Հրամանակալ և Ամենագէտ է: Մենք Աքբէրի կարգը Աղէմից յետոյ դասաւորեցինք, հրամայեցինք Ամենագէտի, Վերահսկողի հրամանով: Ամէնքից անհրաժեշտ է սէր դէպի շառաւիղները (Ագսան), բայց Աստուած չի սահմանել նրանց բաժին հասարակութեան գոյքից:»

Կտակի այս մասը դարձաւ հակառակութիւնների և վէճերի պատճառ, հակառակ օրէնսդրի անհուն ջանքերին. որով բաժանուեցին բէհականները երկու մասի, ճիշտ այնպէս ինչպէս Մահմէդից յետոյ Շիաները բաժանուեցին սիւննիներից: Բէհան հրամայեց, որ իւր արմատից ճղնաւորուածները և շաղկապուածները, Բարի արիւնակիցների հետ իրենց հայեացքը նախ ուղղեն դէպի «Մեծ-Ճիւղը» (Ղուանի-Ագէմ), որին դիմելը Ալլահից նախասահմանուած է, իսկ հետեւորդները այդ հրամանը կատարելով, հպատակուելով, ինչ ինչ նախասահմանեալ արտօնութիւններ են վերագրում «Աղէմին»: Ագէմի որեւէ հոգեւոր իշխանութեան դէմ բողոքում է Աքբէրը, որին երկրորդ կարգին էր դասաւորել օրէնսդիրը: Ագամի հետեւորդները պնդում են, որ իրենց վրայ կարգուած վերատեսչին նախասահմանութիւնից իրաւունք է տուած ղեկավարին բացատրելու, որոշելու Գրքի իմաստը, հրամաններ արձակելու կրօնական խնդիրներում: Իսկ Աքբէրը ժխտեց այդ արտօնութիւնները և ագէմի ընթացքը օրինադանցութիւն յայտարարեց:

Աքբէրի այս բոլորը Բէհաի կտակի ընդդիմութիւն համարելով, Ագէմի հետեւորդները Աքբէրին անուանեցին կտակազանց:

51. Վէճի իսկական պատճառը պարզելու համար, կարեւոր է հերձուածի պատմութեան և առիթների հետ ծանօթանալ:

Պէտք է իմանալ, որ Բէհան երեք կին է առել: Առաջին կնոջից նա ունի մեծ որդին՝ Աբաս էֆէնդին, որն յայտնի է Ղուանի-Ագէմ, կամ Ագէմ ժակդիրով և մի աղջիկ՝ Վարգայի-Քիւբրէ անունով: Երկրորդ կնոջից նա թողեց երեք որդի՝ Մէհմէդ-Ալի էֆէնդին, Ղուանի-Աքբէր, կամ Աքբէր ժականունով է յայտնի, Զիաուլլահ, որը հօրից մի քանի տարի յետոյ մեռաւ. և Բէգիւլլահ: Այս կինը ունեցաւ երկու էլ աղջիկ՝ Յրուգիէ և Սամադիէ անունով: Իսկ երրորդ կինը, որ առաջի կնոջ մա-

հոռանից յետոյ է առել, միայն մի աղջիկ ունեցաւ: Եղբայրները Ազէմ ու Աքբէր տարբեր մօրից ծնած լինելով, նրանց բնա-
կանաբար յարաբերութիւնների մասին կարելի երեւեալութեամբ անգամ գաղափար կազմել եթէ մարդ արեւելքի բազմա-
թիւ ժողովուրդի առաջին կենդանի մասին որոշ ծանօթութիւն ունենալ:

Աքբէն աքսորավայրում ապրած միջոցին, Բէհան կառա-
վարութեան դռների վերաբերեալ բոլոր գործերի վարչու-
թիւնը, պաշտօնակալների հետ յարաբերութիւնը յանձնել էր Ազէմին: Աքբէրը միշտ հօր մօտ Կասրի-Բահչէ ապրելով, ու-
սումնասիրել էր նրա գրութիւնները: Ոչ միայն բոլոր թղթակ-
ցութիւնների հսկողութիւնը սրան էր յանձնուած, նա կարգում էր բոլորը, ընդօրինակել տալիս, այլ կարեւորագոյնները մեծ
մասամբ ինքն էր գրում հօր թելադրութեամբ: Այնպէս որ վար-
դապետութեան, կրօնի էական խնդիրներից ոչ մի բան Աք-
բէրի աչքից խոյս չէ տուել, նա շատ հմտացել է, այն ինչ Ա-
զէմը Աքբէտի բերդում ապրելով անտեղեակ է մնացել գրու-
թիւններից շատերին: Մինչև անգամ Բոմբէից էլ Աքբէրն էր
գնացել հօր գրուածների տպագրութեան հսկելու, սրբագրելու:

ԱՏՐՊԵՏ

(Վերջը միւս անգամ)

ՈՐԲԱՑԱԾ ԱԶԳԸ

Իր անոյշ երկրից քշուած, հալածուած
Աշխարհ է ընկել առա՛նց ապաւէն.
Իր երկրում սովի, մորթութիւլ մատնուած
Որք հայը անարգ թուրքից անօրէն...

Նա նաւի դեկը կորցրած յուսահատ
Պտոյտ է գործում ընդարձակ ծովում.
Կուրծքն է ցոյց տալիս երկնին գթառատ
Դուրժ է աղերսում... քայց ա՛խ, չէ լսում...

Երկինքը սառն է այդ վշտի առաջ...
Մորթւո՛ւմ է հայը տանջուա՛ծ լալագին
Երկինքն է նայում անտարբեր դարձած
Երկրի աւերման, ժանտ կոտորածին...

Ա՛խ, հայը որք է... չունի՛ քարեկամ
Նա ճայն է հանում... քայց չկա՛յ լսող...
Ով էլ պատահում հարուածով դաժան
Դիլին է խփում... չկա՛յ գթացող...

Իր անոյշ երկրից քշուած, հալածուա՛ծ
Աշխարհ է ընկել առա՛նց ապաւէն
Իր երկրում սովի, մորթութիւլ մատնուած
Որք հայը անա՛րգ թուրքից անօրէն...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

Շուշի 1905 թ.

ԱՆՃՈՒՆԻ ԶԵՄՔՈՒՄ

«Քանի դեռ փայլում է արևն երկնքում. ամենա-
ցած մեղաւորն իսկ կարող է դառնալ եւ զղջալ»:

Դ. ԹՕՐՕ

Երկար բացակայութիւնից յետոյ նոր էի վերադարձնել իմ ծննդավայրը: Օտարութեան ցրտութիւնը, պաղը հալուել էր հոգուս վրայից: Ծնողական տան յարկի տակ անցուցածս մանկութեան օրերի խաղաղ անդորր քունը նորից այցելութեան էր եկել ինձ, երկար պանդխտութեան անքուն գիշերներից, կարօտանմաշ ցերեկներից յետոյ: Աչքս բացի անկողնում. փոքրիկ գեղջկական սենեակս ողողուած էր լուսամուտներից ներս թափուող լուսով: Արևն երկու մարգարօյ բարձրացել էր: Աշխատանքի գնացած եղբայրներիս սովորական աղմուկը, սայլերի պատրաստութիւնը, շների հաչոցը, գիշերապահների սովորական «էհէհէյը», գետակի խորովը, ոչ մէկն այդ գիշեր ինձ չէր խանգարել: Ես ընկղմուած եմ եղել այդ առաջին գիշերը պանդխտութիւնից յետոյ խոր, երանաւէտ քնի մէջ: Առաւօտեան պէս թարմ ու աշխոյժ զգացի ինձ: Յիշողութիւնս սկսեց իւր շղթայի համար նոր օղակ հիւսել և կապել վերջինին. իսկ վերջինը քնելուցս առաջ մօրս համբոյրն էր: Նա անկողին դրաւ ինձ ինչպէս իւր վաղնձի երեխային, նստաւ անկողնիս վրայ, իմ մանկութիւնից բաներ պատմեց: Այդ պատմուածքն ինձ համար անուշ քնաբեր օրօր էր: Երբ նա նկատեց թէ աչքերս «թառուս են», ծածկեց, խաչակնքեց ու մի պինդ համբոյր թողնելով ճակատիս, յուշիկ քայլերով՝ դուրս գնաց:

Ո՛չ մի համբոյր լաւ մօր համբոյրին հաւասարուել չի կարող:

Եւ երբ անդորր քնից յետոյ աչքս բացի, առաջին բանը որ միտքս եկաւ՝ այդ վերադարձած խաղաղ քունն էր ու մօրս համբոյրը:

«Արդեօք այս զուարթացուցիչ քունը, որ վաղուց աչքերից քնացած էր, մօրս կախարդիչ համբոյրի տրդիւնքը չէր»,

մտածում էի ինքսինձ անկողնումը պառկած: Հարցիս պատաս-
խան դեռ չէի պատրաստել, երբ հայրս ներս մտաւ:

Է՛, որդի, այսօր քեզ ներում եմ, նորեկ ես և յոգնած.
բայց մեր տան կարգն ու կանոնը միտդ բեր: Էլ այսքան ուշ
չ'վեր կենաս: Ժամի կոչնակն երբ մեր կտուրը հասնի, մերոնք
բոլորն էլ պիտի վերկացած և գործի կեցած լինին, բաղցրու-
թեամբ և հանաքով նկատեց հայրս:

—Հայր, եղբայրներս գործ ունին, պարտաւոր են վեր
կենալ. ես ին՛չ գործ ունիմ, որ այդպէս շուտ վեր կենամ:

—Դու մի շատ սրբազան պարտք ունիս կատարելու,
որդի, և պիտի կատարես առանց յետաձգելու, փութով, հէնց
այսօր: Զիե՛րը թամբած պատրաստ են: Եղբայրներիցդ մէկն էլ
հետդ կ'գայ:

Ես զարմացած նայում էի հօրս, որի կերպարանքը լրջու-
թիւն ստացաւ իւր այդ պատգամը տալիս:

Ինչ «սրբազան պարտք», ինչ «թամբած ձիեր». ո՛ւր է
ղրկում ինձ հայրս այսպէս անժամանակ: Ես դեռ իմ սիրած
սար ու ձորը չեմ չափչփել, դեռ դաշտերից ծաղիկ չեմ փնջել,
դեռ «Լուս աղբիւրի» անմահական ջրով չեմ գովացել: Այս ո՛ւր
է զրկում ինձ հայրս, տարակուսանքով մտածում էի ես, առանց
պատասխան գտնելու:

—Հայր, չեմ հասկանում թէ ուրե՛ս զրկում ինձ:

—Այս րոպէիս ասեմ: Սուրբ Լուսաւորիչ վանքի սուրբ
վանահօր փոխանորդը, ինչպէս գիտես, մեր երկրի Սեւաղբիւր
գիւղիցն է: Վեց ամիս է որ նա թողել է վանքը և եկել գիւ-
ղումն է ապրում ու օրաւոր սպասում է մահուան: Բժշկից,
դեղ ու դարմանից յոյսը կըտրել է և ուզում է իւր վերջին
շունչը հայրենի հողի վրայ տալ, իւր սիրելիների գրկումը
հանգչել: Ես անցեալ օրը նրան տեսնելու գնացի: Բաղդ ու-
նեցայ հիւանդ սրբազան տիրոջ անկողնի մօտ ծուռնկ չոքել,
համբուրել աջը և նրա օրհնութիւնն ստանալ: Երբ ես դուրս
պիտի գայի, նա ինձ վրայ այս պարտքը դրեց երդումով: Նա
լսել էր որ դու ճանապարհ ես ընկել ղէպի հայրենիք և խնդ-
րեց որ անմիջապէս քեզ իւր մօտը զրկեմ անպատճառ: «Սրտիս
վրայ ծանրութիւն կայ, ասաւ նա. ես ուզում եմ ձեզ որդու
առաջը գլորեմ այդ ծանրութիւնը, քանի չեմ մեռել»: Այժմ ի-
մացար որդի, թէ ինչու պիտի անպատճառ այսօր գնաս: Մա-
հը սպասող հնազանդ ծառայ չէ. իսկ մահամերձ հիւանդի կամ-
քը չկատարելը յանցանք եմ համարում, կրօնական երկիւղա-
ծութեամբ և լրջութեամբ վերջացրեց հայրս:

Հօրս պատկառանքով վերաբերմունքը՝ դէպի իւր հոգևոր տէրերից մէկը՝ ինձ վրայ խոր տպաւորութիւն արաւ: Ես վճռեցի գնալ տեանել հիւանդ սրբազան հօրը, որով և մեծ հաճոյք պատճառած կլինէի հօրս: Կէս ժամ յետոյ ես ու եղբայրս ձիւրը հեծած մեր բակից դուրս եկանք Սև—աղբիւր գնալու:

— Չմոռանաք, որդիք, խնդրեցէք որ սուրբ հայրը ձեզ օրհնի. ծունկ չոգեցէք առաջ... Ետևիցս լսեցի մօրս ձայնը, որի շարունակութիւնը ականջիս չհասաւ, գետակի ձայնիցը խլանալով:

Մենք գնում էինք արծաթփրփուր գետակի ափով: Նրա դուրեկան խոխովը սրնգի թովչութիւն ունէր ինձ համար: Մանկութիւնից իմ ականջս վարժ էր այդ ձայնին: Մեր չորս կողմը երփնեբրանգ ծաղիկների գաշտեր էին փռուած, որոնց տեսքը՝ աչքս, իսկ բուրմունքը հոտոտելիքս էին պարարում: Գնում էինք շարունակ դէպի արևելք: Գնում էինք անոյշ խօսք ու զրոյցով: Մի ժամից յետոյ գետակիցը ջոկուելով «Սև—ժամ» գիւղի դաշտակն ելանք: Էլի մի ժամ և լանկարծ մեր առաջն եկաւ մի անդնդախոր ձոր, որի միջով մարմանդ ընթացքով գետն էր սողում: Գետի աջ ափին՝ բարձրադիր ժայռոտ պատուանդանի վրայ ցայսօր կանգնած է դեռ հին Հայոց հաւատի վկայ հրաշակերտ վանքերից մէկի կիսաւեր շէնքը: Իջանք, համբուրեցինք փառազուրկ վանքը և գետն անցնելով՝ ձորիցը ելանք ու «Սև—աղբիւրի» դաշտակը մտանք: Արդէն մեր առաջն էր դիւղը, մի բարձրաւանդակի վրայ տարածուած:

Գիւղի ետևում աջ կողմից՝ կանգնած է կանոնաւոր բրգաձև մի անտառապատ սար, առջևում ընդարձակ տափաստաններ: Կենդրոնում բարձրանում էին նորաշէն եկեղեցու պատերը, սև, սրբատաշ քարից: Եղբայրս բացադեց որ այդ եկեղեցին հիւանդ սրբազանն է նորոգում իւր յիշատակին: Արևմտեան ծայրից մտնելով կտրեցինք անցանք գիւղը: Եղբրքին մօտիկ՝ պատահեցինք Սև աղբիւրին, որից առնուած է գիւղի անունը: Մի փոքրիկ աւազան, որից առատօրէն հոսում է աղբիւրի ջուրը: Նրա առջև դրուած են նաւեր անասուններին ջրելու համար: Մի փոքր էլ յառաջ գնալով՝ գրիթէ գիւղից դուրս ելանք: Մեր առջևը հանդէս եկաւ սրբատաշ քարով կերտուած մի սիրուն նորաշէն տուն: Այդ տեղ էր ապրում սրբազանը: Շէնքը կազմուած էր երեք մեծ սենեկից, որոնք բացուում էին միջանցքի մէջ: Արևելեան ընդարձակը՝ դահլիճ էր. հարաւի սենեակը՝ որի լուսամուտները անտառոտ սարին էին նայում, սրբազան հիւանդի ննջարանն էր. հանդիպակաց սե-

հեակը, որ իւր լուսամուտներով դէպի հիւսիս էր դարձած, հիւրերի էր յատկացրած: Շէնքը դեռ կատարելապէս աւարտուած չէր, թէև բնակելի: Սակայն յատակի և լուսամուտների վրայ թանձր նստած փոշին, սեղանների և աթոռների կեղտը ցոյց էին տալիս որ տէրը հիւանդ է և անգոր մաքրութիւն պահելու տան մէջ, իսկ ազգականները զուրկ են մաքրութեան հասկացողութիւնից և անհոգ:

Եղբորս առաջարկութեամբ իջանք ձիերից: Մեզ մօտեցաւ մի յաղթանդամ թխադէմ անձնաւորութիւն երկար «անթարի» հագած թանգ կտորից, բայց կեղտոտ, մէջքին դիպակեայ ասղնեգործ գօտի, նոյնպէս կեղտոտ բծերով. գլուխը կապած էր մի կեղտոտ թաշկինակով: Նա օրօրուելով գայթ ի գայթ մօտեցաւ մեզ:

— Եղբայր, ո՞վ է սա, հարցրի ես.

— Սրբազանի եղբորորդին, քահանայ է, Տէր Գաբրիէլը: Սա գիշեր ցերեկ հարբում է. այժմ էլ հարբած է:

Այդ ժամանակ մօտեցաւ ինձ քահանայի շաղուած աչքերով նայեց երեսիս, ապա գլուխն աջ ու ձախ թափ տալով ինքն իրեն խօսեց բարձրաձայն. «Ձէ, չեմ ճանաչում» և դարձաւ եղբորս:

— Օրհնեմ ի Տէր, տէր հայր, սա եղբայրս է:

— Հա՛, դիմեց ինձ տէր հայրը կապ ընկած լեզուով, ներողութիւն չճանաչեցի, խոստովանանք պահես մի քի...չ էնթավուր եմ էլի... ապա կանչեց իւրայիններից մէկին, պատուի բերով որ մեր ձիերը ներս տանեն:

— Տէրտէր ջան, խնդրեմ հրաման անես ձիերին մի քիչ ուտելիք տան, ասաց եղբայրս ձիու գաւակիցը փոքրիկ խուրջինը վար առնելիս:

— Դու յառաջ էս ասա, բարեկամ, էդ խուրջուդ մէջը սրանից կա՞յ, փոքր ինչ ձայնը ցածացնելով և աջ ձեռքի մատերին բաժակի ձև տալով ու շրթունքներին մօտեցնելով, հարցրեց քահանային:

— Այդ հեշտ է, կպնուի, տէր հայր, միայն թէ դու հրամայիր կերակրեն ձիերին:

— Թէ որ էդպէս է ամէն մի ձին էսօր մի խուրձ առվոտ և կէս լիտր գարի կուտի, ուրախացած ու կարկամելով խոստումն արաւ տէր հայրը:

— Եղբայր, միթէ խուրջինումդ օղի կայ:

— Ո՛չ, եղբայր. ես սրա սովորութիւնը գիտեմ. հիւր եկողը եթէ հետը արագ չունենայ, սա ոչ սիրով կընդունի և ոչ

ձիերին կկերակրի, ուստի մի փոքր խորամանկութիւն բանեցրի, երկդիմի պատասխան տալով:

— Տէր հայր, կարո՞ղ եմ սրբազան հօրը ներկայանալ, հարցրի ես, ռրտեղ է այժմ:

— Հա, սրբազանին ես ուզում տեսնել. լաւ: Բայց գիտե՞ս, սրբազանը էլ յառաջուանը չի: Գրպանումը փող չկայ, վրէ՛ն էլ առողջութիւն. էլ ի՞նչ սրբազան: Տնաշէնը վեց ամիս է գիշեր ցերեկ աշխատում է մեռնել ու չի կարողանում, որ ինքն էլ ազատուի, մենք էլ, որ...

— Լռի՛ր, ապերախտ, այդպէս չեն խօսում բարերար հօրեղբօր վրայ, խիստ զայրացած գոռացի ես. ինձ միայն ցոյց տուր թէ ո՞ր է սրբազան Տէրը և քաջուիր այստեղից:

Իմ յանկարծակի բռնկումը իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ արբած քահանայի վրայ. նա մատով ցոյց տուաւ ինձ բաց դուռը, որ տանում էր դէպի փոքրիկ պարտէզը:

— Ա՛հ, եկ, եկ, օրհնեալ լինիս, բարի եկար, այստեղ եմ, այստեղ. եկ, սիրելի, եկ մարմնոյս ու հոգուս աւերակը տես. այստեղ եմ, այստեղ, ծանր տնքոցով ու ընդհատ-ընդհատ ձայնով կանչեց ինձ պարտիզից ինքը սրբազանը:

Նա լսել էր իմ վերջին զայրագին խօսքերս քահանային ուղղուած:

Ես մտայ պարտէզը: Շէնքի արևելեան կողմում մի փոքրիկ դաշտակ էր դա, ձորակի ափին, մի քանի ծառերով: Հիւանդը նստած էր մի քարի վրայ, մէջքը յինած ծառերից մէկին: Կուրծքը բաց էր, ոտները բոբիկ և սաստիկ ուռած: Հրակայ հասակը երկտակ ծալուած՝ գրեթէ ընկած էր այդ ծառի տակին: Արծուէ քթով դարդարուած շիկաւուն մաքուր դէմքը առաջուայ խրոխտութիւնը չուներ: Խաժ աչքերի մէջ յուսահատութիւնն էր կոխել: Շրթունքներիցն հոգոցն ու տնքոցն անպակաս էր: Զրգողը դանդաղ ու դաժան կերպով տանջում էր նրան:

«Ե՛կ, եկ ու տես իմ թշուառութիւնը. «Կորիցէ օրն յորում ես ծնայ և գիշերն յորում ասացին թէ անա արու. անիծեալ լիցի օրն այն և գիշերն և տարցի զնա խաւար»: Բայց երանի թէ միայն Յոբի մարմնական տանջանքն ունենայի: Հոգիս առաւել հիւանդ, առաւել խոցաւէտ, առաւել չարաւալից է: Թշուառութեան յարկը մտար. քո շնորհաբեր ոտքերդ անիծից տունը կոխեցին: Անարգ ապերախտութիւնն ընդառաջ ելաւ քեզ այս տան շէմքում. ես լսեցի քո զայրոյթը իմ կրծքիս վրայ շեռուցած օձի ձագի դէմ: Բայց «ես տեսի անզգամաց

արմատս ձգեալ, այլ վաղվաղակի հարան յարկք նոցա. հեռի լիցին որդիք նոցա ի փրկութենէ, կողկողեսցին առ դրունս վատթարաց և ոչ որ իցէ որ փրկիցէ»։ Ահա այս տան համար էլ է տառապող Յորի այս անսուտ պատգամը։

Ես համբուրել էի սրբազան հօր աջը և նրա առջևը կանգ նել, երբ նա բորբոքուած հոգով խօսում էր։

—Սրբազան տէր, խնդրում եմ անդորր պահէք ձեզ, տէք հայրը մի փոքր գինով էր։ Ես սխալ արի որ նշանակութիւն տուի նրա խօսքին. անշուշտ նա իւր սրտում երախտագէտ է գէպի ձեզ։

—Է՛հ, որդի, դրա վրայ չէ միայն սրտնեղութիւնս։ Իմ տանջանքներիս ծովումը իմ հարազատների ապերախտութիւնը լուկ մի կաթիլ է, զիս խածատող օձերի վիրապումը՝ լուկ մի ճանճ։ Միայն այդ չէ իմ ցաւս։ Նստիր որդի, մի փոքր նստենք այստեղ, այս կապուտակ երկինքը, այս սիրուն լեռները, այս խնկարոյր գաշտերը դիտելու։ Շուտով զիս խաւար գերեզմանը պիտի ծածկէ ու աչքերս ընդ միշտ պիտի գոցուին այս տիրակերտ հրաշալի բնութեան առաջ։

—Ես չեմ տեսնում թէ ձեր տկարութիւնը յուսահատեցնելու չափ ծանր լինի, սրբազան տէր, փառք Աստուծոյ Դուք լաւ էք և յուսամ թէ շուտով կառողջանաք մեր երկրի հրաշալի օդի մէջ, ջանացի սիրտ տալ ես։

Մի դառն ժպիտ ծոժռեց ծերունու շրթունքները։

—Ձէ, որդի, հոգիս ու մարմինս միանուազ երաշտ տաքինների դաշտերն են ներկայացնում։ Պատառոտուած, բեկբեկուած են նրանք. անդունդներ են բացուել նրանցում և այժմ միխթարութեան, քաջալերութեան անուշ խօսքը իմ հոգուս համար նոյնն է, ինչոր ուշացած անձրեւը հողի մէջ չորցած ու ցամքած ցորենի հատիկների վրայ։ Միխթարութեան ոչ մի գետ, քաջալերութեան ոչ մի ծով չի կարող այլ ևս իմ բեկբեկուած էութեանս անդունդները լցնել և ոչ յուսոյ մի ծիւ աճեցնել այնտեղ...

«Անհունի շէմբունմն եմ կանգնած։ Ո՛հ, անհունի շէմք, ճրպիսի սայրասուր փշերով ես ցանուած դու յանցաւոր հոգու առաջ։ Քո դռնիցը ներս նայելով մեղսակիր հոգին իւր անցած ճանապարհն է տեսնում, իւր կեանքի ճանապարհը, որի երկու ափերին շարուած են առիւծներ, գայլեր, յարալէզներ, գիշակեր թռչուններ, թռնաւոր օձեր, խայթող մփեղներ, արնխում տղրուկներ և դու այդ ճանապարհը պիտի մտնես, յանցաւոր հոգի։ Եւ գիտես ո՞յք են, որդի, այդ անոելի հրէշները։

դարձաւ նա դէպի ինձ, որոնք յանցաւորին տանջելու կազմ և պատրաստ կեցած են յաւիտենականի տիրոջ հրամանով: Դոքա նրա գործերն են. գործեր, որոնք յաւիտենականի շէմքում հրէշակերպ արձանացան: Ահա, որդի, այժմ այդ սոսկալի ճանապարհի սկզբում, անհունի շէմքումն եմ կանգնած ու դողում ամբողջութեամբ:

— Բայց ես կարծում եմ, սրբազան հայր, եթէ՝ Աստուած մի արասցէ, կեանքի և մահու Տէրը ձեզ իւր մօտը հրաւիրելու լինի, յարութեան յուսով խնդացէք և անդորր հոգով նրան անձնատուր եղէք, որ վաստակեալներին և բեռնաւորներին իւր մօտ կոչելով հանգիստ է խոստանում:

Այդ ուղիղ է, որդի. բայց այդ հանգիստը նա իւր պատուիրան պահոյններին է պահել, որոնք առաքինական գործերի ծանր բեռները շալակած յարութեան յուսով դէպի անհունի շէմքն են դիմում ու համարձակ աչքերով են նայում մահուան դաժան աչքերի մէջ: Իսկ ես իմ կենաց մշակած դաշտերից լինչ նուէր եմ տանում Տիրոջ: Ի՞նչ են իմ բեռներս, ո՞չ հաւատի խունկ, ո՞չ յուսոյ թարմ ծաղիկ, ո՞չ սիրոյ անթառամ վարդ, ո՞չ բարի գործոց շողշող աղամանդ: Այլ լոկ ապերախտութեան սև թոյն, փառասիրութեան անշէջ կրակ, նախանձի գարշահոտ ներկ, ատելութեան մշտաւառ խարոյկ, շահասիրութեան ժանգ արծաթ: Մի՞թէ Տէրն այս քարիքների դոհը կընդունէ և ինձ հանգիստ կտայ: Մի՞թէ ընդունեց նա կայէնի գոհը, շնորհեց նրան հոգու անդորրութիւն: Եւ ես ահա դեռ շունչս բերանումս վաղուց է, որ հաշիւ եմ տեսնում իմ սրտիս հետ, համարակարգում եմ գործերս և վաղուց է որ լսում եմ ի կենդանւոյն Տիրոջ անկող հրամանը. «Հանէք զդա ի խաւարն արտաքին, անդ եղիցի լալ և կըճել ատածանց»: Եւ վեց ամիս է որ ես ընկղմուած եմ իմ հոգուս խաւարի մէջ, տանջւում եմ անսփոփանք և կրճտում ատամներս:

— Սրբազան Տէր, որքան ինձ յայտնի է Ձեր անցեալը, Դուք յարգական մի դիրք էք գրաւած եղել ձեր զինակից պաշտօնէից շարքում. ոչ ոք մի ծանր արատ դրած չէ ձեր վրայ: Եթէ մի վայրկեան ենթադրենք, որ Դուք իբր մարդ մի սխալ էք գործել, վասն զի ասուած է թէ. «ո՞վ իցէ մարդ որ ոչ մեղիցէ», բաւական է որ Դուք զղջման մաքրիչ հուր էք բորբոքել ձեր սրտում: Ես պատրաստ եմ այսօրեւեթ վանք գնալ, հրաւիրել ձեր կարգակից կրօնաւորներից մէկին. խոստովանեցէք նրան և յուսացէք ներող ու քաւիչ բարի Քրիստոսի վրայ. նա ձեզ միանգամայն հոգու խաղաղութիւն կշնորհէ, ձեր զղջման արտասուներով լուալով ձեր հոգու արատը:

Լուսնայ

—Բարի, ազնիւ որդեակ, պէտք չէ կարգակից: Ես այդ մտքով եմ քեզ խնդրել ինձ մօտ: Դու իմ հայրենիքի հողի ու ջրի զաւակն ես: Ես կամեցայ որ դու իմ զղջման, իմ մահամերձ տանջանքների վերջին և միակ վկան լինիս: Թող այս ջինջ երկնակամարը Աստուծոյ տաճարը լինի. այս սիրուն անտառազարդ սարը՝ տիրոջ սեղանը, ուր նա աներևութապէս բազմի: Ես նրա ստորոտում՝ անհունի շէմքում ծնկաչոք մեղաւորս, դուն վկայ այս աշխարհիս և Աստուծոյ առջև իմ տանջանաց, ու ես «Բանամ զշրթունս, բարրառիմ լեզուաւս, բողոքեմ զանձնէս» ու այս մանկութեանս օրօրան բնութիւնը թող «առիս նայելով ախտակից լինի»:

—Դէհ, լսէ, արդար ու անողոր Աստուած, որ թագ կացար, թագ կացար, ապա անհունի շէմքումն իբրև անեղ հաշուետես դատաւոր երեցար ինձ: Ինչո՞ւ զղջման քաջութիւն իւր ժամանակին չտուիր ինձ: Լսէ և Դու, որդեակ իմ, դարձաւ ինձ ծերունին:

Ես նստայ նրա դիմացը, դալարու թմբան վրայ ու զգացուած լարումով պատրաստուեցայ լսելու: Ծերունին գլուխը կրծքի վրայ խոնարհեց, երկիցս հազաց, մի քանի անգամ տընքաց, ապա մի երեք վայրկեան աչքերը փակ գլխիկոր լռելուց յետոյ ուղղուեցաւ, ու հայեացքը լերան կատարին սեւեւելով այսպէս սկսեց:

—Ահա աչքիս յանդիման կանգնած է իւր բոլոր մանրամասնութեամբ մանկական օրերիս շողշողուն կեանքը. այժ, անմեղութեամբ շողշողուն մանկութիւն: Մօտ յիսուն ու չորս տարի յառաջ էր այդ, երբ տամնէչորս գարնան անուշիկ զեփիւռ այս սրբազան լերան կատարիցը սահելով շոյել էր իմ դէմքը: 13—14 ամեայ փոքրիկ գառնարած մ'էի. այս լերան փեշերում, դաշտերի ծաղկավառ երեսին արածեցնում էի հօրս գառները Յեսսէի որդի գառնարած պատանի՝ Նաւթի նման: Երբ շառու գունած արևելքում հրդեհ էր բորբոքուում և արթնցած արևի արշաւանքն էր աւետում դէպի կապուտակ եթերը, բարի մայրս թօթուում էր անոյշ քունն արտեանունքներէս, հագցնում ինձ իւր իսկ ձեռքերով կարած անպաճոյճ հագուստս: Ապա նա երեսս մաքուր ջրով ցօղելով սրբում էր իւր փէշով. կապում մէջքիս օրուայ պաշարիս «հպիկը», դուրս հանում, ծագող արևի դիմացը կանգնեցնում ու խաչհանել տալիս երեք անգամ. «Տղաս, ահա նայում է Աստուծոյ ամենատես աչքը, աղօթիր որ քեզ ու գառներդ անփորձ պահէ: Տես, այլոց կանաչ արտերի մէջ գառ չթողնես, նայում է տիրոջ աչքը»: Ես

լուռ ու երկիւղածութեամբ խաչակնքում էի երեսս ու մօրս շրթունքներէր ից երկու համբոյր քաղելով թարմ թշերիս վրայ, շտապում էի գառնիրս հանել ու ընկերներիս հետ միանալով դէպի լեռը գնալ:

«Ա՛խ, մայր, ինչո՞ւ ինձ հանեցիր քո գրկէն և ուրիշի դաստիարակութեան յանձնեցիր: Արեւածագին կրկնուող քո ամենօրեայ դասը հաւատի, սիրոյ ու բարութեան վրայ, որ առաւօտեան ցօղի նման իջնում էր իմ մանկական հոգու վրայ, էլ չկրկնուեցան քեզնից հեռու, այս սքանչելի բնութեան սրբազան ծոցից դուրս. նոյն իսկ այն տեղերում, ուր ամէն օր խնկան բուրմունքն էր բարձրանում առաւօտից մինչ երեկոյ, ուր աղօթքների մրմունջն էր տարածւում սրբազան տաճարի կամարներու տակ...»

«Սարի լանջին, դաշտերու մէջ, աղբիւրակների մօտ, ամենուրեք ես մօրս հաւատի, սիրոյ և բարութեան դասն էի լսում: Դեռ առաւօտ է. ահա շաղ ու ցօղով շողացող ծաղիկները իրենց գլուխները դէպի ծագող արևն են կախել: Ես հաւատում էի թէ նրանք մօրս նման աղօթում են: Ես նայում էի թռիւթառն թևերով, հանդարտ ու բեկբեկ նուագով դէպի վեր ճախրող արտերու արտուտին ու մտածում էի «Ահա սա էլ իւր աղօթքն է բարձրացնում դէպի Աստուծոյ աթոռ»: Միջօրէ է. գինարբն ու սարի սմբուլը, շուշանն ու աղբրանց արուն գլուխ գլխի տուած ինչոր շշնջում են իրար. ես յիշում էի այդ վայրկենին մօրս սիրոյ համբոյրն իմ հրեսին: Իրանց բոյները թողած երամ երամ թռչունները դէպի դաշտերն էին սրանում կերակուր ճարելու: Նրանք հետևում էին մէկի, որ առաջնորդում էր: Ինձ թուում էր թէ այն առաջնորդը մի բարի, խելօք տարած է, որ միւս փոքրիկներին հատիկների վայրերն է առաջնորդում: Ես ինձ համեմատում էի նրա հետ. ես էլ իմ սիրուն գառնուկներս էի բերում արօտ: Ու հոգիս մի հպարտ գիտակցութեամբ լցուում էր թէ բարի գործ եմ անում: Այդ գիտակցութիւնը հաճելի էր դարձնում ինձ ծառայել ու օգտակար լինել գառնաբաժ ընկերներիս և ընկերուհիներիս: Յրևում էին ինձնից առաւել փոքրի գառները, վագոդն ու ժողովողն ես էի. վիրաւորում էր զորեղը տկարին, հարուստն աղքատին, մէջ աեղը կեցող և հզօրի դէմ սպառնական դիրք բռնողն ես էի: Մէկն ու մէկը օրդւայ բաւարար պաշարը չունէր, իմ «հպիկս» նրա տրամադրութեան տակն էր: Եւ հրբ գառնին աղբիւրի ջրի վրայ բերելիս ջրում ու նստում էինք մարգարտաթաւալ ական մօտ հաց ուտելու, երբ գառները մակաղած

մանրիկ մանրիկ որոճում էին, աղբիւրի խոխոջն իմ վարձունքներս քաջալիւրդ անուշ ծիծաղ էր թուում: Ձէ՞ որ աղբիւրն. Աստուծոյ արցունքն է. նա միշտ ուրախ հոսում է, երբ Աստուած ծիծաղում է բարի գործերի վրայ. և նա հոսում է երբ. Աստուած լալիս է չար գործերի վրայ:

«Այսպէս, ամեն տեղ Աստուած էր. բնութեան մէնմի շշուկ, խոխոջ, խաղաղութիւն, տեսարան, ամենայն տեղ Աստուած կար, որ սէր, հաւատ, բարութիւն էր բարոգում: Ու ես անսահման երջանիկ էի մօրս նման:

«Այլ աւանդ, ժամը հասաւ. ինձ մօրս գրկից ու Աստուծոյ այս իսկական տաճարից հանելու բաժանման ժամը: Ինձ բռնութեամբ կորզեց հայրս մէկի գրկէն ու միւսի ծոցէն ու վանք տարաւ, որ ուսում առնեմ ու՝ ինչպէս ինքն էր ասում, «մարդ» դառնամ:

«Ահա կնանքիս հեռանկարի այս շողշողուն պատկերը հեռանում է: Աչքիս յանդիման է գալիս մի ուրիշը:

«Աշակերտ եմ. վանականի երկար շոր հագած, հողաթափեր ոտքերիս հետ բաշ տուող վանական աշակերտ: Էլ ոչ գեղջկական թեթեւ հագուստս կայ, էլ ոչ լեռ ու դաշտ, որոնց վրայ եղնիկի արագութեամբ վազվառէի. ոչ ծաղիկ՝ որ անվարձ անուշոտութիւն բուրբէր ինձ համար. ոչ դալարի՝ որ ինձ իւրփափուկ գիրկն ընդունէր հանգստանալու. ոչ ձոր, անտառ, բար ու թուփ, հեռաւոր հօրիղօն, անսահման երկինք, կենդանի ու թռչուն, որոնց հետ սիրտս խօսէր. ոչ մայր, որ ինձ սիրով գգուէր: Մի շուշան լեռնալանջից սաստիկ հողմով իւր արմատիցը պոկուած ու մի մթին, անարե ու անանձրե տեղ ընկած: Վանական դպրոցի մռայլ կեանք, հաստահիմն պարիսպներ, ճնշող կամարներ, ինձ նման տխուր ու դալկացած մի շարք պատանիներ, անողոք ֆալախայ և դալար վարոցների փունջը կողքին դրած ու դաժան լռութեամբ նստած վանական վարժապետ: Ահա երկրորդ պատկերը կնանքիս:

«Ֆալախայի գոն՝ ո՞ր ճնշումը ոտքերիս ու դալար վարոցի՝ Լ. Է. Էջը մօրս՝ Լ. փափուկ մասնների վրայ վանում են իմ կրծքից առաջուայ քնէ ոչ հոգին, որ նոյն իսկ դողում էր մի գառան, մի անտառ նի թշուառութեան առաջ ու լցնում են իմ սիրտս բուռ տելութեամբ դէպի հարուածողը, հրամայողը և դէպի այն ընկերները, որոնք աղաւտ են մնում հարուածից: Մի այլ անգամ ֆալախայի կրթիչ աղբեցութեան փորձը կատարուում է մի ուրիշ թշուառ պատանու վրայ, հոգեկան բաւականութիւն եմ զգում, որ իմ անարկանքիս մասնակիցներ

վան: Ուսուցիչը սիրում է մի լաւագոյն աշակերտի. հա՛ սիրով անուաժա ու սիրազուրկս, անհուն ծարաւ եւ զգում փայլալանքի, ու նախանձի որդը սիրտս է մտնում թէ ինչպէս ուսուցչի փայփանքը փոխադրել տամ ինձ վրայ: Այս տեղից խաւար միտքս խաւար խոհեր է յղանում: Նախանձից սկսում եմ չարախօսել յառաջադէմ ընկերի վրայ. ստեղ, զրպարտութիւններ յերկրել և ընկերին հանել վարժապետի աչքից: Իսկ նրա տեղը բռնելու համար սկսում եմ շողոքորթել: Շողոքորթում եմ խօսքով, շարժուածքով ի ժամու և ի տարածամու, ու վանական վարժապետի աչքն եմ մտնում: Ո՛հ, որքան թանգ գնով եմ դուր գալիս վերջապէս խաւարասէր դաստիարակիս: Միտս ֆալախայի ամէնօրեայ հանդիսից քարանում է: Առաջադէմ համարուելու նախանձոտ ձգտումն ինձ փառասէր է դարձնում: Իսկ գիտես լէ՛նչ ասել է փառասիրութիւն. «Զկայ մի յանցագործութիւն որ մարդ չկատարէր փառասիրութիւնից և վրէժխնդրութիւնից դերդուած» ասում է մի իմաստասէր: Մէկ խօսքով ես դառնում եմ սիրուց, հաւատից, բարոյքից թափուր մի ստախօս, զբաւան, շողոքորթ, անափառ, եսական, անշիջեար երիտասարդ:

«Ահա այդ ժամանակ էր որ ես սերմնացան դառնալով, հոգուս սև հերկերում անօրէնութեանց սերմեր ցանեցի առատ բոնեքով, որպէս զի ծերութեանս օրերում առատ հունձ ունենամ...

«Անիժեանլ օրեր. իմ կեանքիս, իմ առաքինութիւններիս սպանիչ գարուն: Քո թունաւոր շունչը ծերութեանս ձմրան մէջն եմ զգում.... Ահա քո հիւսած պսակն իմ դագաղիս ու յիշատակիս վրայ...

Ծերունու շնչառութիւնն արագացաւ: Սաստիկ յուզումը մի քանի վայրկեան կապեց նրա լեզուն: Նա լուռ ու մունջ նայեց երկնքին, հայեացքը լեռներու կատարը ձգեց ապա գրեթէ կանչեց յուզմունքից.

—Շունչ տո՛ւր, Տէր, շունչ տո՛ւր ինձ, ո՛վ Աստուած, իմ մանկութեան այս սրբարար որոքանում, այս սիրուն սարի ստորոտում ընկած խլիւխալ մարմնոյս, որ գէթ մի անգամ մի մեծ քաջութիւն դորձեմ, զղջման կրակը՝ որ կրծքիս մէջ խարոյկ է դառել, շրթունքներովս արտահանեմ, ամբողջ մարմինս ու հոգիս մէկէն հրդեհեմ Քո առջեղ իբրև ողջակէզ ու մի փոքր մաքրուիմ ախտերիս աղտեղութիւնէն...

«Այսպէս, որդեակ, դպրոցական ուսումն աւարտելով՝ կրօնաւորի պճղնաւորը հաղայ: Իմ բարձրուղէ՛լ մէջքը անվերջ վարժութիւններով ճկուն էր դարձել զեռ դպրոցում: Այդ իմ

խոնարհութեան, հեղութեան նշանն էր: Հեռուից երևում էին ազդեցիկ եկեղեցականները, մէջքս ծալուում էր երկուտակ: Կլուխս մինչև ծնկներս խոնարհուում, ապա շտկուելով՝ ձեռներս կրծքիս վրայ դրած, ծառայական պատրաստակամութեամբ սպասում էի որ հօգօրներն անցնեն կամ մի համեղ խօսքով վարձադրեն խոնարհութիւնս: Ա՛խ, երանի թէ այդ սիրուն, վայելուչ շարժումները իմ սրտիս համապատասխան լինէին... Եւ շատ չանցաւ, երբ դեռ թարմ երիտասարդ՝ վանական բարձրագոյն ատենի դատաւոր կարգուեցայ: Այնուհետեւ վա՛յ այն եկեղեցականին, թէկուզ իմ վաղեմի լաւագոյն ընկերին, որ Վրանար ինձ դիրքիս պատշաճ յարգանքը տալ: Պաշտօններից զրկել տալ, խուլ վանքերումը փակել տալ, հացն ու դրամը կտրել տալ, այդ իմ փէշակը դարձաւ: Առիթը շատ: Զար ոգին դրախտումն էլ գործելու մեղք կգտնի:

«Բայց շունչս կարուում է. ես չեմ կարողանայ սրտիս բոլոր խորշերը մանր ախտերից մաքրել: Հրէշաւորներին անցնեմ:

— Սիրելի, դարձաւ դէպի ինձ ծերունին, իւր խօսքի թելը կտրելով. Սուրբ Գրքից և ազգերի պատմութիւնից ի՞նչ յանցանքներ գիտես, որ բոլոր յանցանքներից ծանրագոյնը լինի, հրէշաւորը և անմահը իւր տեսակաց մէջ:

Ես յանկարծակիի եկայ ու մի վայրկեան շփոթուած, լուռ մնալուց յետոյ շրթունքներիցս դուրս թռաւ.

— «Անկրօնութիւն»:

— Ո՛չ, որդի. երկու սև յանցանք կայ որ իրենց նմանը չունին մեղքերի հարուստ շտեմարանում: Այդ տիրադրութիւնն է կամ տիրասպանութիւնը, որ ապերախտութեան սեթոյն ունի իւր մէջ և մէկ էլ եղբայրատեցութիւնը, որ եղբայրասպանութեամբ է վերջանում: Առաջին օրինակն է Յուդայի թունալից համբոյրը հեզ Վարդապետին, երկրորդին՝ անպարտ Աբէլի մահը Կայէնի ապականուած ձեռքով: Շատ անգամ այս անտառին նայելով տեսնում եմ տիրադրութ Յուդային ծառից կախուած, փորոտիքը պատառոտուած, որի վրայ գիշակեր ագռաւներն ու ուրուրները խնճոյք են սաքքել: Շատ անգամ սարի կատարով մտքամոլոր ու գլխին կռուփներ հանելով անցնելիս եմ տեսնում Կայէնին, եղջիւրներ հանած: Նա նստում է ու չի կարողանում, նա պառկում է ու տանջուում, նա թափառում է երեքեալ և տատանեալ և նրա ետեւից վազում է ստուերի նման Աբէլի արնուրիկ անգլուխ դիակը, որ հալածում է եղբայրասպանին. Ես սարսափահար նայում եմ նրանց: Զգուանքի մի հայեացք են ձգում վրաս. կարծես նրանք ուզում են ա-

սել. «Միթէ չխրատուեցա՞ր մեր տաժանակիր օրինակովը, թըշուառական»...

- Սրբազան Տէր, մղկտալով գոչեցի ես հիւանդի թալկու-թիւնը տեսնելով, Դուք ինչո՞ւ էք չափազանցութիւնների հրով այրում ձեզ. ի՞նչ նմանութիւն կարող է լինել Յուդայի, Կայէնի և ձեր մէջ, ի սէր Աստուծոյ հանգիստ եղէք:

— Հնա, հնա, հնա, հնա... դառն հեգնութեամբ ծիծաղեց հիւանդը: Ահաւասիկ, տես, որդի, իմ աչքովս մտիկ տուր, ահա. ահա տես ինչ տեսարան եկաւ դիմացս: Կուրացէ՞ք աչքեր, այդ խաղաղ դէմքը, այդ խորունկ հայեացքը յանդիմանութեան կրակ է թափում վրաս ու լերդ ու թորք խաշում: Եւ հիւանդը ջգաձգութիւններով կծկուեց ու աւելի սեղմ կպաւ ծառին մի ինչ որ երեւկայական բանից սարսափահար:

«Ահա փոքրահասակ ծերունին, իմ բարերարս, գիշերուան պահուն... անշունչ արձանացած: Լուսոյշող է իշն՛կ պայծառ դէմքին: Ներքուում մի մթին նկուղի մէջ ահա ուռուցցով լեռնացած ու լէշացած, անվերջ տանջանքներով տագնապող ընկած է մի ուրիշը: Որդիքը կրծում են նրա սրտի այն խորշերը, ուր փառասիրութիւնն է ծնունդ առել. ագռաւները կտցահարում են այն ապերախտ աչքերը որ այնչափ բարիք էր վայելել: Հերթը... ի... մն... է.....

Եւ ծանրացած գլուխը յանկարծ ընկաւ կրծքի վրայ, մարմնի զիրքը թեքուեցաւ: Ես սարսափահար նախ յետ փախայ, ապա սիրտ առնելով թևիցը բռնեցի և «Ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ եղաւ» գոչեցի:

Յանկարծ ծերունին ոյժը հաւաքեց և խորխտ դէմքով դարձաւ ինձ.

— Ահա, վախեցար թէ մեռա՞յ. ոչ, ինձ նմանները այդպէս հեշտութեամբ չեն մեռնում...:

«Նոր վանահայր եկաւ: Մինչև նրա գալլը՝ և նրա իշխանութեան ժամանակն իսկ մամոնայի արձան էի կանգնեցրել սրտիս այն խորշում, ուր Աստուծոյ սեղանը ջախջախուած ընկած էր և տէր ելեր գնացել էր:

«Երբ Հայոց նոր Մովսէսը աստուծային պատգամներով լեռնից իջնում էր, տեսաւ որ ես ոսկի հորթ եմ պաշտում. կամեցաւ ջախջախել արձանը և ոսկու հաշիւը պահաջել յօգուտ Տիրոջ սեղանի մոմի ու խնկի, զի վկայութեան սուրբ խորանի կալուածներէն էի գաղած: Բայց զղջման ոգին խոյս տուաւ ինձնից: Ես ոսկուն ապաւինեցի. գրկեցի զայն ու հեռացայ վանահօր իրաւասութիւնից: Սակայն ահեղ Մովսէսից

չազատուեցայ. նա ինձ ծովերի կղզիներումը բանդարկեց, մինչև որ Տիրոջ սեղանի բաժին ոսկին յետ տայի: Բայց զղջման հուր չբորբոքուեցաւ իմ հոգուն մէջ: Եւ մեռաւ վանահայրը: Ես գուարթացած տարածեցի թեւերս ոսկէ կուռքիս շուրջը, գրկեցի նրան ազատօրէն և իմ առաջին աղօթքը նրա առջևիմ անարագանք էր մեծագործ վանահօր սուրբ անուան: Ու անարգանքը մեծ մարդու յիշատակին անպակաս եղաւ իմ շրթուքներից, մինչև որ վրէժխնդրութեան անյագ ծարաւս մի ուրիշ անօրինակ զազիր գործով յագեցուցի: Ա՛հ, ... եռացէք, որդունք, եռացէք հոգուն ու մարմնիս կաթսայի մէջ, այս դեռ քիչ է ինձ համար:

—Մի բաժակ ջուր հասցրու, որդի, որ այս ուռած, ունեւտուած մարմինս ուտող որդերին ջրեմ, որ հանգիստ տան ինձ խօսքս շարունակելու:

Ես ջուր բերելու վազեցի: Նա խմեց մի մեծ թափառը ջուր, շուտ եկաւ միւս կողքով յենուելու ծառին և շարունակեց

—Սեպտոյր արարքներիս շատութիւնը և մահուան մօտեւալու սարսուռը, որ փութացնում է հաշիւներս փակել այս աշխարհի հետ, մոռացութիւն են բերում վրաս: Մի տգեղ արարք, որ բարոյական հիւանդութեան դեղնութիւն է թափում կրօնաւորի վարուց վրայ, մոռացայ: Այստեղ յիշեմ.

«Մեծագործից յառաջ վանահայր էր մեր վանքին Աստուածաբանը: Փոքր ինձ դիւրաբորբոք, բայց անկեղծ, սրբասիրտ հովիւ, գթօտ և անյիշաչար հայր իւր զաւակաց: Նրա հայրական յանդիմանութիւնները, մեզ համար տարօրինակ երեցող վարմունքները, որոնք չէին կարող մնունդ տալ մեր փառասիրութեանը, կրօնաւորական առաքինութեանց ընտելագոյն ծաղիկը՝ բարոյական հնազանդութիւնը խորշակահար տապալեցին մեր սրտում: Վանականներից ոմանք մոռացան իրենց ուխտը. երգումը՝ Աստուծոյ և ժողովրդի առաջ հնազանդ լինել առաքինի վանահօր, ելաւ նրանց մտքէն: Ու բամբասանքի աղտոտ շրթունքներով վատաբանել սկսան նրան, որ տէրն է և գլուխ ամենեցուն, ընտրեալն Աստուծոյ և ազգի: Սրտերնին ատելութեան թանաքաման շինեցին ու գրիչն այնտեղ թաթխելով ծաղրական ու անարգական պարսաւագրերով ժողովրդի և միամիտների սիրտ դայթակղեցրին դէպի հովիւն արդար: Այս դեռ հերիք չէ: Երեք վանական «գոչեցին իբրեւ զառիւծս» և խելագարեալ իրենց զիւական լիկուններէն «իբրեւ զաւազակս բրօք հլին ի վերայ սրբոյն» նրան գանակոծ անելու: Այլ Տէրը խափանեց նրանց չար դիտաւորութիւնը և արդարի շէմքիցը դարձրեց յետ գլխիկոր չարագործներին:

«Մէկը նրանցից՝ որ «զշարաթոյն լեզուն զարբոյն ածէր» և խոնարհութեան Աւետարանն ու Պաշտօնի կողմը նետած բիրն իւր թեւի տակն ունէր, այս անարգ անձն էր: Ահա աչքիս յանդիման արձանանում է սուրբը: Հայրական գութը դէմքին փայլում է որպէս լուսոյ ճառագայթ և ես կարծես թէ դեռ լսում եմ նրա ձայնը. «Տղաքս, իմ զաւկներս էք. վնաս չունի, ինչ որ ըրեր էք, ես ձեր հալըն եմ և պարտաւոր ձեզ ներելու»: Ու սրբանեայտ շրթանց պահպանիչը՝ իբրև ողորմութեան զուարթարար ցօղ տեղաց յանցաւորներին քար սրտի վերայ: Այո, յանցանքը ներուեցաւ, քայց տանջանքն ինձ միշտ բաժին մնաց, որովհետև ոչ մի գթութիւն և թողութիւն յանցանքի հետքը ջնջել կարող չէ գիտակցութեան միջոց:

«Մեծագործ վանահօրը նուիրական սուրբ տեղերի հողն իւր ծոցն ընդունեց և ես ազատութեան առագաստ բանալով ծովերի վրայ, կղզիների անձուկը թողի և մամոնաս զրկած յաղթական ընթացքով մեր վանքը մտայ: Սկսում էր ինձ համար մինչոր յաղթական արշաւանք դէպի փառքը: Նոր վանահայր դարձաւ իմ բարերարս, ուսուցիչս և բարեկամս՝ Սոհականը: Նա ոչ թէ արդարութեան հրով մաքրեց ինձ իւր նախորդի մեղադրանքից մամոնասիրութեան մէջ, այլ գթութեան, ներողամտութեան վրձինով պայծառ գունաւորեց ինձ վրայ ինչպէս նստած սև բիծը: Նա ինձ աստիճանով բարձրացրեց, փառքով ճոխացրեց, ասպարիզում ինձ ձորակի ստուերից դէպի վեր հանեց և մրցակիցներին գլուխը դրաւ: Իսկ ես՝... ինչ, կամեցայ Յուդայի և Բրուտոսի դափնիները կորզել նրանց ապերախտ ճակատից և նրանով պսակ կապել այս անարգ գլխիս: Երբ նա ի Տէր հանդեաւ, ուրախական առաջին ճիշն արձակողը ես էի: Ո՛հ, անհունի շեմքում կարմրում եմ քո առաջին, որդի, դուն էիր որ արդար յանդգնութեամբ ու վշտից դեղնած արդար ծերունու մահուան վրայ, երեսիս ասացիր. « Բայց մի՛ մոռանաք, որ ձեր բարերարն էր... երբ ես սագայէլեան ժպիտով աւետում էի բարերարին մահը, ամենամո ընտել մոռացութեան տալով: Եւ ինչու՞, որովհետև նա կարմիր ժապաւէնի նշան չ'չնորհեց ինձ:

«Իհեռ այս երանելիները մահուան անոյշ նիրհով քնած են յաւիտեան: Կանէլ որ կենդանի են, լուսաւոր ու հերոս մարդիկ, որոնց վրայ նախանձիս առատ թոյնից ցօղեցի, որոնց դէմ անարգ դաշնակցութեամբ որոգայթի ոստան հիւանցի..... միս ուր էք, արդեօք ինչ՞ վիճակի մէջ, օտարութեան, ցուրտ

առանձնութեան դատապարտուած հերոսներ, հայրենի հողից խլուած ու կայենական ատելութեամբ հողմաւար ընտիրներ: Երանի թէ տեսնէի ձեզ ու ձեր առջև յաւիտենական այս սոսկալի ճանապարհի վրայ զղջման այրող արցունքներէս վերջին կաթիլները քամէի: Երանի թէ մէկ էլ տեսնէիք ինձ կենդանի, նայէիք ձեր աչքերով իմ այս դաժան տանջանքերէս վրայ, և զգայիք թէ արդար Տէրը որպէս վրէժխնդիր եղաւ ձեզ համար: Գոնէ թող այդ լինէր ձեր սփոփանքը.....

Ծերունին խօսքի թելն ընդհատեց և յանկարծ երկու ափերով աչքերին խփելով ու դէմքը ծածկելով հեկեկաց սրտաբեկ ձայնով: Արէնն արեն մայր մտնելու վրայ էր: Երեկոյեան գեփիւռը սարի կատարից դէպի դաշտերը սուլիլ սկսաւ: Ես մի պաղութիւն զգացի և յարմար առիթ համարեցի հիւանդ ծերունուն դէպի բնակարան հրաւիրել, մանաւանդ որ այս անվերջ տանջալից, խոցոտող զղջումն իմ սիրտս էլ տակն ու վրայ էր անուժ. ես մի առիթ էի որոնում վերջ տալու:

— Սրբազան Տէր, ցուրտն սկսում է, խնդրում եմ ներս գնաք: Եւ մօտեցայ թիւր գրկեցի որ վերկենալու օգնեմ: Նա լացից յետոյ լռել էր և նոյն դիրքով երեսը ծածկած մի ինքնամոռացութեան թմրութեամբ արձանացել: Նա առանց մի խօսք ասելու վեր կացաւ կանգնեց. նախ շուրջը նայեց՝ դէպի ձորակը, դէպի դաշտեր ու լեռներն աչք ածեց, ապա դէպի երկինքը նայելով բեկբեկ ձայնով մէկ «ախ» քաշեց ու յենուելով թևիս վրայ դէպի ննջարանը քայլեց: Ես նրա լօղիկը հանեցի, օգնեցի պառկելու անկողնի մէջ և ինքս ինձ մօքուժա ասացի. «Փառք Աստուծոյ, այլևս զղջման սրտամաշ ձայն լսելու չեմ»:

Բայց ես յուսախաբւեցայ. Նա նայեց սենեակի չորս կողմը, առաստաղին, և աչքերը սևեռելով պատի կիսաշէն վառարանի վրայ, յանկարծ դառն և ջղային մի ծիծաղ արձակեց:

— Գիտե՞ս, որդի, դարձաւ ինձ. Աւետարանի մի առակ միտքս եկաւ. մեծատան առակը և Աստուծոյ խօսքը: «Անմիտ՝, յայսմ գիշերի զոգիդ ի բէն ի բաց պահանջիցեն, իսկ զոր պատրաստեցերն հիւն լինիցի»: Եւ հիւն պիտի մնայ այս շէնքը. ո՛հ, երանի թէ արժանաւորներ լինէին վայելողները: Սակայն արդար է Աստուած, Նրա օրէնքը յաւետանական է: Այս շէնքի շաղախը ճակտիս արդար քրտինքովը չէ շաղուած, այլ այլոց արցունքով: Անհունի շէմքում արտասուող որքն ու այրին, վանքն ու անապատ, տգէտ տիրացուն ու տէրտէր, որոնց մամոնայի գնով հովիւ կարգեցի Լուսաւորչի հօտին,

մարմնացել կանգնել են երեակայութեանս մէջ, որ առաւել րորբոքեն հոգուս ու մարմնիս վէրքերը: Նրանք նայում են թէ ինչպէս եմ տառապում ես այս սիրուն բնակարանում, ուր կամենում էի ծերութեանս օրերում հանգիստ վայելել: Սակայն ես ինձ համար հոգու և մարմնի քանդ սլարսպեցի, փշրով լեցուն գերեզման շինեցի, ուր ի կենդանւոյն տանջուում եմ: Եւ «ձեռք լինիցի». արբեցող անարժան ազգականներին, որոնց թերութեան յանցանքներն իսկ դարձեալ իմ հոգուս վրայ է ծանրանում:

— Սրբազան Տէր, Դուք մինչև իսկ այլոց պակասութեանց համար էլ տանջուում էք. միթէ այդ աստիճանի խստութեամբ խարազանել կարելի է անձը: Ներկեք համարձակ խօսքիս. Դուք զէպի ձեր անձն անարդար խստութիւն էք գործ դնում:

Ես կամեցայ այդ տանջող ինքնամտրակմանը վերջ տալու մի նոր փորձ անել:

— Սխալ ես երիտասարդ. այն հայելին որ կանգնած է իմ առջև անհունի շէմքում և որի մէջ ես իմ ամբողջ կեանքս եմ տեսնում, ջինջ է ու վճիտ. Այնտեղ հոգուս աչքով սլարդ տեսնում եմ և իմ գործած յանցանքս, թէև մասամբ անգիտակցական, զէպի ազգականներս:

«Ահա գերեզմանից յատել է կարծես ու կանգնել դիմացս իմ կիսակոյր հայրը, այս գիւղի քահանան. իւր պատառոտուն հանդերձը, երկչոտ զէմքը, կրծքի վրայ խաչած ձեռները ինձ խոցոտող յանդիմանութիւն են կարդում: Այդպէս էր ներկայանում նա ինձ, երբ ես երիտասարդ էի և փառքի սին փայլով շլացած: Որդիական ոչ մի պարտիք զէպի հայրս չեմ կատարել ես: Բայց մի կարծիք թէ ես Աւետարանի պատուիրանին հետեւելով ուրացել, թողել էի հայր, մայր և Յիսուսի խաչն առել ու միայն նրա հոտից գնացել, այդ պատճառով պարտքս զէպի հայրս չկատարեցի: Ո՛չ: Երանի այն կրօնաւորներին, որոնք գոնէ այդ վսեմ գաղափարով միայն ոգևորուած մոռանում են իրենց պարտքն առ ծնողս: Ես ամաչում էի որ իմ փառքիս ու յառաջադիմութեանս տէր մի անձնաւորութիւն, այդքան խոնարհ ծագում ունի, մի գեղջուկ խեղճ տէրտէրի որդի է: Ես ամաչում էի իմ ընկերներից, երբ հայրս մերթ ընդ մերթ ինձ տեսութեան էր գալիս: Նա երկար ու բարակ պիտի սպասէր խոհանոցում կամ բակի մի անկիւնում թագնուած մինչև ես հիւրերիս ճանապարհ դնէի և նրան ընդունէի: Նա մտնում էր ինձ մօտ դողդողալով: Իմ անջիգեար սառնութիւնը զէպի նա

մոռացնել էր տուել նրան որ ես նրա որդին եմ: Նա ինձ ներկայանալիս միշտ երեւեակալում էր թէ ես իւր իշխանաւորն եմ: Դէմքիս կնճիռները, սակաւախօսութիւնս ստիպում էին նրան որ շուտով խոյս տայ եւ իւր գիւղը յետ դառնայ: Եւ նա՝ իմ հարազատ հայրը խոհանոցում ծառայիս հետ իմ ճոխ ճաշի մնացորդներովը միայն յագեցնում էր իւր քաղցն ու իւր գիւղն էր գնում: Ես մոռացել էի կարծես Տիրոջ պատգամը. «Պատուեալ հայր քո եւ զմայր քո, զի բարի լինիցի քեզ»: Տիրոջ այս անսուտ հրամանին ունկնդիր չեղայ, արհամարհեցի եւ ահա իմ ծերութեանս մէջ, անհունի շէմքում Տիրոջ միւս պատգամն իբրեւ վաղորդայն ցօղ իմ գլխիս իջաւ. «Անիծեալ որ անարգեսցէ հայր իւր կամ զմայր»:

«Այս վարժունքիս համար էլ ես ցանածս առատօրէն հընձում եմ եւ ահա ինչպէս:

«Մասամբ դէպի հայրս ունեցած անպարտաճանաչութեան խղճի խայթից, որ նրա մահուանից յետոյ զգացի. մասամբ անձիս շուրջը փայլուն ծառաներ ունենալու տենչանքով, ես սկսայ փայփայել եղբարցս որդիներին: Նրանց համար անաշխատ կուտածս ոսկուց հետզհետէ բաց թողի, զուգեցի, զարդարեցի եւ այդ անկիրթ գոեհիկներին ոսկու, արծաթի եւ կերպասների մէջ ծրարեցի: Իմ արածս բարութեան հիմքը մաքուր սիրոյ վրայ չէր դրուած, ուստի եւ իմ առերևոյթ բարիքը որդ ու բոր դարձաւ ինձ համար ծերութեանս օրերում: Տարիների ընթացքում ձրիակերութեան վարժուեցան նրանք. աշխատասիրութեան ընձիւղները նրանց մէջ խորշահակար եղան: Մեծամտեցան, գոռոզացան, գինետանց դռներում եւ անբարոյակալութեան գետնափորներում դեզերեցան ու անպիտանացան: Իսկ այժմ այս վիճակիս մէջ նրանք կողոպտեցին ինձ. կորզեցին վերջին դրամներս, բժշկելու հնարաւորութիւնից զրկեցին եւ այժմ՝ նկուն եղէ ես քան զամենայն արարածս երկրի»:

«Իմ ծոցումս, իմ կրծքի վրայ սաքացած այդ սառած օձերն օրերով դուռ չեն բացանում վրաս. ոչ ոք է ինձ խղճում, ոչ ոք՝ յիշում իմ անցեալը: Այրուած, կոկած, ցամաք շրթունքներով առատօրէն ծծում եմ ապերախտութեան ծծմբահոտ ժանտ թոյնը իբրեւ արգար հատուցումն իմ սե ապերախտութեան, որը իմ յարմաւոր ու հոգեւոր ծնողներիս արբուցի:

«Ահա ինձ խնամող միակ արարածը, ինձ չափ անզօր այս ցամքած պառաւը՝ աւագ եղբօրս այրին, զաւակներից նախատուած այս կիսամեռ էակը, որ իմ հիւանդապահն է, ինձ կերակրողն ու ծառայողը:

«Տէ՛ր Աստուած բարի ու քաղցր ժահ տայ սրան և իւր արքայութեանն արժանի անէ, ինձ՝ թշուառներից թշուառիս մատուցած իւր ծառայութեանց համար:

Այս խօսքերը լսելիս սենեկի հեռաւոր անկիւնում ծնկների վրայ յատակին նստած ցաւագար աչքերով մօտ եօթնասուն տարեկան փոքրահասակ, մէջքն իսպառ կորացած պառաւ խոնարհած գլուխը վեր բարձրացրեց, երեսը խաչմանեց երկիւղածութեամբ և կանացի անկեղծ սրտակոտոր հեկեկանքով լցրեց սենեակը: Լաց եղաւ և հիւանդը. ես անկարող եղայ գիմանալ. այս լուռ տեսարանը քարեր կ'շարժէր, ուր մնաց թէ մարդկային սիրտ:

Անվերջ զանգահարութիւնից ու գիմունքներից յետոյ վերջապէս տանից թէյ բերին մեզ:

Ես մի վայրկեան դուրս ելայ: Ժամի 8-ն էր արդէն: Բոլորած լուսինը վեր ելաւ: Եղբօրս գայ հարեան սենեկում

— Եղբայր, ձիերը պատրաստիր, մենք պիտի գնանք:

— Գիշերն այստեղ չէս մնում, հարցրեց եղբայրս զարմացած:

— Չէ, եղբայր, ես այնպիսի ծանր տպաւորութեան տակ իմ որ այստեղ ոչ քնել, ոչ հանգիստ լինել կարողեմ: Իսկ գիշերը հրաշալի է:

Եղբայրս ձիերը թամբելու գնաց. ես վերադարձայ հիւանդի մօտ: Նա թէյ էր խմում ախորժակով, ուտում էր հաց ու կարագ ազահաբար: Պասառի ետեից պատառ պատրաստելով նա ինքն իրեն խօսեց. «այս խաւար ժամին, խաւար մարմնիս խաւար կերակուր տամ: Ահա, անյագ, անկշտում ստամոքս, առ, կեր, յղփացիր ուտիր ու ծաւալուիր, որ ստորերկրեայ ձիւններին առատ պաշար տանես: Այո... և այդ ամէնը «ընդունայնութիւնէ և յօժարութիւն հոգւոյ»: Դարերի իմաստութեան այս մշտաւոր ձայնը չազդեց իմ սրտի վրայ ցայսօր ժամանակի, միայն անհունի շէմքն է որ իմ ալեծովի մտքիս առջև դրաւ այդ անսուտ ճշմարտութիւնը:

Ծերունին հետզհետէ կարծես բարբոքուել էր ուզում: Ես սոսկացի այդ բանից և կամենալով վերջ դնել, գնալուս համար խօսք բացի:

— Գիշեր է, այ որդի, այժմ չի կարելի գնալ. այս գիշեր այստեղ մնա,

— Ս. հայր, մօրս խօսք եմ տուած որ անպատճառ կ'վերադառնամ. նա ամբողջ գիշերն անքուն աչքերով կ'լուսացնի ինդրում եմ ինձ արձակելու շնորհն անէք: Ես մօտիկ եմ: Աս-

տուժով շատ կտեսնուենք և յուսած թէ ձեզ առողջացած տեսնեմ:

Նա ժպտաց և ասաց.

—Աստուած այդ յոյսերդ արդարացնելու չէ, որդի, որովհետև ես արժանի չեմ: Բայց մօրդ տուած խոստումդ կատարել ես ուզում, այդ քաղցր ու ազնիւ պարտք է, ես այլ ևս պնդելու խօսք չունիմ: Միայն դեռ ասելու բան ունիմ: Ես մի փոքր հոգեպէս հանգիստ եմ գտում ինձ այժմ, որ կեանքումս գործած դառնութիւնների գէթ աննշան մտաւ քո առջևդ թափեցի: Ներէ ինձ որ քեզ ցաւ և անախորժութիւն պատճառեցի: Այնուամենայնիւ դեռ ասելու բան ունիմ: Իմ վերջին խնդիրն ու մեղաւորիս հայրական խրատն էլ լսիր, որդի:

Ես նորից ուշադրութիւնս հաւաքեցի և պատրաստուեցի լսելու, երբ նա այսպէս սկսեց:

«Անհունի շէմքը կեանքի և մահուան թագաւորութեան միջավայրն է, սահմանն է: Ես այդ սահմանի վրայ կանգնած թէ անցած կեանքս եմ տեսնում և թէ մեռելոց աշխարհը: Մեռելոց աշխարհի վրայից մէկ էլ աչքս դարձնելով դէպի այս աշխարհը, որդեակ, իմ վերջին կամքս ու խնդիրս եմ յայտնելու քեզ, ապա ես այդ շէմքից ներս պիտի մտնեմ ու աչքերս ընդմիշտ փակեմ աստուծոյ չքնաղ դաստակերտի առաջ:

«Սօսքս նախ քեզ եմ ուղղում, որդի: Դու այս հողի ու ջրի զաւակն ես, մեր իշուառ խղճուկ գաւառի ցաւերն ըմբռնող որդին: Ես այս ժողովրդի համար ոչինչ չարի, թէև հանգամանքներս, դիրքս, դրամս թոյլ էին տալիս ինձ: Ես զբաղուած էի իմ անձով: Յաւիտենականութեան ճանապարհին միայն մտածեցի իմ ծննդավայրիս խարխուլ եկեղեցին նորոգել: Դրամի մի մասը նախապէս տուի պատերը կիսով չափ շարեցին ու այնպէս մնաց: Դրամներս ձեռքիցս ելան և ես անզօր եղայ գէթ մի լրացած յիշատակ թողել այս աշխարհում: Երևի Աստուած իմ զոհս երբէք չի ուզում ընդունել, որովհետև իմաստունն ասել է թէ «յիշատակ ամբարշտաց չիջցի»:

«Որդեակ իմ, որչափ ներեն կեանքիդ հանգամանքները դու սիրէ այս ժողովուրդը, այս հողն ու ջուրը, օգնէ մեր փառաւոր նախնեաց այս թշուառ մնացորդին խօսքով, գործով և ինչով կարող ես: Դիր ճակատդ արհաւիրքների առաջ ու մի վախենալ ծառայել քո հայրենիքիդ: Այդ քո քաղցր պարտականութիւնն է, քո ճշմարիտ փառքն է: Ժողովուրդը քեզ կօրհնէ, քեզնով կողբաւորուի և երբ բարով խորին ծերութեան հասնիս, անհունի շէմքի այն կողմը վարդեր կբուսնեն քո առաջ

ու երանաւէտ խաղաղութեամբ կհրաբուրեն քեզ դէպի յաւիտեանականի ապարանքները:

«Երկրորդ՝ տար հրաժեշտիս ողջոյնը գերեզմանական կեանքիս բերանից իմ կրօնաւոր հարց ու եղբարցը տուր ու աղերսէ նրանց իմ տանջանքներս խրատ և օրինակ առնելով՝ յարգեն պաշտեն իրենց վանահօրը, ով կուզէ լինի նա: Ընտրութեան ժամանակ իւրաքանչիւր ոք ազատ է ըստ իւր խղճի մտաց կամեցածի համար աշխատել. բայց երբ ընտրուեցաւ Աստուծոյ օծեալը, նա սուրբ է, նրան միայն և միայն հնազանդել և անձնուիրաբար ծառայել պէտք է: Եկեղեցու մէջ անպայման անձնուիրութիւն և հնազանդութիւն մեծ վանահօր, տան մէջ անպայման յարգանք ու պատիւ ծնողաց, ահա այն երկու զօրութիւնները, որոնք Հայ ազգը շէն պահել կարող են:

«Երրորդ՝ երդուեցնում եմ քեզ հայ եկեղեցու և ազգի սիրովը, որ իմ հոգեկան տանջանքներիս նկարագիրը գրով արձանացնես ի լուր Հայոց աշխարհի որպէս խրատ և զգուշութիւն մոլորեալ տիրադրեցող: Ահա միակ ծառայութիւնը, որ կարող եմ անել անհունի շէմքում իմ ազգին յիշատակիս նախատինքի գնով, ու խնդրէ որ աղօթեն ինձ համար զթութեամբ ներելով և ոչ արդարութեամբ դատելով:

«Այլ ևս. եթէ թաղմանս ժամանակ այս տեղերում լինիս մի զլանար գալ և իմ հողաբլիս վրայ մի քանի խօսք աղօթքով և զթութեամբ հիւսուած դամբանական ասել և խնդրել որ յու դարկաւոր ժողովուրդն աղօթէ ինձ համար:»

Նա վերջացրեց: Եւ վեր կացայ, արագապէտ դուրս ելնելով եղբօրս ներս բերի և դիմեցի հիւանդին.

— Սրբազան հայր, Աստուած ձեզ դեռ շատ երկար օրեր պարգևէ, ձեզ սրտի և հոգու անդորրութիւն շնորհէ: Միւրում եմ հաւատալ թէ դուք վերստին կառողջանաք և մենք դեռ շատ կտեսնուենք: Այնուամենայնիւ խնդրում եմ ձեզ օրհնէք եղբօրս ու ինձ. մենք ձեր օրհնութեանը կարօտ ենք: Օրհնեցէք և իմ ծնողներին, որոնք այս քաղցր պարտքը՝ Ձեր օրհնութիւն խնդրելը իբրև պարտք մեզ վրայ դրին, երբ մենք այստեղ էինք գալիս:

Եւ մենք երկուսով ծունկ իջանք հիւանդ ծերունու անկողնի մօտ: Նա փոքր ինչ բարձրացաւ անկողնի մէջը նստեց. երկու ձեռքը երկուսիս դուռնների վրայ դրաւ ու արտասուակալած աչքերով օրհնեց մեզ: Նրա օրհնութիւնն այն աստիճանի յուզիչ էր որ ես միայն լալ կարողացայ ու անկարող եղայ միտքս պահել նրա խօսքերը:

Մենք ոտքի ելանք, համբուրեցինք նրա օծեալ սուրբ աշը և տամուկ աչքերով դուրս եկանք:

Սքանչելի գիշեր էր. լուսնկայ, պայծառ և խաղաղ: Տիեզերքի այս սքանչելի գեղեցկութիւնը ինչպէս սպեղանի մեղմացրեց հոգուս վրայ նստած այն ծանր տանջող տպաւորութիւնը, որ հիւանդի բոցոտ գլջումն էր թափել այնտեղ: Եղբայրս իւր հրազէնը պատրաստեց գլուշութեան համար և մենք դաշտակից իջնելով ձորը մտանք: Գիշերուայ ժամի 12-ն էր երբ մենք տուն հասանք: Բակը մտնելիս հօրս և մօրս անքուն աչքով սպասելիս գտանք դարպասի մեծ սալի վրայ նստած:

Որքան ուրախացան նրանք, երբ իմացան որ սրբազան տէրը օրհնել էր մեզ:

Այս դէպքից մի շաբաթ յետոյ իմ իշխանութեան գլուխը՝ ճանապարհորդութիւնից վերադառնալով, մեր գաւառից պիտի անցնէր: Պարտաւոր էի ընդ առաջ ելնել: Նա անակնկալ կերպով ինձ հրամայեց հետեւել իրեն մինչև իւր բնակավայրը: Էլ հնար չունէի նոյն իսկ իրերս տանից վերցնելու և մօրս հրաժեշտ տալու զնալ: Հօրս՝ որ հետս էր, խնդրեցի որ մօրս հանդստացնէ և պատմէ յանկարծական հեռանալուս պատճառը: Տեղ հասնելով իշխանութիւնս անմիջապէս նոր պաշտօնի դրաւ ինձ: Հէնց այդ ժամանակ լուր եկաւ թէ հիւանդ սրբազանը վախճանուել է: Ինձ թոյլ չտուին վերադառնալ և ներկայ լինել նրա թաղմանը: Ինչպէս լսեցի վանահայրը նրա թաղմանը արժանաւոր շուք և պատշաճաւորութիւն տալու համար բազմաթիւ բարձրաստիճան անձինք էր զբոսնում: Թաղումից յետոյ ես դիպուածով պատահեցի յուզարկաւորներից մէկին և խնդրեցի պատմել ինձ սրբազանի կեանքի վերջին բոպէները ինչ որ լսել էր և թաղումը:

«Ուրբաթ օր երեկոյեան էր երբ մենք հասանք ննջեցեալի գիւղը, սկսեց նա. այդ օր առա. տեան էլ նա վախճանուել էր: Որոշած էինք շաբաթ օր սէնդի-ի տանել, իսկ կիրակէ վերջին օծման կարգը պատարել և հազել: Եկեղեցին դեռ չինուած չէր, ուրեմն և պատարագ անել՝ անհրաժեշտ: Սակայն այդ անհնարին եղաւ. նրա գին գարմանա՝ երպով լուծուել էր: Այդ սոսկալի չափով ուռած, լիւսնա և արնհոս մարմնին մօտենալու հնար չկար: Ոչ ոք կարող էր մօտիկ կանգնել նրան: Գաւառից հաւաքուած ժողովուրդն անդամանկարող եղաւ մօտենալ և նրա աջը համբուրել: Միակ ելքն էր փութալ հողին լանձնել: Նոյն երեկոյ լուսնեակ գիշերով թաղման կարգ կա-

տարեցիներ, որքան կարողացանք և նրան տարանք հողը գրինք՝ գիւղի եկեղեցու արևելեան պատի մօտ: Որքան տխուր և տարօրինակ էր նրա թաղումը, նոյնքան սոսկալի են եղել նրա վերջին րոպէները: Նրա եղբորորդին այսպէս նկարագրեց մեզ: «Վերջին երեք օրը մենք սոսկման մէջ էինք: Նրա աննկարագրելի ուռոյցը մինչև վիզն էր հասել: Մարմնից ջուրը քաշուում էր ուղղակի: Նա գիտակցութիւնը կորցրել էր, բայց ոյժը ոչ: Անկողնից վեր էր կենում ու սոսկալի գոռում-գոչումներով սենեկի մէջը շրջում էր, բռնեցքներով ահեղ հարուածներ տալիս պատերին զուրս նետուել ուզում: Երկու երեք հոգով հազիւ կարողանում էինք նրան բռնութեամբ անկողին դնել: Երրորդ օրը նրա տանջանքները գազաթնակէտին հասան և սոսկալի վախճանն արագացրին: Նա ոտքի ելաւ. սկսաւ գոռալ, գոչել «Տէր Գաբրիէլ, փողերս տուր, փողերս բեր ինձ բժշկել տուր, փողերս...» Ապա սկսաւ կոռկներ տեղալ մարմնին, խածոտել թևերը և հուսկ յետոյ մի զարհուրելի աղաղակով նա ձեռքերը գցեց իւր փորոտիքը, եղունգներով պատառոտեց, աղիքները վար թափեց և նրանց կոյտի վրայ ընկաւ ու վերջին շունչը տուաւ»:

«Ահա այն ամէնը, ինչոր պատմեց ինձ հանգուցեալի եղբորորդին»:

Սուրբ վանահայրը նրա մահուան նկարագիրը լսելով յաստիկ զգացուել էր և կարգադրել վանքումը պատարագ անել, հոգեհանգիստ կատարել ու միաբերան աղօթել նրա հոգու խաղաղութեան և մեղաց թողութեան համար:

ՊԱՏՐԻԿ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆ

Ձկայ մեր ազգային կեանքի մէջ փոքր ի շատէ նշանակութիւն ունեցող մի երևոյթ, որ մեր ժողովրդական բանահիւսութեան նիւթ դարձած չլինի: Ժողովրդական բանահիւսութիւնից աչքի ընկնող ճիւղը մեզնում բանաստեղծութիւնն է, որի երկու պլխաւոր տեսակներն են լելէները՝ որ բացարձակապէս հայ գաւառացի անուս կանանց ստեղծագործութիւնն է և «խաղերը» որ աշուղական բանաստեղծութիւն է: Այդ բանաստեղծութեան առաւելութիւնը շատ մեծ է. անարուեստ է նա, ուստի և ժողովրդի զգացմունքի անկեղծ արտայայտութիւն, այդ պաածառով էլ աւելի տեական և գրեթէ անմահ է, գոնէ այնքան, որքան ժամանակ հայ գաւառական կեանքը կայ:

Ժողովրդական բանաստեղծութեան էական նիւթերից մէկը ազգային աղէտներն են. հայ ժողովուրդն աղէտ շատ է տեսել ու դժբաղդաբար բնական ճանապարհով վիշտ երգող ազգ է: Տաճկահայոց կոտորածը, զպրոցների փակումը, զինուորակոչը շատ «լէլէների» և «խաղերի» նիւթ դարձան: Մեր՝ հոգով-բանաստեղծ ժողովրդի լեզուն լուել չէր կարող Ռուսաստանի Հայոց ջարդի վրայ: Թէպէտև ժողովուրդը դեռ սարսափից աչք չի բացանում, որ իւր զգացմունքներն արտայայտէ նոր նոր սրտակոտոր բանաստեղծութեամբ, բայց և այնպէս նշաններն արդէն կան:

Ստորև դնում ենք իբրև նմուշ երկու ոտանաւոր, որ Վայոց Ձորի ջարդերի շուրջն է կազմուած:

Դրանցից մէկն Այարի յարձակումն է (1905 թ. Մայիսին): Իսկ միւսը պատկերացնում է գաւառացի հայի հասկացողութիւնը կառավարութեան վերաբերման մասին դէպի հայերը, կամ ժամանակակից պօլիտիկան: Երկու ոտանաւորն էլ զուտ ժողովրդական չեն, այլ կէս ժողովրդական այսինքն անուս հայ կնոջ կամ աշուղի ստեղծագործութիւն չեն, որոնց մէջ հեղինակը միշտ անյայտ է մնում: Դոքա մի գաւառացի ինքնուս զգայուն հայ երիտասարդի հեղինակութիւնն են: Թէև նրանք գրական արտադրութիւններ չեն, բայց

քուն ժողովրդական բանահիւսութեան գրողն են կրում: Այդ
երիտասարդը նկարագրել է Վայոց Ձորի ժամանակակից բոլոր
թշուառութիւնները յանգաւոր ձևով, իրեն յատուկ բնական
առաջանգով: ԽՄԲ.

1. ԱՅԱՐԻ ՎԵՐԱՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆ 17 ՄԱՅԻՍԻ

Վրայով մեր այս խաղաղ աշխարհի
Անցաւ չար դէր, թշնամին հայի,
Անցաւ ու ցանեց սերմը չարութեան,
Դարևոր քինով հայ ու թուրք վառուան:
Պաղաղ զրացիք դարձան թշնամի,
Մինն միւսին ջարդել ջնջել էր կամի.
Գիւղ ու քաղաք ողջ յուզուած բորբոքուած
Իրար վրայ են յարձակոււմ գինուած:
Անտէր է երկիրն և վայրի ոյժը
Ամեն տեղ սփռոււմ է մահուան սև գոյժը.
Թէ գիւղ թէ քաղաք, եթէ է սննդօր,
Օրհասն է եկել ողբում դժբաղդ օր:
Վաճառականն արդ ուխտերը բռնած,
Էլ չ'անցնում ճամբով անհող, անկասկած,
Մաճկալ ու հօտաղ արօրի կշտին,
Քուն չեն ճաշակում կէսօրուայ տապին:
Լեռների վրայ հովիւը ուրմիս
Ձէ արածում հօտն համարձակ, անվախ,
Այժմ դաշտերին մահ, արիւն ու ծովս,
Տիրում է սոսկում, արհաւիրք, երկիւղ:

2. ԽՄԲԱՊԵՏ ԵՒ ՕՅԻՅԵՐ

Խմ. Աման, օֆիցեր ջան, մյ օֆիցեր,
Ճամբայ տուր անցնեն իմ ջան ֆիդաններ,
Կոտորում են մեր զաւակն ու կին
Որդիքը անգութ, անարգ խլամին:
Օֆ. Знать не знаю, дайте оружие
Армяшки Вы, задержаны уже.

Խմ. Ուզում ենք մեր տուն ու տեղ մնայ շէն,
Որ յետ չ'մնանք հարկ բէզար տալէն
Մենք չենք յարձակում, մեք ենք պաշտպանում,
Մեզ ջարդողերի դէմ ենք մենք գնում:

Աման օֆիցեր ջան, այ օֆիցեր,
Ճամբայ տուր անցնեն իմ հայ կտրիճներ.
Օֆիցեր. ЗНАТЬ... և այլն:

Խմբ. Կոմիտէն տուել է մեզ պինդ խրատ,
Ռուսը չը գտնէ մեզ մօտ արատ,
Ձեռք չբարձրացնել զօրքի դէմ ռուսաց
Անգամ սպառնայ մահ մեզ կատաղած:
Աման օֆիցեր... և այլն:

Օֆ. ЗНАТЬ... և այլն:

Խմբ. Մեր զէնքն է գալիս մայր Ռուսաստանից.
Թուրքերի զէնքը պիղծ Տաճկաստանից.
Ներսից Թշնամի, դրսից բարեկամ
Կովկասը կուզէ խլել ժանտ իսլամ:
Աման օֆ... և այլն:

Օֆ. ЗНАТЬ... և այլն:

Խմբ. Քանի բացել է Ռուսը պատերազմ,
Հայն եղել է միշտ նրա զօրքի կազմ,
Միայն Գօլիցին և չար Վելիչկօն
Խորթացրին հային, քանդին նրա տուն:
Աման օֆ... և այլն:

Օֆ. ЗНАТЬ... և այլն:

Խմբ. Խեղճ հայ քաջերը տուին զէնքերը,
Անշարժ կայնած ու բացած ձեռքերը,
Թուրքը կործանեց հայ քաղաք ու գիւղ,
Կոտորեց իսպառ, թողեց մոխիր ծուխ,
Օֆիցերն ասաց. «Еще посмотримъ
Мы и татаръ такъ не оставимъ»:
ՄԻԲԱՅԷԼ ՏԷՐ-ԱՒԱԳԵԱՆ.

ՀԱՌԱՉԱՆՔ

Մի հայ պանդուխտ պատանու

Ո՛վ իմ հայրենիք, դժբաղդ Հայաստան,
Պատանի հոգոյս միակ ապաստան.

Հայ ծակատագի դու իսկ գաղափար,
Արտասուալից և ցաւալի աշխարհ:

Հոգով ու մարմնով անյագ սիրեցի
Երկրիդ բարեբեր, սուրբդ եկեղեցի.
Անջինջ տառերով առոյգ կուրծքիս վրան
Լուս յիշատակներդ դրոշմուած միշտ կան:

Թէն իմ առջև գոհարներ, ոսկիք
Փռուած լինէին բիւր և անհամար,
Թէն զանազան անուշամ խորտիկ
Պատրաստ բերէին օտարք ինձ համար

Հոյակապ շէնքի յորդ խոհանոցից.
Հրապուր ինձ ազդել այս իրք կարող չեն,
Միայն թէ որդիքդ ազատ շունչ քաշեն
Մեր թշուառութեան խիստ կապարանից...

Ո՛հ թէ ինչ տխուր տրտմազգաց մտքով
Անցնում իմ օրեր այս օտար երկրում,
Եւ քեզ տեսնելով քայքայուած կեանքով,
Անվերջ ցաւերով սիրտս է մորմոքում:

Ահա բարբարոսք հրոսակներ կազմած
Վրադ են յարձակում սաստիկ կատաղած,
Քանդում են անխնայ և՛ քաղաք և՛ գեղ,
Էլ վայր չը թողին ո՛չ տուն և ո՛չ տեղ...

Անմեղ մանուկներ, կանայք և կուսանք,
Անզօր ծերունիք,—բայց ո՞ր մէկը լանք—
Զոհ եղան նոցա անգուլթ զէնքերի,
Էլ ոչ ոք մնաց առանց վէրքերի:

Բազում տաճարներ, սուրբ եկեղեցիք
Կողոպուտ, աւեր եղան հրէշներից,
Եւ դարձեալ նախնեացս սրբազան տեղիք
Ներկուեցան արեամբ հայ քրիստոնէից...

Եւ այս սոսկալի աւերմունքից յետ
Գրաւեցին նոքա քո բերրի կողմեր,

Բռնի վարուելով քո զաւակաց հետ,
Հալածանք, աքսոր՝ ահա բաժին մեր:

Բայց քեզ ի՞նչ կ'օգնեն հառաչանք ու լաց,
Երբ աշխարհն բոլոր՝ ասես խլացած,
Լոկ հանդիսատես հայոցս վիճակին,
Անուշադիր է որդւոցդ բողոքին:

Այդ ի՞նչ զատ վիճակ քեզ բաժին հասաւ,
Ո՛վ նուիրական, մարտիրոս երկիր.
Այն ո՞ր անիրաւն անիծեց, ասաւ
Որ այդպէս անտէր, ամայի մնայիր...

Արդ, ո՞ւր է Վարդան, ո՞ւր նորա մարդիկ,
Որոնք սուրբ մահուամբ եղան քեզ պաշտպան...
Ո՞ւր հայրենասէր, անձնուէր հոգիք,
Որ քեզ չը թողնեն լքեալ, անպաշտպան:

Եւ սիրովդ վառուած՝ որպէս նոր Վարդան,
Պատաններիս խրախոյաներ կարդան.
Հայ արդար դատին լինին նուիրակ,
Որ մենք էլ նրանցից առնենք օրինակ:

Սակայն ի՞նչ ասեմ, երբ հէնց հայերից
Ոմանք՝ կուրացած շահով անձնական,
Քեզ սփոփելու տեղ քո հին ցաւերից,
Նոր վէրք են հասցնում իբրեւ դաւաճան.

Եւ մեզ—պատանեացս՝ փոխան զրդելու
Դէպի միութիւն ի սէր ողջ ազգի,
Պատճառ են դառնում մեզ պառակտելու
Հաճոյանալով անհաշտ այլազգի...

Ես ո՞ր մէկն ասեմ՝ սիրտս է ցաւով լիք,
Կամ ո՞րը պատմեմ խօսքերովս անճար.
Քեզ վայել երգիչն, ո՞վ իմ հայրենիք,
Տաղանդ պիտ լինի եթէ չէ հանճար...

Ն. Յ.

Թէև 1872 թուականին և այս ժամանակից էլ առաջ Հայաստանի զանազան կողմերում պատահած տխուր ու սոսկալիկ անցքերի առթիւ օտարութեան մէջ առաւելապէս իմ ստացած նամակներից ներշնչուած մի գրուած է այս անտիպ ոտանաւորը, սակայն կարծում եմ որ այսօր էլ ժամանակակից կարող է համարուիլ մեզ համար:

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹՈՒՔԱԽՏ ԵՒ ԼՈՅՍ

Թոքախտը ամենաքայքայիչ հիւանդութիւններից մէկն է, վերջին ժամանակներս, արեւմուտքի առաջնակարգ բժիշկները յամառ կերպով հետազօտում էին լոյսի զօրեղ կազդուրիչ յատկութիւնը: Ներկայումս, ինչպէս հաղորդում է Вит. гуг. Вѣд. նոյն հարցին վերաբերեալ մի շարք ուշադրութեան արժանի ապացոյցներ են եղած, որոնք յայտարարուած են մօտ օրերս և հիմնուում են վերջին 11 տարուայ ընթացքում Փարիզում և Ֆրանսիայի այլ քաղաքներում կատարած փորձերի վրայ: Բոլոր յայտնի բժիշկները, ինչպէս Бруардель, Гранше, Ландузи, Летюйе, Репонъ, Страусъ, Фийанссье, Гро, Жюйеръ և այլն, վճռական կերպով յայտարարում են, որ Թոքախտը իր բոլոր տեսակներով, բուն է դնում ռզարգանում այն տեղերում, որտեղ բնակարանները բաւարար լուսաւոր չեն: Լոյսը, յիշել բժիշկների ասելով, տուբերկուլէօզի մանրէի ամենաուժեղ թշնամին է. ուրեմն կարող է Թոքախտի դէմ ամենազօրեղ զէնքը լինել:

Ահա այդ ապացոյցները. Փարիզի 80 հազար տներից 5243.ը տուբերկուլէօզի բուն են, այդ վարակիչ հիւանդութեան իսկական բնակավայրը: Այդ բնակարաններում 1894 թուի Յունուարի 1-ից մինչև 1905 թուի Յունուարի 1-ը ամեն տարի 100 մահուան զէպքում 38 տոկոսը տուբերկուլէօզով էր: Երևաց որ բոլոր այդ 5243 տները պատկանում են Փարիզի այն տներին, որոնք բոլորից աւելի զուրկ են լուսից և որոնց մէջ միշտ կիսախաւար է տիրում: Ընդհակառակը լուսաւոր տներից և ոչ մէկը տուբերկուլէօզի կողմից ոչ մի վտանգ չէ ներկայացնում. այդ տեսակ բնակարաններում Թոքախտից մեռնողների տոկոսը ամենապակասն է եղել: Այս դէպքում թուա-

Նշանների ցուցումները այնքան համոզիչ և պերճախօս ապացոյցներ են, որ յօդուածագիրը իր վերոյիշեալ աշխատութեան վերջաբանում ասում է. «Թոքախտն ամենից առաջ խաւարի հիւանդութիւն է»: Ուշադրութեան արժանի է և այն, որ Թոքախտի դէմ կուռում, լոյսի օգտաւէտ դերը բաւականանում է ոչ միայն նրանով, որ լոյսը քայքայիչ կերպով է ազդում տուբերկուլիօզի մանրէի վրայ, այլ և մարդու կազմուածքի ամենաառողջ գրգռիչ կենսական ոյժերին է պատկանում: Լոյսի ազդեցութեամբ ուժեղանում է մեր կազմուածքի ամբողջ նիւթերի փոխանակութիւնը. իսկ Թոքախտի դէմ կուռում այդ կարևոր է: Արդէն յայտնի է թէ ինչ օգուտ է բերում այդ տեսակ կուռում զօրեղացած սննդառութիւնը: Զօրեղացած սննդառութիւնը այն ժամանակ է օգտաւէտ, երբ աւելանում է նիւթերի փոխառութիւնը, իսկ այդ լինում է լոյսի ոյժի ազդեցութեան ժամանակ, որը զրգուում է մեր կազմուածքի կենսական ոյժը: Այստեղից առաջ է գալիս հետեւեալ ենթադրութիւնը. որտեղ չի կարելի օգտուել առատօրէն ցերեկուայ լոյսից, հարկաւոր է, տուբերկուլիօզի դէմ կուռելու համար արհեստական լուսաւորութեան դիմել: Վերջին դէպքում պէտք է գերադասել ելեքտրական լոյսը, որի ժամանակ բնակարանների առատ լուսաւորութիւնը չէ փչացնում օդը, որ ամենակործանիչ կերպով ազդում է նիւթերի փոխանակութեանց և կազմուածքի սննդառութեան վրայ ու միաժամանակ լոյսի կազդուրիչ ազդեցութիւնը ոչնչացնում է:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԻ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. Հրատարակութիւն «Արշալոյս»-ի № 1. Մարդ. Թարգմ. Մ. Վ. Բագու 1905

Կար ժամանակ, երբ մարդիկ պահանջում էին, որ հոգե-
ւորականներն իդէալական անհատներ լինէին. հոգեւորականը
պէտքէ լինէր բարեբարոյ, ամբողջ գլխով ժողովրդից բարձր,
ամենքի կարեկիցը, ամենքին օգնողը, ամենքի փոխարէն զոհ-
ուողը, մի խօսքով հոգեւորականը պէտքէ ազատ լինէր մարդ-
կային թերութիւններից ու կրքերից: Այժմ հարկաւ այս պահանջ-
ները շատ են չափաւորուել և ժողովուրդը գոհ կլինի, եթէ
հոգեւորականը լինի կրթուած և իւր պարտաւորութիւնները ճա-
նաչող անձնաւորութիւն:

«Մարդ» փոքրիկ զրոյցի հեղինակը—Մօրիս Լըմենսիէ—
հոգեւորականի վրայ նայել է վերոյիշեալ տեսակէտով և մի գիւ-
ղական քահանայի դարձրել՝ անձնագոհութեան իդէալ: Փրանս-
պրուսական պատերազմի ժամանակ Փրանսիայի մի գիւղի ազատ
հրացանակիրները սպանում են գերմանական զօրքից երեք գի-
նուոր. զօրաբաժնի հրամանատարը սպանուած զինուորների
վրէժը լուծելու համար վճռում է երեք գիւղացի հրացանի բռ-
նել: Այս գիւղացիներից մէկի կինը մանր զաւակների տէր լի-
նելով՝ յուսահատութեամբ ընկնում է ծխատէր քահանայի
ոտքերը և օգնութիւն աղերսում: Քահանան վճռում է ան-
պատճառ մահից ազատել այդ գիւղացուն և հրամանատարին
ներկայանալով՝ առաջարկում է. «ես ոչ կին և ոչ էլ զաւակներ
ունեմ, ինձ վերցրէք նորա փոխարէն»: Դաժան հրամանատարն
ընդունում է պայմանը և հետեւեալ օրն անձնագոհ քահանան
հրացանի է բռնւում:

Այս ինքնըստինքեան համակրելի զրոյցի բովանդակութիւնն
է այլանդակել մի ինչ որ Մ. Վ. և հրատարակել հաւանօրէն
ոչ «Արշալոյս» թերթը: Զարմանալի է, որ գտնւում են այս-
պիսի անպէտք թարգմանութիւնները հրատարակողներ. թար-
գմանողի հայերէն չիմանալը և գրքոյկի տպագրական խայտա-
ռակ սխալները միասին՝ բոլորովին նսեմացնում են նիւթի
արժէքը: Ահա Մ. Վ.-ի հայերէնը. «Նա որ այդ հօտի համար
երբէք չէր խնայել իւր անձը՝ նոյն խկ կեանքն զոհաբերու-
թեան չափով» (?) էջ 4: «Ահեղ (?) տեսակցութեան միտքը,
նորան սարսուռ էր ազդում, բայց քահանայի հոգեկան դրու-
թիւնը շուտով յաղթանակեց իրեն ընկճող սարսափը» (?).
էջ 5: «Շատ ցաւալի է, որ ծեր գիւղը ապաստանարան է և
դեւ Աստուծոյ համար» (?!) էջ 5: «Կարո՞ղ էք արդէօք, պ.

Կիրէ, ամենամեծ յարգանքի արժանանալ ձեր կողմից» (?) էջ. 7: «Նորա աչքերի առաջ տարածուած փուռւմ էր խախաղ արեւի շողերի մէջ շաղախուած զով կրակը» (?) էջ 11: «Ո՛րքան մանր ուրախութիւններ կային նորա երջանիկ ապրուստի մէջ, որ չէր վրդովւում ոչ խռովայոյզ ցանկութիւններով և ոչ փառասիրական ձգտումներով,— քահանայական, եկեղեցական պաշտպան պարտաւոր էր, թշուառներին մխիթարութեամբ, եղբայրական սեղան, ընդանի կենդանիների հոգս ու խնամք, պարտեղի հոգատարութիւն...» էջ 12: (Ով այս նախադասութիւնը կարողանայ վերլուծել, պ. Մ. Վ.-ից հարիւր «մարդ» պարզ և կստանայ): Լաւ կլինէր, որ թարգմանողը փոխանակ իշին «ապառ» (?) ուտացնելու և նրա «թաւապատ» գունչը շոյելու («Տիրողը տեսնելով, տաւապը թողեց ապառ ուտելն ու մօտեցաւ նորան: Քահանան... սկսեց շոյել նորա տաւոյց (?) թաւապատ դունչը...» (էջ 9) մի փոքր մտածէր քարեխղճութիւնն ասուած բանի մասին և ապա թէ հրատարակութեան տար վերոյիշեալ գոհարները:

2. Մ. Տ. ՉԻՈՏ. Հնչազ (ղատկական նուէր Տ-ցի զաղթականներին): Ս. Գե—տերբուրգ 1905 էջ 25.

Օտարասիրութիւնը հայի հին ցաւերից մէկն է. հայը թէ իւր բնիկ երկրում և թէ մանաւանդ հայրենիքից դուրս, միշտ սիրում է զարդարուել օտարի փետուրներով. նա Տաճկաստանում թրքախօս է, Ռուսաստանում ռուսախօս, Վրաստանում վիրախօս և այլն: Ոմանք այս տխուր երևոյթը բացատրում են հայի ընդունակութեամբ, որ հեշտութեամբ իւրացնում է ուրիշ օտար լեզուներ և այդպիսով բարւոքում իւր տնտեսական դրութիւնը. հազիւ թէ ճիշտ լինի այս տեսակէտը: Եթէ այդպէս լինէր՝ օտար լեզուներ իւրացնելով, հայը չպէտք է մոռացութեան տար իւր մայրենի լեզուն ու գրականութիւնը. հայը հայի հետ օտար լեզուով չպէտք է խօսէր, իւր զաւակներին օտար կրթութիւն չպէտք է տար: Ճշմարտութեանն աւելի մօտ կլինենք, եթէ հայի օտարասիրութեան պատճառը համարենք ինքնազանաչութեան թերի զարգացումը, ազգային գիտակցութեան անկատար ըմբռնումը և արտաքին հանգամանքներին շոտով յարմարուելը—նոյն իսկ եթէ սրանք կործանիչ սաղմերունին հայութեան համար: Որտեղ որ հայի օտարասիրութիւնը հասել է օտարամոլութեան՝ հայութիւնը քնջուել է և միմիայն հայանուն տապանաքարերն են մնացել. սրանք էլ հետզհետէ անյայտանում են: Խելացի և իսկապէս ընդունակ ազգերն օտար

լեզուներ սովորելով՝ երբէք անուշադրութեան ու մոռացութեան չեն մատնուած իրենց մարմին ու արիւն դարձած մայրենի լեզուն ու գրականութիւնը: Մեր դրացի վրացիք նոյն իսկ մահմեդականութիւն ընդունելուց յետոյ դարերի ընթացքում պահպանել են իրենց մայրենի լեզուն, այն ինչ Վրաստանում ապրող հայերի մեծամասնութիւնն այն աստիճանին իւրացրել է վրացերէն ու մոռացել հայերէնը որ վերջերս վրացի ազգասէրները վրացախօս հայերին անուանեցին լուսաւորչական վրացի...

Պ. Շուտի «Հնչակը» ուղղուած է թրքախօս տաճկահայերին և լի է դառն ճամարտութիւններով. տաճկահայ գաղթականը նոյն իսկ օտարութեան մէջ (Սև ծովի ափերին) խօսում է տաճկերէն և մոռացութեան տալիս իւր մայրենի լեզուն. զարմանալի՜ բան. տաճկահայ գաղթականը ատելով ատում ու զգում է տաճիկներից, նրանց է համարում իւր դժբաղդութիւնների ու թշուառութիւնների պատճառը, բայց միևնոյն ժամանակ նրանց լեզուով է խօսում շարունակ. սրտի ու մտքի այս հակասութեան պատճառը միմիայն ինքնաճանաչութեան պակասութիւնը կարող է լինել:

«Հնչակի» լեզուն ոռոսահայ և տաճկահայ բարբառների խառնուրդ է ներկայացնում. այս հանգամանքը հեղինակը բացատրում է նրանով, որ տաճկահայ գաղթականները հասկանան իրեն. այդ զէպքում աւելի լաւ կլինէր, եթէ գրուած լինէր մաքուր տաճկահայ բարբառով: Գրականութեան մէջ լեզուն պէտք է որոշ պահանջներին բաւականութիւն տայ և կողմնակի նպատակներին չպէտք է զոհուի:

ԲՐԻՉ

Ստացուած գրքեր

Նիկ. Լալայեանց. Արդարութեան նշանակութիւնը կեանքի մէջ. 1 ընդհանուր դատողութիւններ. Թիֆլիս. 1906.

գ. 10 կ.

Օրացոյց 1906 թուի ս. էջմիածին ապած. նուէր Ազգիս Վեհ. Հայրապետից.

» հրատ. ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց Կ. Պօլսոյ:

Արսէն ա. ք. Բագրատունի. Բարի մայր Մարիամը. Թիֆլիս 1905. գ. 20 կ.

Կանոնք Ներսէսի Բ. կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի. աշխ. Արսէն Վ. Ղլտճեան, արտ. Արարատից: Վաղարշապատ. 1905.

Կանոնք Պարտաւի ազգ. ժողովի (Սիոնի կաթողիկոսի). աշխ. նոյնի, արտ. Արարատից. Վաղարշապատ, 1905.

Օրացոյց 1906 թ. Լոյս. ծոցի և պատի. հրատարակութիւն Եղիշէ Թոփչեանի. Թիֆլիս:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պատմութեան նշանաւոր դէպքերը առաջ են բերում կեանքի նոր երևոյթներ: Անցեալ տարուայ Հոկտեմբերի 17-ի հրովարտակը, որ Ռուսիոյ նորագոյն պատմութեան մէջ մի շատ նշանաւոր դէպք է, ի թիւս այլ երևոյթների, մեծ փոփոխութիւն մտցրեց և պարբերական մամուլի վիճակի մէջ:

Թերթ հրատարակելու իրաւունք ստանալը մինչև այդ հրովարտակը ամենադժուար գործերից մինն էր համարւում: Յաջողութեան դէպքում խմբագիր-հրատարակիչների համար ամենամեծ տօնն էր. որովհետև խօսելու և գրելու հնարաւորութեան հետ մէկ տեղ, թերթի տէրը նոյն իսկ նիւթապէս էր շահւում այն կողմից, որ թերթի իրաւունքը միշտ կարող էր տասնեակ հազարներով ծախուել:

Այժմ թերթի իրաւունք ձեռք բերելն արժէ միայն 3 ուրբլու մարկա:

Այս դիւրութիւնը հարիւրաւոր նոր թերթերով հարստացրեց Ռուսաստանի մամուլը:

Մեծ փոփոխութիւն մտաւ և հայ մամուլի կեանքի մէջ: Հանդէս եկան ու հանդէս են գալու նոր օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր: Հասարակական կեանքի հրատապ խնդիրների լուծման պահանջը միակերպ մտածողների խմբեր է առաջ բերում, որոնցից իւրաքանչիւրն աշխատում է իւր սեպհական օրգանն ունենալ: Որովհետև փառասիրութիւնն ու մօդան էլ մեր կեանքումը աննշան դեր չեն խաղում, ուստի և լրագրների աճման գործում աննշան դեր չեն խաղում, ուստի և լրագրների աճման գործում անմասն չեն: Այսպէս թէ այնպէս հայ պարբերական մամուլը աճում է թուով:

Մինչև 1905 թ. երկրորդ կէսը Կովկասի հայալեզու թերթերն էին «Նոր-Դար», «Մշակ», ամսագրերը՝ Լուծայ, Մուրճ, Աղբիւր, Շաբաթաթերթ՝ Տարագ. երկշաբաթ.՝ Առողջապահիկ,

Նոր աւելացել են «Արշալոյս», «Յառաջ» օրաթերթերը, «Ընկեր» Հովիւ, շաբաթաթերթերը: Շուտով լոյս են տեսնելու «Հայրենիք» օրաթերթն և նոյնանուն ու «Աշխատանք» շաբաթաթերթերը, «Կուկուրիկու» և «Սափրիչ» երգիծարանական թերթերը: Անշուշտ ետևից գալու են և ուրիշ տեսակ տեսակ թերթեր:

Երևոյթն ուրախալի է, որովհետև հիւ չի կամենայ որ իւր ազգի գրականութիւնը մամուլի նոր տեսակներով ճոխանայ, հաւ ընթերցողների թիւն աւելանայ, ազգը կենսական խնդիրներով պրաղուի և այլն:

Սակայն ամենապահմ գաղափարներն ինչպէս ամենաքնքոյ ծաղիկը կոպիտ ձեռքերում, հասարակ շարժառիթով արագապէս աղաւաղուել, փշնաւ կարող են: Մենք հոգով ցանկանում ենք որ մեր նոր խմբագիրները լոկ մաքուր շարժառիթներով, այսինքն յանուն գաղափարի և ոչ անձնական շահի կամ փառասիրութեան համար հրատարակէին իրենց թերթերը: Մի երկու խօսք նոր թերթերի մասին:

«Հովիւ» հոգևոր-բարոյական շաբաթաթերթը իւր համարնպատակ է դրել մեր եկեղեցու կենսական խնդիրների լուծումը, բարեկարգութիւնը, եկեղեցականութեան վիճակի բարելաւումը, այսինքն այն՝ ինչ որ պիտի անէր ս. Էջմիածնի պաշտօնական «Աբարատը», որի ձայնը էլ չի լսում: Նշանակալից են, ուստի և առանձին շնչով ենք արտատպում խմբագրի հետևեալ խօսքերը.

«Ամեն միւր եկեղեցական դասից իւր ասելիքը, ցաւը, դարդն ու նեղութիւնները կարող է Հովուի միջոցով հրապարակի վրայ դնել և հասարակաց դատաստանին յանձնել՝ հաստատ համոզուած լինելով, որ անիրաւութիւնը, անարդարութիւնը, սիմօնականութիւնը, կամայականութիւնը և առ հասարակ ամեն մի թշնամական գործողութիւն շարունակ կհարուածուին, զրկանք կրողները և հալածուածները կպաշտպանուեն...»

Իցիւ թէ այդպէս տանէր Հովիւն իւր գործը:

«Ընկեր» հասարակական-գրական շաբաթաթերթը նպատակ է ընտրել ծառայել «Երրորդ և չորրորդ դասակարգերի»՝ գիւղական և բանւորական դասի վիճակի բարւոքմանը: Նա առանձնապէս շնչում է մի «հինգերորդ դասակարգ» մի ամենատառապեալ դասակարգ՝ հայ ժողովուրդը, որին «աններելի յանցաւորութեամբ մոռացութեան են տալիս երոպական բոլոր առաջադէմ գործիչները»:

«Ընկերը» իւր գաղափարներով բաւական տարբեր է մեր

արդի սովորական մամուլից. նա ուխտում է ծառայել լոկ զա-
ղափարին, մերժում է անձնական շահը, յենում է աւելի մըտ-
քի և հոգու վերաճնութեան վրայ, որ միակ ուղիղ միջոցն է
կեանքի վերաճնութեան, քան քաղաքական հանգամանքների
և արտաքին երևոյթների:

Այսպէս է մեր ոտացած ընդհանուր տպաւորութիւնը «Ըն-
կերի» 1 համարից:

«Յառաջ» օրաթերթը մինչև այժմ միայն մի քանի համար
«Լրատու» է հրատարակել: Թերթի հրատարակութիւնը մօտ
օրերս սկսուելու է: Հրատարակութիւնից յետոյ կ'իստենք թէ
նրա և թէ հետզհետէ հրատարակուելիք թերթերի մասին:

Բոլորին էլ սրտով յաջողութիւն ենք ցանկանում, եթէ միայն
իրենց ընտրած նպատակներին հաւատարիմ են մնալու և
բարձր են պահելու մամուլի դիրքը:

Լոյս են տեսել պ. Եղիշէ Թովչեանի 1906 թ. պատի և
ծոցի օրացոյցները: Պ. Թովչեանն առհասարակ իւր օրացոյց-
ները հնարաւորութեան չափով ճոխ բովանդակութեամբ է տա-
լիս: Պատի օրացոյցի տախտակն այս տարի զարգարուած է
հայ խմբագիրների պատկերներով:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մղձաւանջ. Գանձակի կոտորածը. նոր հայ նահատակներ. հետաքրքրական զուգադիպումներ. զենքերով Մալաթիան եւ հաշտարտը պատգամաւորութիւն Գանձակում. թուրքերը նախադատակ. զեն. Ծլէյշէրի արդարամտութիւնը. Տակաշվիլու փախուստը. դարձեալ համբայրներ. թուրքերի արշաւանքը հայերի վերայ Թիֆլիսում. հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը. քաջերի հերոսական կռիւը թուրքերի հետ. սօցիալ դէմօկրատները որպէս միջնորդ կռուողների մէջ եւ նոցա նահանջելը. թուրքերի յարձակումները երկամեղու գծի եւ գաւառների վերայ. հայ եւ թուրք պատգամաւորների խաղաղարար ժողով. եկեղեցու անգործութիւնը կոտորածի նկատմամբ. ու. Առաջնորդի ժողովարարութիւնը ի նպաստ կարօտեալների. Վահի ժամանումը Տփլիս. Հայրապետի եւ Փոխարքայի փոխադարձ այցելութիւնները. Հին Ներսիսեան դպրոցի շէնքը կրակի եւ աւարի մատնուած. զինուորական գրութիւն. բնդիւնուր քաղաքական գործադուլ. Թիֆլիսի կոնսիստորի ծառայողների գործադուլը:— Ներքին լուրեր:— Նամակներ խմբագրութեան:

Գիտե՛ս ինչ է մղձաւանջը, ընթերցող:— Տաժանելի երևոյթ է մղձաւանջը, հոգին ու մարմին ի միասին կաշկանդող մի սոսկալի տագնապ: Գիշերուան խաւարում քնած ժամանակէ քեզ թւում է թէ դարձում ես. ուզում ես շարժուել՝ չես կարող, ընդարձացած են ջգերդ, կաշկանդուած մարմնիդ անդամները. ուզում ես ձայն հանել, չես կարողանում. կարծես. մի անհրկոյթ հրէշ կոկորդզ սեղմել է, լեզուդ շղթայել: Սիրտդ պատռուում է այս քարացած դրութեան մէջ. դու քարացել ես հոգով ու մարմնով եւ գիտակցում ես այդ տագնապը: Մղձաւանջը տեսւմ է մէկ-երկու րոպէ, մինչև որ գիտակցութիւնդ պարզուում է, թափով շարժում ես մարմինդ, անհրկոյթ հրէշը փախչում է, դու զգում ես թէ կեանքը դեռ չի խուսափել քեզնից: Ազատութեան ջնշով վեր ու վար է դառնում սիրտդ:

Հոգեբանական այս կարճատե մղձաւանջը միայն նման է պատմական այն մղձաւանջին, որին 8 երկար ու ձիգ օր ենթարկուած էինք մենք Տփլիսում, բայց նրա նման մաշող չէ, եւ ոչ նրա նման սոսկալի:

Քաջուած ես դուռ ու լուսամուտը փակ տնակիդ խուլ անկիւնը, քաղաքի բոլոր դռները փակ, կեանքը մեռած, իշխանութիւնն աներևոյթ. բարոյական այս խաւարի մէջ օր ու գիշեր հրաշէկ գնդակներ են որ սուրալով ճեղքում են օդն այս ու այն կողմ, սուր է որ շողում է, արիւն՝ որ հոսում: Տանդ մէջը կարկամած մնացել ես: Մղձաւանջն է սա, պատմական մղձաւանջ:

Այս անօրինակ երևոյթը Կովկասի Հայոց անմեղ ջարդն է, որ զօրեղ արձագանքով կրկնուեցաւ Տփլիսում, Կովկասի մայրաքաղաքում, փոխարքայի աչքի առաջ:

Տփլիսի կոտորածի կարմիր նշանը Գանձակը տուեց:

Տասն ամսեայ Հայ-թրքական կոտորածների ժամանակ Գանձակի խաղաղութիւնը վրդովուած չէր և ոչ մի բանով. հայ ու թուրք թէև զինուած հեռաւոր արիւնհեղութեանց ազդեցութեամբ, բայց հաշտ էին և խաղաղ:

Ասպատակաւորների պատմութիւնից յայտնի է թէ Հոններն ու թաթարները, ուր իրենց ոտքն էին դնում, այնտեղ միայն փոշի էր բարձրանում նրանց ետևից:

Գանձակի տխրահռչակ գեներալ նահանգապետ Տակաշլիին որոնել ու պատմութեան մէջ միայն Հոնների ու թաթարների դափնիներին է հաւանել: Սա ուր ոտք է դնում, այնտեղ հայկական կեանքը մեռնում է, սրա առաջից արիւն է հոսում, ետևից հրդէհն է լափում հայոց քաղաքներն ու թաղերը:

Շուշու կողմերն էր գեներալ Տակաշլիին. Զանգեզուրի հայոց գիւղերն ասպատակուեցան թրքաց ձեռքով: Մօտեցաւ քաղաքին՝ ոգևորութեան կրակը բորբոքեց Շուշու թուրքերին, իսկ հրդեհը հողին հաւասարեց պատմական Շուշին, Հայոց 400 ընտիր տներն իրենց բերք ու բարիքով: Տակաշլիին մի ժպիտ բեռեցիով Շուշու աւերակների վրայ, Գանձակ եկաւ:

Գար ժամանակ, երբ Պոռմէթէոսը իւր անձը տանջանքների մատնելով երկնքի աստուածներից կրակ ու լոյս փախցրեց, որ խաւար ու սառած մարդկութիւնը լոյս ու ջերմութիւն ունենայ: Գեներալ Տակաշլիին դժոխքի կրակներից է փախցրել կրակը, որ հայոց գիւղ ու քաղաքները հրդեհէ թուրքաց ձեռքով, ճիշտ այնպէս ինչպէս Նակաշիձէն Բագուում: Նա հասաւ Գանձակ. և խաղաղ Գանձակի վրայ թուրքերի գնդակների տարափը տեղաց. կողոպտուեցան Հայոց եկեղեցու կալուածները, հայ ժողովրդի վաճառատները, բարձրացաւ հրդեհի ծուխը, այրուեց հայ ժողովրդի կալուածներն ու տները. հարիւրաւոր նոր հայ նահատակների արիւնով ցօղուեցաւ Անդրէկի պսակը, որով այժմ Տակաշլիին էր զարդարել իւր ճակատը:

Ի դէպ. Զգիտենք մեր ազգայինները ուշադրութիւն դա՝ րել են հետեւեալ հանգամանքների վրայ թէ ոչ. գեներալ Տակայշիլին անփառունակ անմահացած իշխան Նակաշիճէի մօտիկ աղգականն է: Կովկասի կառավարութիւնը երբ վերջնի մահից յետոյ առաջինն էր նշանակում գեներալ նահանգապետ, արդեօք չգիտէր այդ արենակցութիւնը, թէ կուզէր երկու վրէժ լուծել խեղճ հայ ժողովրդից, գառները գայլին պահ տալով:

Աւերի հետաքրքիր և խորին ուշադրութեան արժանի հանգամանք. Շուշու Հայոց այժմեան առաջնորդը բոլորքել էր Տակայշիլու անարդար գործերի վրայ, Տակայշիլին զրանից յետոյ մօտեցաւ Շուշուն և... Շուշին բրիչակ դարձաւ:

Փանձակի, յաջորդը բոլորքից Տակայշիլու վրայ, բողոքը լրագրերում հրատարակուեցաւ: Տակայշիլին դրանից յետոյ Փանձակ մտաւ և... Փանձակն էլ աւերակ դարձաւ:

Արդեօք իրերի այս դասուորութիւնը պատահական զուգահիստութիւն է թէ...

Շարունակենք մեր խօսքը:

Փոստն ու հեռագիրը վաղարած էին. Փանձակի ջարդը պատմելու եկել էին ճանապարհներից Տփլիս փախած հայերը: Հեռագիր ստացել էր միայն կառավարութիւնը: Հայերի խնդրանք Փոխարքան խոստացիլ էր իւր օգնական գեներալ Մալամային ղրկել Փանձակ կոտորածի առաջն առնելու համար: Նոյն երկույ քաղաքի զանազան կուսակցութիւնների ժողովում քաղաքապետի նախագահութեամբ ընտրւում են մի իւրմը մարդիկ զանազան ազգութիւններից, որոնք թուրք հոգևորականութեան և ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ պիտի գնային Փանձակ հաշտութեան միսիան կատարելու:

Քաղաքապետին երեք հետևորդներով անձամբ ղիմել էր և Լուսայի աշխատակից Տ. Բենիկ վարդապետին, յայտնելով որ ժողովի ընտրելիներից մէկն էլ նա է, ուստի խնդրում են որ նա էլ գնայ: Սակայն վերջինս իւր զօրեղ պատճառաբանութեամբ հրաժարուեցաւ գնալուց:

Տփլիսի հաշտարար մարմինը գեներալ Մալամայի հետ 20-ի գիշերը Փանձակ գնաց: Հետզհետէ ստացւող տեղեկութիւնները հաստատեցին որ Փանձակումն էլ նախապարձակ են եղել թուրքերը, որոնք առաջին օրում մօտ 50 հայ են կոտորել: Դրանից եկած ու ներսում պատրաստուած թուրք հրոսակների առաջն առել է տեղական բերդապահ գնդի հրամանատար՝ գեներալ Ֆլէյշերը թուրքերի վրայ թնդանօթ բանալով: Լուսայ

Ֆելեյշերի արդարամիտ և ազնիւ վերաբերմունքը աւելի ևս ամօթահար է արել գեներալ Տակայշիլուն և մերկացրել նրա հոգին: Տակայշիլին նոյն օրուանից, ասում են, երկաթուղու գնացքով դէպի Բագու գնալով անյայտացել է: Ո՞ւր է նա, առ այժմ յայտնի չէ: Թերևս դէպի Պետերբուրգ, Տրեպովից և Գոլիցինից իւր արդար վարձատրութիւնն ստանալու սև ու նարդար գործի համար:

Գանձակի գեներալ նահանգապետ է նշանակուած Ֆլայշերը:

Պաղաղարար խումբը հոգեորականութեան գլխաւորութեամբ շրջել է հայոց ութուրբաց թաղերը, նոյն խոստումներ, նոյն երգումներ, գուցէ նոյն համբոյրներն ու նոյն կոմեդիան, որով բազմիցս լրբացրին կիսավայրենի թուրքերին:

Ինչոր տասն ամիս շարունակ կատարուում էր գաւառական քաղաքներում ու գիւղերում Կովկասի կենդրոնական իշխանութեան աչքից հեռու, նոյնը կրկնուեցաւ նաև Կովկասի մայրաքաղաքում, փոխարքայի աթոռանիստում:

Գանձակի կոտորածը Տփիսիսի ջարդի կանխանշանն եղաւ: Նոյեմբերի 22-ն էր, երեքշաբթի օրը, երբ մի քանի օր շարունակ տարածուող լուրերը, թէ հայերի գլխին գալիք կայ թուրքերից, արդարացան: Նախընթաց երեկոյեան կաթուղիական փողոցում ազգաւ ոչ հայ մի պատանի սպանուած է մի պահակի (ГОРОДОВОЙ): Հաւարուած թոյնը հայերի գլխին թափելու առիթն ասում են այս սպանութիւնն է եղել: Զէ՞ որ վրացին, ոռւսը, թուրքը, լեզգին, չերքեզը որևէ յանցանք եթէ գործի, տիրող նախապաշարուած հոգու առաջ յանցաւորը հայն է: Եւ ահա մոլեգնած թուրքն, ինչպէս զևի ձեռքում գործող խարազան, յանդգնում է և Տփիսիսում պատուհասել հային:

Ամսի 22-ին յանկարծ թրքական թաղի գաղտնարաններից գնդակների տարափ է տեղում հարևան հայերի և նրանց տների վրայ:

Կառավարութեան և ոստիկանութեան կողմից՝ նոյն հերոսական անսիրտ անտարբերութիւն, որպիսին միշտ արձանացել է գաւառներում հայ նահատակների կողքին:

Հայ ժողովուրդը միանգամայն անօգնական զգալով իրեն, ինքնապաշտպանութեան ոգով զինուեցաւ: Զէնք չունեցող հայը սրտի մոմուռով դռնէդուռ ընկած զէնք էր աղերսում, զէնք ունեցողն, ով ինչ ունէր, տանից դուրս գալով իւր տան առջև կազմ ու պատրաստ կեցած յարձակուող թուրք խուժանին էր սպասում գիշեր ու ցերեկ: Քաղաքի բոլոր թաղերը, բոլոր փո-

փողոցները զինուած հայութեամբ էր զարդարուած: Ո՛վ կը համարձակուէր միմանը այդ փողոցներով անցնել, կառքով թէ հետիոտն, որ համարձակուէր չկանգնել և հաշիւ չտալ թէ ով է ինքը՝ հայ, ծպտեալ թուրք թէ խուլիգան: Երկչոտները սիրտ էին առել, քաջասիրտները հերոսութեան ծարաւել:

Այս վիճակն ընդհանուր էր հայկական բոլոր թաղերի համար. առաւել խիտ էին պահապանների շարքերը թրքական թաղերին կից փողոցներում:

Կոտի դաշտը թրքական թաղն էր, մէյդան կոչուած մասը: Արիւնընդուշտ թաթարները շէնքերի մէջ յարմարագոյն դիրքերում ամրանալով՝ անողորմ կրակ էին տեղում հայոց մասի, հայ մարդկանց վրայ:

Ստկայն անպարտելի է մեր «փոքրիկ ածուն», մեր սիրելի հայ ազգը, երբ միութեան սէրն ու ինքնապաշտպանութեան հոգին է զարթնում նրա սրտում:

Թրքական հրազէնների առաջին ձայների հետ մէկտեղ, չդիտես թէ ուստի բուսաւ հայ քաջերի զինեալ գունդը: Գարնան պէս դալար, հրեշտակի պէս համարձակ, դեի պէս ճարպիկ զինեալ քաջերը սուրալով թռան Սուլուկի սարը: Սողունները մթին ձորակն են սիրում, արծիւները լեռների կատարը: «Դաշնակցութեան» հայ քաջերը արծուի թևերով սարի կատարը թառեցան, աւերակ բերդի դիրքերը գրաւեցին: Նրանք խմբերի բաժանուելով լեռան կողերն ոտքի տակ առին:

Ահա մի խումբ. նրանց առջև կանգնած է տասնապետը՝ դիտակն աչքերին. դիտակն իջաւ աչքերից, նրա ցուցամատով ուղղութեամբ ինչպէս մի փողից որոտացին քաջերի հրացանները: Երկրորդ խումբը բերդի պարսպից, երրորդը ժայռերի տակից, չորրորդը կրճի վրայ ընկած դարանած քաջերի հրացաններից... Ինչպէս հուր տեղացող երկինք նրանք շանթահալ էին անում ձորակը, ուր նենգ թաթարն էր ապաւինել:

Մէյդանի սահմանում, թուրք հրոսակների գրոհը զսպելու համար պարսպացած կեցած էին նոյն քաջերի ուրիշ ընկերներ, ժրոնց սլացող զնդակներն անշեղ ու շիշտակի խուժում էին զարանակալած թուրքերի անների լուսամուտներից, ներս էին քշում փողոցներում գլուխ ցցած յանդուգներին և կամ դիաթաւալ գլորում նրանց փողոցի մէջ:

Պատերազմողները միայն Տփլիսի թուրքերը չէին, դա լէգէոն էր, Ղազախ-Բօրչալուից սողալով Տփլիս մտած արիւն նարբուք, հայի բերքն ու բարիքը կողոպտելու եկած գաւառացիք:

Զարմանք, հատ հատ ճամբորդների մուտքն ի Տփլիս, միշտ նկատող ոստիկանութիւնը, չէ նկատել զինեալ ամբոխի մուտքը...

Երկժամեայ անեղ հրացանաձգութիւնից յետոյ, լոնցին թուրքերը. հայ քաջերի որոտն էլ պատասխան չունէր, էլ թուրք չէր երևում, որին բարե տանէր հայ կտրիճի գնդակը: Պէտք էր խնայել փամփուշտ: Լոնցին և մերոնք: Կօշորի ճանապարհով դէպի սարն էին շտապում կառքեր. նրանց մէջ հայ օրիորդներ ու տիկիւններն էին նստած. նրանք անօթցած քաջարի եղբարց հաց, ուտելիք ու քաջալիւրութիւն էին տանում:

Գիշերուան մութն իջաւ. էլ աչք չէր զօրում տեսնել դիրքերը, ուր պիտի հայ քաջերը մնային և գիշերնէրը:

«Ապրիք հայ քաջեր, արեւշատութիւն ձեզ եղբայրներ՝ թուում է ինձ թէ Աւարայրի քաջաց արեան շիթերիցն էք ծլել դուք, մրմնջացիւք, երանի թէ հայրենի հողից երբէք չկտրուէիք դուք» ու պիտարանից ցած իջնելով տէր բաբայի հետ փողոց իջանք շրջելու, մեր շուրջը քաջալիւրելու...

Տփլիսի կուրը տակց 8 օր, գիշեր ու ցերեկ, ընդհատումներով: Կռուին վերջ տալու համար (իբր թէ) կառավարութիւնը ձեռնպահ մնալով, իրաւունքը 500 զինեալ սօցեալ-դեմոկրատի յանձնեց, որոնք իբրև «չեզոք» տարր պիտի զսպէին յարձակւողներին: Նրանք հայերի և թուրքերի ընդհարման գիծը բռնեցին: Հայերը միջնորդ տարրի բարեմտութեանը հաւատ ընծայելով լոնցին: Արնխում թուրքերը շուտով արտայայտեցին իրենց ներքինը և այս անգամ հաշտարար զինեալ բանակի վերայ կրակ բացին, սօցիալ-դեմոկրատներին մէկին սպանելով և մի քանիսին վիրաւորելով: Սոքա իրենց դերը վերջացած համարեցին. քաջուեցան, կառավարութիւնը իւր տուած գէնքերը յետ առաւ նրանցից: Զինուորականները որոնք տրտունջ էին բարձրացրել սօց.-դեմոկրատներին գէնք բաժանելու և քաղաքի պահպանութիւնը նրանց յանձնելու առթիւ, իրենց վրայ առան հայ-թրքական կռուին վերջ տալու խնդիրը: Կռուի ութերորդ օրում պետական զօրքի մի վաշտ դիրքեր գրաւելով հայ քաջերի օգնութեամբ կրակ բաց արաւ թրքական որջերի վրայ, որտեղից նրանք գնդակ էին տեղում, և վերջ տուաւ:

Տփլիսի կռուում թուրքերը բաղձաթիւ գոհեր տուին. հայերն անհամեմատ քիչ: Սակայն ինչպէս ամենուրեք, տնտեսական փնասը հայինն էր և այստեղ. թուրքերը մի քանի Հայոց գործարաններ ու խանութներ այրեցին: Խաղաղութիւնը վերականգնելուց յետոյ հանդէս եկան նոյն ծիծաղելի «հաշտու-

թիւնները՝ թրքաց և Հայոց մէջ, հոգևոր և մարմնաւոր պարագլուխների ղեկավարութեամբ:

Մենք կարծում էինք թէ Տփլիսի հայ-թրքական ընդհարումը մի զօրեղ ու ակնյայտնի փաստ կլինէր կառավարութեան և մեր հարեան ազգերի ձեռքում թուրքերի վայրագութիւնն ու յանցաւորութիւնն ապացուցանելու համար: Բայց զարմանքը մեզ պատեց, երբ կարդացինք Կովկասի փոխարքայի հետագիրը թագաւոր Կայսեր, որի մէջ Կոմսը ղեկուցանում է թէ. «բանուորական կուսակցութեան մի վկայութեամբ Տփլիսի կռիւն էլ հայերն են սկսել»:

Տփլիսի ընդհարումը արձագանք գտաւ անդրկովկասեան երկաթուղու ամբողջ գծի վրայ և գաւառներում: Բազուից մինչև Սանահին թուրքերը յարձակումներ էին գործում կայարանների և վագոնների վրայ, դուրս կորզում անմեղ անպաշտպան հայ ուղևորներին ու մորթում նրանց երկաթուղու վարչութեան, տեղական ժանդարմների և պահակների աչքի առաջ. ոչ ոք անմեղ նահատակներին չէր պաշտպանում, ոչ ոք զսպում թրքական վայրագ կատաղութիւնը:

Կարգ ու կանոն պահպանելու, ոճիրները տեղն ու տեղը պատժելու պարտաւոր այդ աստիճանաւորներն ու զինուորները առարկում էին կամ իրենք սակաւ են և վախենում են թուրքերին ընդդիմանալ, կամ դիմողներին պատասխանում էին «հրամայուած չէ մեզ ընդդիմանալ թուրքին կամ պաշտպանել հային»։ Տփլիսի և Գանձակի արնգոյն դէպքերից յետոյ գաւառների գրութիւնն առաւել տագնապալից դարձաւ: Աննշան ընդհարումներով գիւղեր ու քաղաքներ աւերի ու կրակի են մատնւում. գեկտեմբերի վերջերին և յունուարի սկզբներին գաւառներից հասնող տեղեկութիւնները սրտածմլիկ և աղետարար են: Շուշին սովամահ է լինում, որովհետեւ Եւլախից ճանապարհը թրքաց ձեռքումն է, Գանձակի ու Շուշուայ գիւղերը տառապանքի դառնութեան վերջին կաթիլներն են ծծում: Շատ հայ գիւղերի մնացորդ բնակիչները իրենց տների հրդեհուելուց լեռնոյ ցրուել են ուրիշ գիւղեր ու պատսպարան գտել, շատերը Տփլիս են եկել. եկել են նաև այնպիսի հայեր՝ այր թէ կին, ծեր թէ մանուկ, որոնք բռնի թրքացած են, որոնք մահից ազատուելու համար ուրացել են իրենց հաւատը քրիստոնէայ Ռուսաստանում և մահմեդական են դարձել: Այրւում ու աւերւում են Ղազախի գիւղերը, Նուխու գիւղերը: Յունուարի սկզբում կարճատև խաղաղութիւնից յետոյ, ընդհարումներն սկսւում են Բագուում, Երևանում, Շուշում և ուրիշ տեղեր: Հայոց

փորձութեան բաժակը լցնում են Պարսկաստանից հաղորդուող լուրերը: Լսում է թէ աֆսեղ էլ թուրքերից գրգռուած պարսիկ ժողովուրդը սկսել է կողոպտել հային, աւերել նրա տունը, կոտորել նրան: Երանի թէ սուտ լինի: Կոտորում են հայերին Տաճկաստանում, կոտորում են Ռուսաստանում, կոտորում են գուցէ Պարսկաստանում: Էլ տեղ չկայ, էլ անկիւն չկայ, որ հայն ապաւինի, էլ արդարութիւն չկայ, որ փրկէ հային...

Այդ սոսկալի դրութեան մէջ եթէ մի յարաբերական մխիթարութիւն կայ հայի համար, այդ այն է, որ հայ երիտասարդութիւնը ինքնապաշտպանութեան ոգով զինուած դիմադրում է թուրքին, լուծում է վրէժը. եթէ հայ ժողովուրդը մեռնում է, մեռնում է արիաբար, թրքական գիւղերի աւերն ու կրակը, թրքական դիակներ ի կոյտերը հանգչող աչքերով վերջին տեսարանն են լինում, գուցէ և քաղցրացնում են մի փոքր մահացողի հոգեվարքը. միակ սուրբ ինքնախարութիւն որ կարող է մխիթարութիւն հասարակել քաջաբար ընկնող և անմեղ մահացող հայի համար:

Բայց ուր կը տանի մեզ այս դրութիւնը. ի՞նչ շահ ունի այս անմիտ կոտորածից հայը կամ թուրքը ոչ մի շահ, ոչ մի արդիւնք: Երկու ազգին էլ սպասում է դառնագոյն կացութիւն, տանջող զղջումն, իսկ երկուսի վրայ թշնամու դիւական ծիծաղը պիտի լսուի:

Կառավարութիւնը որոշած է հայ և թուրք ներկայացուցիչներից մի ժողով կազմել և իւր ղեկավարութեամբ կոտորածները դադարեցնելու հնարներ ծրագրել: Երկու ազգութիւններից այդ ժողովի համար պատգամաւորներ են ընտրուած երկար ու բարակ, իսկ կոտորածը շարունակուում է մէկ այս մէկ այն տեղում:

Ազգային աղէտների ժամանակ Հայոց ժողովրդական եկեղեցին միշտ իւր բարձրութեան վրայ կանգնելով հերոսական ջանքերով պաշտպանել է ազգը, փրկելով նրան ոչնչացումից: Այս ճշմարտութիւնը մեր ազգային պատմութեան վաւերական կնիքն է:

Բայց վերջին աղէտալի օրերում, ամաչելով պիտի ասենք, որ մեր եկեղեցին իւր պարտքը պատշաճաւոր չափով չկատարեց: Տփլիսը Կովկասի ազգերի մտաւոր կենդրոնն է. թէ կառավարչական թէ զանազան ազգային խնդիրների լուծումն և ուղղութիւն տալը Տփլիսից է կախուած: Մինչդեռ հենց այստեղ մեր եկեղեցին իւր ամբողջ հոգևորականութեամբ ոչ մի դրական ջանք գործ չդրեց ժողովրդին աղէտից ազատելու կամ:

զոնէ յուսարեկներին քաջալերելու, իշխանութեան առաջ զօրեղ միջնորդութիւններ անելու և այլն: Խօսքի և զործի ազատութեան այս պատմական մոմէնտին, երբ ամենայն կուսակցութիւն ազատ ու բացօդեալ իւր քարոզն էր կարդում, իւր ճառն էր ճառում, իւր գործն էր կազմակերպում, միայն լուռ մնաց Հայոց եկեղեցին, որ կոչւումով քարոզող պիտի լինի: Մի խօսք, մի քարոզ չլսեց ժողովուրդը եկեղեցու բնօրինակ քաջալերական, միխթարական, սխալանքներից զգուշացնող և այլն:

Այս վարմունքը մեր եկեղեցու ոգուն ու անցեալին հակառակ է:

Անցեալ տարի մի քաղաքագլուխ, մի քաջարի վերմիշեան իւր ազգու միջամտութեամբ գրեթէ կովկասի հայ-թրքական ընդհարումների վրայ զօրեղապէս ազդեց: Նոյնը և աւելին կարող էր անել Տփլիսի հոգևոր իշխանութիւնը, որ կամ անտարբերութիւնից կամ անկարողութիւնից լուռ, անգործ մնաց և եկեղեցին էլ համբ, անկենդան մի հաստատութիւն դառնալով՝ նսեմացաւ ժողովրդի աչքում:

Մեր Հոգևոր իշխանութիւնը դեռ «սուտ էր» համարում էր կանխօրէն սեղեկացնում էին թէ թուրքերը վճռել են ջարդել հայերին: Իսկ երբ այդ «սուտ»ը կարմիր իրականութեան փոխուեցաւ, այն ժամանակ միայն մեր պետերն սկսան նոյն ծիծաղելի համբոյրները մօլլաների հետ, նոյն «խաղաղութիւն ամենեցուն»ը փողոցներում, որ մենք միշտ դատապարտել ենք:

Կոտորածների ժամանակ և յետոյ ս. թեմակալը ժողովրդի կենդանի մնացած մասի համար յիրաւի առատօրէն փող է հաւաքել բաժանելու նպատակով, շարունակ «ողորմեցարութեք» հայցելով: Ո՞վ ինչ է ասում, շատ լաւ բան է փող հաւաքելը աղքատներին խնամելը. բայց աւելի լաւը՝ աղքատութեան ու կոտորածի առաջն առնելու վրայ քրտնելը կլինէր:

Ի դէպ. եկեղեցու դիրքը բարձր պահելու համար, մենք կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է մանրամասն հաշիւ ներկայացնել հասարակութեան թէ հաւաքած գումարների և թէ նրանց գործադրութեան վերաբերութեամբ որ ժողովրդի վստահութիւնը դէպի եկեղեցականի «ողորմեցարութեք» չկորչի: Չէ՞ որ դժբաղդաբար շատ շատ հաշիւներ կան, որոնք տակաւին ոչ պարզուած ու ոչ տրուած են:

Տփլիսի կոտորածների ժամանակն էր գրեթէ երբ ազգիս ծերունազարդ հայրապետը Տփլիս ժամանեց:

Փոխարքայութիւնը վայելուչ ընդունելութեամբ պատուեց Վեհին: Վեհի ցանկութիւնը լսելով կոմս փոխարքան թէ նա

կամենում է այցելութեան գնալ, ինքը թոյլ չէր տուել որ Հայրապետն անհանգիստ լինի, նա ինքն անձամբ այցելութեան էր եկել Նորին Ս. Օծութեան: Նոր տաբուայ օրը Վեհափառ Կաթողիկոսը շնորհակալական այցելութիւն տուեց Տէր փոխարքային. իսկ ծննդեան օրը Վեհափառ Հայրապետին շնորհաւորելու եկել էին Լոմսուհի Վարանցով-Դաշկովան ուղեկցութեամբ փոխարքայի օգնական գեներալ Մալամայի, երկրորդ օգնական Սուլթան-Կրիմ Գիրէյի, շտաբի պիսարոր Գրեագնովի, Տփիսիսի գեներալ-նահանգապետ Ալիխանով-Աւարսկու, Տփիսիսի նահանգապետի և այլոց: Սիրալիբ ընդունելութեան և հաճելի խօսակցութեան մէջ նշանակալից են Աւարսկու խօսքերը, որոնցով նա վստահացրել է թէ ինքը իւր նոր գործունէութեամբ պիտի ցոյց տայ, որ ինքը հայատեաց կամ հայ հալածող չէ, որպիսի լուրեր կան իւր մասին:

Կոմս Փոխարքան հիւանդութեան պատճառով անկարող է եղել անձամբ պատուել Վեհին:

Վեհափառ Կաթողիկոսի Տփիսիսում եղած ժամանակ մի ուրիշ յայտ ցաւալի ղէպք պատահեց: Դեկտեմբերի 22 ին Ներսէս Ե. Կաթողիկոսի ձեռքով շինուած դպրանոցի մօտերքում մի ռումբ են ձգում: Ի պատասխանի այդ ռումբին կողակները կրակի մատնեցին ամբողջ շինութիւնը, կոտորեցին վարի յարկի խանութներում եղած շատ անմեղ մարդկանց, մեծ մասով հայեր: Շէնքը մի ամբողջ թաղ—կվարտալ էր բռնում, որի մէջ առևտուր անողները գրեթէ բոլորը հայեր էին: Գոյթի մի մասը տէրերից ոմանց հետ մոխրացաւ, միւս մասը կողոպտուեցաւ: Չէնքը բոլորովին այրուեց և ոչ մի փորձ չեղաւ կրակը հանգցնելու: Դպրանոցի և վաճառականների վնասը մօտ մէկ և կէս միլիօնի է հասնում:

Դրանից մի քանի օր առաջ գինուորական դրութիւնը Կրկին հրատարակուեցաւ Տփիսիսում:

Հայ-թրքական կոտորածները չեն միայն, որ հայ ազգի վրայ իբրեւ պատուհաս ծանրացան: Ռուսաստանի ընդհանուր գործադուլը իւր բոլոր մանրամասնութեամբ Կովկաս մտաւ, ուր աւելի տեղական կերպարանք ստացաւ: Դադարեց երկաթուղային երթևեկութիւնը, կանգ առան գործարանները, փակուեցան խանութներն ու առևտրական տները, ընդհատուեցաւ ուսումը բոլոր վարժարաններում, լռեց հեռագիր ու հեռախօսը, դադարեցան լրագիրներն և այլն: Մէկ խօսքով գործունէութիւնն ու կեանքը անօրինակ կերպով մեռաւ, մարդկանց համար մնաց միայն սարսափն ու անորոշութիւնը:

Այսպիսի պարագայի մէջ բնական էր, որ երկրի տնտեսական դրութիւնն ընկնէր: Ունեւորներն իրենց տնտեսածն սկսան վայելել, աղքատները մաշող զրկանքների ենթարկուեցան, օրապահիկով ապրողները քաղցած մնացին, Տփխիս քաղաքում եղած մթերքներն սպառեցան, զները բարձրացան: Սպառեց սւ նափտը, մոմը, շաքարը. որոնք ձեռք չէին ընկնում նոյն նարուստների համար: Հաց ճարելու համար ժամերով պէտք էր կանգնել հացափաճառների դռանը, ընդհարուել խընուում բազմութեան հետ:

Տնտեսական վնասը այս գործադուլի ժամանակ ամեն/ց աւելի հայ ժողովրդի վրայ ազդեց շատ հասկանալի պատճառներով:

Ի թիւս այլ հաստատութեանց ծառայողների, անակնկալ կերպով գործադուլ արին և Տփխիսի Հայոց կոնսիստորիայի ծառայողները, բուն կերպով պահանջելով, որ իրենց խղճուկ դրութիւնը բարւոքուի: «Անակնկալ» ենք ասում, որովհետև չէինք հաւատում թէ կոնսիստորի հինաւուրց տրադիցիով ճակատագրական հլութեան վարժ ծառայողը համարձակուէր պահանջ անել: Սակայն փաստը կար: Ծառայողների պահանջները նոյնքան արդար էին, որքան չափաւոր: Նրանք ոռճիկների յաւելումն էին պահանջում: «Երեսուն երեք տարի առաջ, ասում էր աստիճանաւորներից մինը, ճիշտ այն ժամանակ սկսեցի իմ ծառայութիւնը կոնսիստորում, երբ այժմեան ս. առաջնորդը դեռ սարկաւագ էր. 33 տարի յետոյ իմ ամսական ոռճիկս միայն 30 ոռւրլի է. ի՞նչպէս պահեմ ես ընտանիքս, երբ մանաւանդ ուրիշ ապագայ չունիմ այլ ևս»: Ծառայողներից ոմանք ստանում էին 18 ոռւրլի, ընտանիքի, զաւակների տէր մարդիկ:

Ծառայողների գործադուլը խստութիւնների և վիրաւորանքների հանդիպեցաւ կոնսիստորիայի կողմից. նոյն իսկ արձակումով սպառնացին: Բայց երբ ծառայողները սպառնական դիրքով հանդէս եկան յրազրութեան մէջ, կոնսիստորիան փութաց գոհացնել նրանց, այս անգամ խոհեմութիւնը գերադասելով բիւրօկրատիական իրաւունքներից:

Ուրախ ենք որ կոնսիստորի ծառայողների դրութիւնը փոքր ինչ բարւոքուեցաւ նիւթապէս և բարոյապէս:

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԱՐ

■ Մի խումբ գրականագետների Աղբիւր-Տարաղի խմբագիր պ. Տիգրան Նազարեանի հրաւերով ժողովուած նորա մօտ, որոշեցին հիմք դնել գրականագետների միութեան, որի նպատակն է հայ գրագետներից, առանց խտրութեան ուղղութիւնների և քաղաքական դաւանանքների, կազմել մի գերդաստան։ Միութեան կանոնագիրը կազմելու համար հրաւիրուած է մի առաւել բազմամարդ ընդհանուր ժողով։

■ Մեր առաջնակարգ եկեղեցականներից մէկը, Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզեանը, որ իշխ. Գօլիցիւնի ժամանակ աքսորուած էր Օրէնբուրգ Հալոց եկեղեցական կալուածների գրաւման ժամանակ, անցեալ նոյեմբերին վերադարձաւ աքսորից և մեկնեց ս. Էջմիածին։ Սրբազանը քաջառողջ է և պահպանել է գործելու իրեն յատուկ աշխոյժն ու հումադը։

■ Մեր աշխատակից Հ. Բենիկ վարդապետը, տասն երկար ամիսներ Թիֆլիսում անգործ մնալուց յետոյ, ուր հրաւիրուած էր իբրև քարոզիչ աւագ եկեղեցու ս. Առաջնորդի, վանքի միաբանութեան և պ. Երեցփոխանի ցանկութեամբ և Վեհ. Հայրապետի յատուկ հաճութեամբ, այժմ նշանակուեց Բեսարաբիայի Թեմի դպրոցական գործի ղեկավար, համաձայն հեռագրական առաջարկութեան Բեսարաբիայի Թեմի առաջնորդ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսի։ Թէ ինչն է Հ. Բենիկ վարդապետին զլացուեցաւ Տփլիսում խոստացուած պաշտօնը, որի ոռճիկն իսկ նշանակել էր իւր կողմից բարեգործ պ. Ալ. Մանթաշեանը, այդ մեզ համար մութ մնաց. այսքանը միայն լսել ենք, որ Վեհափառը զժողով է մնացել գործի այդ ելքից։

■ Մենք ստացել ենք հրատարակութեան համար Էջմիածնի ճեմարանի մի քանի նախկին աշակերտներից նամակներ ի պաշտպանութիւն ճեմարանի նախկին տեսուչ պ. Կ. Կոստանեանի, որպէս պատասխան տեղւոյս մի քանի լրագիրներում երևեցած աննպաստ յօդուածների, բայց առ այժմ վաղաժամ ենք համարում տպել։ Յանկալի է որ նախապէս խօսեն պ. Կոստանեանի հետ երկար ժամանակ պաշտօն վարող ուսուցիչներ և նորա աշակերտ-վարդապետները։

■ Նորերս, բժշկապետ պ. Բագ. Նաւասարդեանի նախաձեռնութեամբ մի ստուար խումբ զանազան դասակարգի անձինքների հիմնեց մի նոր կուսակցութիւն «Հայկազեան քաղաքակրթական միութիւն» անունով, որի ղրօշակի ներքոյ մըտնում են այն բոլոր հայերը, որոնք ընդունելով Ռուսիոյ Կայ-

սեր հոկտեմբեր 17-ի ազատարար հրովարտակը՝ կջանան իրազորձել նորան կեանքի մէջ սոսկ խաղաղ ճանապարհով, մօտենալով իրանց ծրագրով կօնստիտուցիօննօ-դէմոկրատ կուսակցութեան ուղղութեան, նայած մեր ազգային շահերին: Նոր կուսակցութիւնը կովկասը համարելով բնաշխարհ մեր և մեր հարևանների, ոչ ի բաց առեալ և կովկասեան ոսներին, պիտի կապուի նոցա հետ համերաշխութեամբ, առաջն առնէ հայ զաղթականութեան: Նորա քաղաքականութիւնը պիտի լինի՝ ազգեկիզեցու անկախութիւնը, լեզուի ազատութիւնը, բարեգործական ընկերութիւնների և ուսումնարանների ազատ պահպանութիւն և վերջապէս Տաճկաստանի և այլ հայերի բարենորոգման խնդիրը, բայց այս ամենը միմիայն կուլտուրական խաղաղ ճանապարհով:

■ Տարին նոր է սկսուած և արդէն բազմաթիւ տեղերից, մանաւանդ Պարսկաստանի խորքերից դիմուս են մեզ և խնդրում ձրիաբար «Լուծալ» ուղարկել այնտեղի գրադարաններին, մասնացոյց տնելով իրանց աղքատին վիճակը: Խմբագրութիւնս ուղարկում է որչափով որ հնարաւոր է համարում, բայց ամենքին օգնութեան հասնել անկարող է, մանաւանդ այս տարին, երբ ազգային աղէտների պատճառով, բաժանորդագրութիւնը կաղի կաղէ ընթանում: Ուստի միւսներին բաւարարութիւն կտանք, հրը բարեսէր մարդիկ «Լուծալ»ի աւելորդ օրինակներ կթողնեն խմբագրութեանս տնօրինութեան:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

I.

Գրիգորիս քահանայ Երզնկեանցը մեր կոնսիստորիայի ծառայողներէս բոլորտի արժանանալուց յետոյ գրել էր, որ կոնսիստորիայի ծառայողներս վարակուած ենք կաշառակերութեամբ, ծծում ենք ժողովրդի հիւթը և անփոյթ ենք մեր գործավարութեան մէջ: Մենք պատրաստեցինք մի ընդարձակ պատասխան այդ զրպարտութեան դէմ միառմի հերքելով բոլոր կէտերը և ընդհակառակը ցոյց տուինք նորա մըտքածայն այն շուրջ և թարմ հոսանքը, որ քանդելով կոնսիստորիայի իրաւանց ու արդարութեան թուժը՝ տգէտ, անուս և թերուս տիրացուների մերժուած գործերը առաւ ու տարաւ, քշեց ու հասցրեց, հանեց մինչև սինօդ ձեռնադրելու համար: Այս ամենը ապացուցուած էր փաստական կերպով. և որովհե-

աւ այդ մեր պատասխանը շատ իրարանցում պիտի հանէր, ուստի անհրաժեշտ էր որ ներկայացնէինք այն նորին Բարձր սրբ. թեմակալ Առաջնորդին ի գիտութիւն. և ապա թէ հրապարակ հանէինք, սակայն ս. Առաջնորդը արգելեց մեզ, ասելով թէ՝ ես ինքս կընենմ և արդիւնքը կ'հրատարակեմ լրագրի միջոցով, հեռացնելով պաշտօնից յանցաւորին:

Թիֆլիսի հայոց Կոնսիստորիայի ծառայողներ:

31 դեկտեմբերի 1905 թ.

(Ստորագրութիւններ)

Տփլիս

Ժամօրթ. Յանուն անկողմնապահութեան տպագրիչով այս նամակը, մենք չենք կարող չը յայտնել մեր հետեւել տարակոյսները: Նախ՝ Խնչպէս կարող են մի հաստատութեան ստորին պաշտօնեաները կաշառակերութեամբ վաճակում լինել, երբ վերինները մաքուր են: 2. Խնչպէս կարող է Կոնսիստորի մի անդամը «տգէտ անուս» տիրացուների մերժումը զործելին ընթացք տալ միայնակ, հասցնել սինոդ, գործն յաջողութեամբ ու տիրացուներին րահանայութեամբ պսակել տալ երբ կան միւս անդամները և նախագահը: 3. Խնչպէս կարող է բարեմասնութիւններով օժտւած հայր Երզնկեանը, որ սրբազան առաջնորդի առանձին համակրութիւնն է վայելում, այդպիսի ծանր միջադրանքներին իւր ղառնալ: 4. Խնչպէս հաւատանք թէ սրբազան առաջնորդը «փաստական» մի հերքում տպագրելու արգելք կ'դնէր: 5. Խնչ հետեանք է ունեցել այն քննութիւնը, որ սրբազան առաջնորդը խոստացել է կատարել և «յանցաւորին արձակել»: ԽՄԲ.

II.

Իմ ծխական պ. Մկրտիչ Սպարապետեանցը իւր հանգուցեալ Մօր Թադուհոյ հոգեհացի փոխարէն յանձնեց ինձ մի հարիւր ռուբլի, կէսը գործ դնելու յօգուտ Փանձակի աղէտեալ հայերի և միւս կէսը՝ Թիֆլիսի արկածեալ հայերի, որպիսի գումարը սորա հետ ներկայացնում եմ Խմբագրութեանդ տնօրէնութեան:

ԳԻԻՏ Ա. Ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

Խմբագրութիւնս յիշեալ մի հարիւր ռուբլին առանձին յայտարարութեամբ ներկայացրից Վեհափառ Կաթողիկոսին:

III.

Յարգելի խմբագիր

Բարի եղէք զետեղելու հետեւալ նամակը պատուարժան թերթիդ համարներից մէկում:

Բաց նամակ հայուհիներին.

Քոյրեր, հասել է ժամը. երբ մեզանից ամէն մէկը պարտաւոր է զիտակցաբար վերաբերուել զէպի օրուան չարիքը: Չարիքը մեծ է և վճռողական: Ազգի գոյութեան հարցն է մեր առաջը դրուած. մարդկային ամենամեծ սրբազան պարտք կայ ամեն մի անհատի վրայ: Չեոք ձեռքի տանք և միացած ոյժերով գրոհ տանք զէպի կործանիչ հրէշը, որպէս զի յաղթողը մենք լինենք, ոտքերի տակ թաւալենք օրուայ աւերիչ չարիքին, որպէս զի անէծքների արժանի նախնիքներ չլինենք մեր ապագայի նոր սերնդի համար: Յուսահատուելու, ընկճուելու օրեր չեն, այդ թուլամորթներին է յատուկ, այս սև օրերին դորանից աւելի դաւաճանութիւն չկայ: Ուրեմն զէպի գործով ինչով կարող է և ահա այդ համոզւունքն է, որ մեզ ստիպել է դիմել մի ամենահասմիտ միջոցի. կարծում ենք, որ այս համեստ միջոցով ևս կարելի է սրբել թշուառների մի կաթիլ արցունքը: Մենք ձեռնարկել ենք մի գրական գեղարուեստական ժողովածուի հրատարակութեան «Արցունքներ» վերնագրի տակ:

Ժողովածուին կմասնակցեն միայն հայուհիները. մեր ձեռքի տակ եղած նիւթերը բաւական չհամարելով, ուստի հրապարակով խնդրում ենք այն բոլոր հայուհիներին, որոնք ունեն զանազան հեղինակութիւններ (օր. բանաստ. վէպիկ. պատմուածք. նամանաւանդ վերջին զէպքերի նկարագրութիւններ) բարեհաճեն ուղարկել մեզ, որպէսզի մեր ձեռքի տակ եղած նիւթերի վերայ աւելացնելով, կարող լինենք շուտով հրատարակել «Արցունքներ» ժողովածուն, որից գոյացած զուտ արդիւնքը յատկացնում ենք աղէտից վնասուած հայերի օգտին: Որովհետև ժողովածուն զարգարուած պիտի լինի բազմաթիւ նկարներով, ուստի խնդրում ենք ուղարկել մեզ նաև վերջին զէպքերից լուսանկարները և աղէտին զոհ գնացածների լուսանկարները: Վերջին անգամ խնդրում ենք որքան կարելի է շուտով ուղարկել մեզ մեր խնդրածները: Ժողովածուին վերաբերեալ բոլոր դիմումների համար, խնդրում ենք դիմել հետեւալ հասցէով.

Г. Майкопъ (Куб. обл.) օրիորդ Զ. Բերբերեան

Յարգանք օր. Զարէլ Բերբերեան

Եղիշէ Բաղդասարեան

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՐԻ ԿՈՉԸ

Եւրօպացի հռչակաւոր գործիչները դիմում են արել Րուզ-վէլտին հայերի վիճակը թեթեացնելու նպատակով: Այդ դիմումի քովանդակութիւնն է.

«Մենք չենք կասկածում, որ դուք էլ մեզ նման խորապէս զգացուած էք, տեսնելով հայ ժողովրդի ողբալի վիճակը: Այդ ժողովուրդը նոյնպիսի ծագում ունի, ինչպէս և մենք, ու նշա-նաւոր դեր է խաղացել քաղաքակրթութեան գործում դեռ հին դարերից սկսած:

Նրան այժմ հասցրել են ծայրայեղ յուսահատութեան:

Նրան կորուստ է սպառնում այն դաժանութիւններից ու բռնութիւններից, որ գործադրում են շրջապատող մահմեդական բարբարոս տարրերը անպատիժ կերպով:

Տասը տարուց աւելի է, որ դրանք աշխատում են բնա-ջինջ անել հային:

Հայաբնակ վայրերում ապրող կամ ճանապարհորդող եւրօպացի և ամերիկացի վիճակագրացիները, դեսպանների և հիւպատոսների պաշտօնական զեկուցութիւնները միաբերան հաստատում են մեր ասածները և ճշգրիտ ու ցնցող ման-րամասնութիւններ առաջ բերում:

Հայ ազգաբնակչութեան համար չը կայ այլևս ոչ կեանքի ու գոյքի, ոչ էլ կանանց, տղամարդկանց ու երեխաների պատւի ապահովութիւն:

Նրանց շարունակ սպառնում է Ասիայում սարսափ ազդող կազմակերպւած խմբերի կողմից մշտական թալան, առևանգու-թիւն, բռնութիւն և կոտորած:

Ահա թէ ինչու մենք դիմում ենք ձեզ, նախագահ, և խնդրում միջամտութիւն այն ձևով, ինչպէս որ դուք յարմար կը համարէք, և այն ճանապարհով, որը աւելի հեղինակաւոր կը դարձնէ քաղաքակիրթ ազգի կարծիքը այն պետութիւնների

առաջ, որոնց սահմաններում տեղի են ունենում այս վայրագ տեսարանները:

Մենք համարձակուամ ենք յուսալ, որ ձեր ձայնը կը լսի Ռուսաստանի Կայսրը, որը արդէն տեղեկացրել է իր մարդապիւրեկան մտադրութիւնները մասին և ցանկութիւն է յայտնել հաստատել այդ մտադրութիւնը միջազգային համաձայնութեամբ:

Մենք խնդրում ենք ձեզանից նախաձեռնող հանդիսանալ և միւս պետութիւնների աջակցութիւնն ստանալով, տալ Օսմանեան կայսրութեան հպատակներին այն հասարակական խաղաղութիւնը և ընդհանուր կարգը, որոնց բացակայութիւնը այդ պետութեանը այնքան դժբաղդութիւններ է պատճառել և նրան վերջնական կորուստ է սպառնում»:

Ստորագրել են.

Փրանսիա—Բէրթըլօ Լէօն Բուրժուա, արքէ Լըմիր, Ա. Բրիան, Դ. Կօշէն, Ա. Լըրուաֆօլիօ, Օկտաւ Միլերօ, Ալֆրէդ Կրուազէ, Լ. Հալէվի, Կամիլ Պէլլըտան, Գաստօն Դումէրգ.

Բէլգիա—Վանտէրվիլդ, Անսէլ, Հէկտօր Դէնիս, Դէմօն—երէցփոխ:

Հօլլանդիա—Բորժէվիուս՝ նախկին մինիստր.

Անգլիա—Ստէք, Սէֆէնսօն, Մօրիսօն, Ադլին, Ղըսուէի Բէդֆօրտ:

Սօրվէզիա—Բէօրնստէրն Բեօրնսօն, Նանսէն.

Դանիա—Բրանդէս, Բայեր.

Իտալիա—Ասկօլի, Բօսսի, Սէրժի պրօֆէսօրները:(Յառաջ)

ՄԱՀԳՈՅԺ

Կ. Պօլսի Բերայի Թաղում դեկտեմբերի 20-ին կնքել է իւր մահկանացուն տիկին Ագապի Տէր-Ներսիսեանը, Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարք ամեն. Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանի քոյրը և յայտնի Միհրան Տէր-Ներսիսեանի ամուսինը: Հանգուցեալը իւրովսանն միշտ մասնակցում էր ազգային—եկեղեցական գործերին, որով և մեծ միւլթարութիւն էր պատճառում իւր սրբազան եղբօրը: Հանգուցեալի յուղարկւորութիւնը մեծ շքով կատարուել է Բերայի Սուրբ Ներորդութեան եկեղեցում և ամփոփել Շիշլիի ազգային գերեզմանատանը տոհմային դամբարանում:

Մեր խորին ցաւակցութիւնն ենք յայտնում սրբ. Օրմանեանին իւր կրած մեծ կորուստի համար:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՄԻ ՏԽՐՍ ՀՌԶԱԿ ԶՐԳԱՐՏՈՂ

«Մշակ» կոչուած թերթում հօ ծածկագրով մի զրպարտութիւն կար իմ մասին: Եւ այդ նամակին պատասխանեցի «Լուծայ»-ում «Վայ ձեզ Փարիսեցւոց կեղծաւորաց» վերնագրով:

Մի անգամ ընդ միշտ ասեմ ի լուր աշխարհի, որ 1875 թուից սկսած միմիայն և միայն Մշակ լրագիրն է, որ սխառմատիքաբար հայհոյում և զրպարտում է ինձ և կովկասի ու արտասահմանի ոչ մի ուրիշ հայ լրագիր երբէք չէ տուել ինձ Մշակի փողոցային հայհոյանքներից և ոչ մինը. սա խիստ կարեւոր մի հանգամանք է, որի պատմութիւնը մի այլ անգամ կտամ:

Դառն է ճշմարտութիւնն առհասարակ նոցա համար, որոնց դէպիպն է ստութիւն և կեղծիք. և մեր ճշմարիտ նկատողութիւններն ու անխնայ մերկացումները անշուշտ խիստ են գալարել հօի աղիքներն ու նորան դուրս քաշել թագնուած որջից: Այս անգամ նա հանդէս է եկել Հ. Առաքելեան ստորագրութեամբ նոյն թերթի 206 համարում «կուտել մեղս ի վերայ մեղաց»:

Հաւատարիմ շարունակ զրպարտելու և հակասութիւնների մէջ գլորուելու սովորութեան, «Մշակն» իւր «տխրահոշակ» գլխաւոր աշխատակցի ժանգոտ գրչով այս անգամ էլ նոյնն է անում: Առաջին յօդուածում Հօն հանդէս էր եկել որպէս նախանձախնդիր եկեղեցականութեան (այն կեղծիք էր). այս անգամ Հ. Առաքելեանի շրթունքներով արհամարհում է և հայհոյում եկեղեցականին «տէրտէրական *), մութ ոյժեր, տխրահոշակ Գիւտ քահանայ, կեղտոտ միջնորդութիւններ, կեղտոտ

*) Մեր կոչումը թ պարծանս մեր քահանայութիւնն է. այդ պատճառով Մշակը մեր թերթը կոչումէ տէրտէրական. այդ տրամաբանութեամբ Մշակը մածնային է, արովհեաւ նրա խմբադրի կոչումը մածուն մերելն է:

ակնարկներ, ոտից գլուխ թաթախուած կեղտի մէջ, անբարեխիղճ աչքակապ սրիկաներ» եւ այլն եւ այլն անուանելով: Ահա այն մարդարիտներ ընդ շարքը, որ բոլոր հայ եկեղեցիներէ ծխական, բոլոր աղղային գործերի փողոհադէի, բոլոր միջազգային կօնգրէսներում «գասախօս», Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Պորսասանի, Համադանի, Բիրմանիայի եւ պատգամաւոր, «մտաւոր տղրուկ» Հ. Առաքելեանը մեզ նուէր է բերում. մարգարիտներ, Հ. Առաքելեանի բերնին լայիզ:

Աշխարհին յայտնի է, որ Հ. Առաքելեանը հայհոյանքների մի անփոփոխ բառարան ունի, միեւնոյն մարգարտաշար բառերով հայհոյել է նա մեզ եւ ուրիշ անգամ, որին պատասխանել ենք «Լուսայում», «մտաւոր տղրուկ» յօդուածով եւ զարբէրեալ կան պապանձման դատապարտել նորան:

Բայց քննենք նաժակի միւս կէտերը:

Երբ մի չարածճի երեխայի գետին են գլորում եւ խեղդում, որ մի փոքր խելքի գայ, նա տակից հայհոյում է ու բղաւում. «կաց՝ հէրս գայ ասեմ, տէս քեզ ինչ կանի»: Նոյն վիճակի մէջ է ընկել Առաքելեանը: Մենք նորա տգեղ արարքները երեսին տալով նեղն ենք լծել. նա փոխանակ ներում խնդրելու, լալկան երեխայի նման սպառնումէ ասելով՝ կաց, Ա. Ահարոնեանը գայ ասեմ:

Ինչ կապ ունի Ահարոնեանը Առաքելեանի հետ ունեցած բանակոտի հետ:

Այս երկրորդ անգամ մենք հրապարակով հարցնում ենք Առաքելեանին. ինչ ասել է մութ ոյժեր. որոնք են մեր պատկառելի աշխատակիցներից մութ ոյժերը ՅԱԿԱՆԷ ՅԱՆՈՒԱՆԷ եւ պահանջում ենք փաստեր այդ մասին:

«Լուսման» ասումէ, թէ Մշակի խմբագիրը հաշիւ չի տուել հրատարակչական ընկերութեան դրամների եւ գոյքի. պատի պատ խօսքերը գրօշ չարժեն. տուէք հաշիւը:

«Լուսման» ասումէ, թէ եկեղեցու աղէտի ժամանակ անկիւններում թագկացաք, իսկ աղէտից յետոյ «առաջնորդարանի կատու» էք դառել, էլ չէք դուրս գալիս. պատասխանն այն պիտի լինի, որ ապացուցանէք, թէ ինչ գործեր կատարեցիք աղէտի ժամանակ, ինչ մասնակցութիւն ունեցաք որեւէ բողոքող ժողովում, ինչո՞վ տուեցիք ձեր հայրենասիրութեան համար:

«Լուսման» ասումէ. դուք դողացել էք Շուտի 200 երեսանոց աշխատութիւնը, կողոպտել նորա մտքի արդիւնքը եւ ձեր անունով հրատարակել, Պ. Առաքելեան: Նոյն բանը «Լուսայից» Լումայ

առաջ «Տարազն» է ասել: Իսկ դուք պատէպատ էք ընկնում և չէք կարողանում արդարանալ:

«Լուսման» շատ քան է ասել ձեր մասին և դեռ շատ բան ունի ասելու:

Ձեր առարկութիւնների պատասխանը դուք ստացաք պ. Շուտից, որին դուք թերուս էք անուանում (հետաքրքիր է իմանալ թէ՛ինչ նոմէր ունի ձեր դիպլոմը և Պարսկաստանի ո՞ր համալսարանից), մենք ձեզ մի խորհուրդ ենք տալիս. երբ ձեր մարդկային սխալանքների մի մասը ձեր երեսովն են տալիս, աւելի լաւ է լռէք և օգտուէք:

Այս ըստ էութեան. այժմ մի քանի խօսք Պ. Առաքելեանի պօլէմիկայի ձևի մասին: Պ. Առաքելեանին մի մարդ իւր ստորագրութեամբ մեղադրում է մի խոշոր գրական գողութեան մէջ, որ ինքը Առաքելեանն էլ չէ հերքում, ասելով թէ արդարեւ ինքն օգտուել է այդ աշխատութիւնից. իսկ Առաքելեանը կարելի է համարում այս հարցի մասին գրելիս «Լուսմայի» խմբագրին հայհոյելու և «Լուսմայի» աշխատակիցներին մութ ոյժեր անուանել, մինչ դեռ այդ աշխատակիցների ծնկներում աւելի լուսաւոր մտքեր կան և աւելի խելք, քան Պ. Առաքելեանի գլխում: Ի՞նչ կապ «Լուսմայի» աշխատակիցների և Հ. Առաքելեանի ու Շուտի մէջ ծագած վէճի մէջ. այս միեւնոյնը կլինի, եթէ մինք այսօր ասենք, թէ Պ. Առաքելեանը բոլոր իւր ներկայ և ապագայ բանակներում մեղաւոր է, որովհետեւ Առաքելեանի ազգականներից կամ անուանակեցներից մէկը եօթանասնական թուականներին Թաւրիզի ուսական հիւպատոսարանից մի դօկումէնտ գողանալու համար, ասում են, մեղադրուելիս է եղել և դատուել է Երեւանի նահանգական դատարանում: Արդեօք սա ապացոյց է թէ Պ. Հ. Առաքելեանցը մեղաւոր է այս կամ այն խնդրում կամ միթէ սրանից կարելի է եզրակացնել, թէ գիցուք, նա կոնդակ է գողացել:

ԳԻՒՏ Ա. Ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

Թիֆլիս. Պատրիկին.—Ձեր ուղարկած «Կենսագրական շարքը» ստացանք, որոնցից առ այժմ հրատարակում ենք միմիայն «Անհունի շէմքումը»:

« Ն. Յարոյին—«Իմ ճանապարհորդական յիշողութիւններից» չկարողացանք այս համարում տպագրել. մնաց 1 համարին»:

Վեննա. Գ. Ահարոնեան.—Ձեր յօդուածը ստացանք և կտպենք միւս համարից:

Կարս. Բ. Թորոյեան.—Ստացանք Մատիլդ Սերաօի «Երեք նամակների» թարգմանութիւնը:

Մոսկուա. Ղուկաս Բեմեչեճեան. —Խնդրում ենք ուղարկել Խմբագրութեանս «Լուծայի»-ի Ձեզ մօտ զանձուած բաժնէգները:

Աստարա. Գ. Շ.—Խնդրում ենք ուղարկել 1905 և 1906 թուերի բաժնէգինը:

Կարս. Ա. Բէգ-Յովս.—Ձեր բրօշուրը ուշացաւ տեղիս ընդհանուր դժբաղդութիւնների պատճառով. կստանաք այս օրերս:

Ս. Էջմիածնից գրում են.

«Ս. Էջմիածնի Սինօդը միաձայն վճռով քննիչ կարգեց

Հ. Բենիկ վարդապետին Թիֆլիսի Հայոց Թեմական Ատենում կատարուած զանազան զեղծումները քննելու համար»:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ՆՈՐ-ԴԱՐԻ“

բաժանորդագրութիւն

Թերթի վարչութիւնը որոշել է «Նոր-Դար»-ի սոյն տարուայ վերջին (հոկտ., նոյեմբ. և դեկտեմբ.) ամիսների համարները ՁՐԻ ուղարկել նրանց, որոնք ցանկանում են «Նոր-Դար»-ին բաժանորդ գրուել առաջիկայ 1906 թուականին հետևեալ պայմաններով.

1) Այժմէն 1906 թ. համար բաժանորդ գրուողը վճարում է 10 ռուբլի բաժանորդագինը և այս տարուայ համարների էքսպեդիցիայի համար 50 կոպէկ և ստանում է բաժանորդ գրուելուց յետոյ այս վերջին երեք ամիսուայ ընթացքում լոյս տեսնող համարները ՁՐԻ:

2) Նրանք որոնք չեն կարող միանուագ վճարել տարեկան բաժանորդագինը, կարող են բաժանորդ գրուելի ուղարկել 5 ռուբլի և 50 կոպ., իսկ դեկտ. վերջումը մնացորդ 5 ռուբլին և կըստանան այս վերջին երեք ամիսուայ ընթացքում լոյս տեսնող համարները ՁՐԻ և առաջիկայ 1906 թուականի համարները մինչև տարուայ վերջը:

Հասցէն՝ Тифлисъ, редакция „Норъ-Даръ“.

1906 թ. Յունուարից

Աշխատակցութեամբ նոր և յայտնի գրագէտների կսկսուի պատկերազարդ

2 ը. „ՄԱՏԵՆԱԳԷՏ“ 2 ը.

Նոր ամսագրի հրատարակութիւնը, որին պատակն է ծառայել հասարակութեան որպէս գրական ինքնակրթութեան աղբիւր
Համարը կունենայ 48-64 էջ:

Մինչև դեկտեմբերի 10-ը բաժանորդ գրուողը կստանայ «Բաւոարան Հայ կենսագրութեանց» գիրքը, որ առանձին արժէ 70 կոպ. իսկ եթէ բաժանորդների թիւը հասաւ 1200-ի, ամեն մի բաժանորդը կըստանայ «Հայոց պատմութեան նոր շրջանը» գիրքը, որ կարժենայ առանձին 1 ը. 25 կոպ.

Բաժանորդագինը միմիայն 2 ըուբլի տարեկան, Պարսկաստան 2 ը. 50 կ. արտասահ. 8 ֆր.

Հասցէն Тифлисъ, Ред. жур. «Матенагетъ» Պանասեիչա փող.
№ 1 (կուկիա): Բաժանորդ կարելի է գրուել նաև Զ. Գրիգորեանցի և «Գուտտէներգ» գրավաճառանոցներում:
Տասը բաժանորդ գտնողը ինքը ձրի կը ստանայ:
Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Հայկ Տէր-Աստուածատրեանց

ԲԱՅՈՒԱԾ Է 1906 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Ա Ր Ե Ա Լ Ո Յ Ս»

գրական, յասարակական, քաղաքական, տնտեսագիտական
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

24

պատկերազարդ յաւելածներով որ կանոնաւորապէս
լոյս կը տեսնեն ամիսը երկու անգամ

Թերթի ձգտումն է պետական սահմանադրական կազմ,
կովկասեան ներքին լայն ինքնավարութիւն, տեղական զե-
մատլօ, զեմատլոյական մանր միութիւններ և ազատ կապակցում
այդ մանր միութիւնների:

Հողի բաւարար բաժիններ սակաւահող գիւղացուն՝
պետական և կալւածական հողերից ,և օրէնսդրական բաւարարու-
թիւն բանւորի կենսական պահանջներին:

Ընտրական սկզբունքի լայն գործադրումը ընդհանրապէս,
և մասնաւորապէս մեր դպրոցական գործի կազմակերպութեան,
եկեղեցական կալւածների տնտեսութեան և հասարակական
հիմնարկութիւնների ղեկավարութեան մէջ:

Թերթի գլխաւոր ուժը ուղղած կըլինի հայ կեանքի
պահանջներն օտաջ մղելու և աշխատելու նրանց իրականացմա-
նը ղեմակրատ ոգով:

Բաժանորդացրութեան պայմանները

ԹՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Տարեկան .	7 ռ. — —	32 ֆր. 28 մարկ. 28 շիւս 7 դոլ.
Վեց ամիսը .	4 » — —	20 » 16 » 16 » 4 »
Երեք ամիսը .	2 » 75 կ. 12 »	10 » 10 » 2 »
Մի ամիսը .	— — 25 « 4 »	3 » 3 » 1 »

Տարեկան բաժանորդները կարող են վճարել մաս-մաս. Յուն-
ւար. 4. ռ. և յունիս. 3 ռ.:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չի ընդունում.

Կարելի է գրուել խմբագրատանը (Թիֆլիս, Գանովսկայա փող. № 11).
կամ գործակալների մօտ: Ուրիշ տեղերից գիմել. Тифлисъ, Редакция
газеты «Аршалуисъ» կամ Tiflis, Rédaction du journal «Arshalouis

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Գ. ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՑ

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ՆԵՐԿԱՅ 1906 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՂԲԻՐ աղբիւրի նպատակն է զարթացնել և զարգացնել հայ երեսայի մէջ բարի նախանձ դէպի վսեմն ու ազնիւը և ատելութիւն դէպի չարն ու վնասակարը: Աղբիւրը իր մատաղ ընթերցողների սրտերում ցանում է զթութեան, ինքնաճանաչութեան, անվեհերութեան սերմեր:

ՏԱՐԱԶ Տարազը Աղբիւրի հասունացած սաների խնդակցութեան և վշտի արտայայտողն է՝ նրանց մտքերի զգացումների թարգմանը:

Տարազը ձգտում է առաջադիմութեան ուղիղ ճանապարհով ընթացողը, առաքինութեամբ օժտւած գիտութեան անշէջ լուսով զարգացած, հայրենասիրութեամբ բորբոքւած հայ անդամներ սնուցանել:

XXIV մանկական պատկերազարդ ամսագրի XXIV
ԵԻ

XVII պատկերազարդ շաբաթաթերթի XVII

Աղբիւր եւ Տարազ միեւնոյն հասցէով բաժանորդներին ծրի տրուելու են՝ Առողջապահիկ, Դեղափնջիկ, Դաստիարակ եւ Խլիւստրասիօն, որոնց համար առանձին բաժանորդագրութիւն առայժմ իրաւունք չենք համարում մեզ բանալ, քանի որ մեր երկիրը քաօսի մէջ է: Աղբիւր-Տարազ միեւնոյն հասցէով բաժանորդ գրողը կը ստանայ հետեւեալ №-ի հետ 1906 թ. մեծադիր, հատուածական, պատի օրացոյց, բաղկացած 370
թերթից:

Աղբիւրի տարեկան բաժանորդագինը 3ր. (Արտասահման 5 ր.)
Աղբիւր-Տարազ 10 ր. (Արտասահման 18 ր.) Տարազ 6 ր.

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакція АГБЮРЪ կամ ТАРАЗЪ, Tiflis,
(Caucase) Redaction AGBUR կամ TARAS

Խմբագիր-հրատարակիչ Տիգրան Մազարեան.

Ա Տ Ր Պ Ե Տ Ի

ՎԻՊԱԿԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱՃՈՒ

1. Պատկերներ Տաւր Պատ. Թրքահայերի կեանքից 1 ր.
2. Վիքերլայի գաղտնիքը. Թրքական սահմանադրութիւն և գանձարանի կողոպտիչները 1 ր.
3. Ալմաստ, 1, հատոր » » 1 ր.

4. Ալմաստ, 2, Բարձր Հայոց վիճակը կոտորածներից առաջ 1 ռ.
5. Ջալալիր. 77. 78 թ. Ռուս. Թուրք. կռուից արկած 1 ռ.
6. Վիպակները Երկու վէպ. Թրքահայ յեղափոխականների կեանքից 1 ռ.
7. Բժժածները Ինչից ստիպուած Թրքահայը զէնքի դիմեց 1 ռ.
- Կարելի է սիրել. Պատմական վէպ » 1 ռ.
8. ընտիր Թղթի վրայ իւրաքանչիւր հտ. 2 ըը.
- Խեղ. ԿԱՐԱՊԵՏ. Թրքահայ կեանքից » 1 ռ.
- ՔՈՌ-ԵՂԻԿ » » » 30 կ.
- ՇԽՆՈՑ » » » 30 կ.
- ԺԱՌԱՆԳՆԵՐ » » » 30 կ.
- ԲԷՐՍԱԻ ԱՌԱՔԷԼԸ » » » 25 կ.
- ԹՈՒԼՈՒՄԲԱՋԻՆԵՐ » » » 10 կ.

ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ

- Շուշան Երեք արարւած. Թրքահայ. կեան. 1 ռ.
Սարրաֆ հինգ » » » 30 կ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

- Խալիֆաթ Պատմական տեսութիւն. 50 կ.
Իմամաթ » » » 50 կ.

Դիմել Թիֆլիսի Կենտրոնական և Գուտտեմբերգ գրավա-
ճառանոցները:

открыта подписка на 1905 годъ.

на газету

„Тифлисскій Листокъ“

XXXI ГОДЪ ИЗДАНИЯ

Въ 1906 году газета «ТИФЛИССКІИ ЛИСТОКЪ» будетъ вы-
ходить, какъ и раньше, ежедневно кромѣ дней послѣпразд-
ничныхъ и понедѣльниковъ, по прежней полной программѣ
газеты политико-общественной и литературной, но безъ пред-
варительной цензуры

ПОДЪ НОВОЙ РЕДАКЦІЕЙ

и при усиленномъ и обновленномъ составѣ постоянныхъ сотрудниковъ

Выступая на защиту общенародныхъ идеаловъ гражда-
нской свободы, новая редакція будетъ проводить на страни-
цахъ «Тифлискаго Листка» идею наиболѣе широкаго осуще-

ствленія въ политико-государственной жизни всей Россіи демократическаго, представительнаго образа правленія. Но своей ближайшей задачей новая редація ставитъ служеніе интересамъ Закавказья и всѣхъ его народностей. Признавая за каждой изъ нихъ неотъемлемое право на всестороннее культурнонаціональное самоопредѣленіе, «Т. Л.» будетъ настаивать и организациі общекавказскаго самоуправленія съ представительнымъ всенароднымъ сеймомъ въ составѣ выборныхъ делегатовъ отъ разноплеменнаго населенія края, неразрывно связаннаго съ Россіей общегосударственными установленіями и законами.

Подписная цѣна

Съ доставкой въ Тифлисъ:

на 12 мѣс.—5 р., на 11 м.—4 р. 75 к. на 10 м.—4 р. 50 к., на 9 м.—4 р. 25 к., на 8 м.—4 р., на 7 м.—3 р. 50 к., на 6 м.—3 р., на 5 м.—2 р. 50 к., на 4 м.—2 р. 25 к., на 3 м.—1 р. 75 к., на 2 м.—1 р. 50 к., на 1 м.—75 к.

Съ перес. въ другіе города:

на 12 мѣс.—7 р., на 11 м.—6 р. 50 к., на 10 м.—6 р. на 9 м.—5 р. 50 к., на 8 м.—5 р., на 7 м.—4 р. 50 к. на 6 м.—4 р., на 5 м.—3 р. 50 к., на 4 м.—3 р., на 3 м.—2 р. 50 к., на 2 м.—2 р., на 1 м.—1 р.

Съ пересылкой за границу:

на 12 мѣс.—12 руб., на 11 м.—11 руб., на 10 м.—10 руб. на 9 м.—9 руб., на 8 мѣс.—8 руб., на 7 м.—7 руб., на 6 м.—6 руб., на 5 м.—5 руб., на 4 м.—4 руб., на 3 м.—3 р. 50 к., на 2 м.—2 р. 50 к., на 1 м.—1 р. 50 к.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ 1-го числа каждаго мѣсяца, исключительно въ конторѣ изданія, Головинскій проспектъ № 3.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой петита передъ текстомъ—10 коп. и послѣ текста—5 коп. Извѣщенія о зрѣлищахъ печатаются на первой страницѣ по 20 коп. за строку и на 4—по 10 коп. За объявленія въ справочномъ отдѣлѣ вѣщается по 8 коп. за строчку. Объявленія внѣ предѣловъ Закавказья принимаются исключительно въ центральной конторѣ торговаго дома Д. и Э. Метцль и К.° въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова и въ отдѣленіяхъ его—въ С-Петербургѣ, на Большой-Морской, № 11; въ Варшавѣ, Краковское предмѣстье, № 53. по 24 к.—передъ текстомъ и 12 коп. послѣ текста.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1906 ГОДЪ

НА ГАЗЕТУ

КАВКАЗЪ

подъ редакціей

П. А. ОПОЧИНКИНА.

Газета „Кавказъ“ будетъ выходить въ 1906 году ежедневно, кромѣ понедѣльниковъ и послѣпраздничныхъ дней,

Подписная цѣна

Для городскихъ подписчиковъ.

На 12 мѣсяцевъ 7 руб. 11 м. 6 р. 50 к. 10 м. 6 р. 9 м. 5 р. 50 к. 8 м. 5 р., 7 м. 4 р. 50 к., 6 м. 4. р., 5 м. 3 р. 50 к., 4 м. 3 р., 3 м. 2 р. 2 м. 1 р., 1 м. 15 к.

Для иногородныхъ подписчиковъ.

На 12 мѣсяцевъ 8 руб. 50 коп. » 11 м. 8 р., 10 м. 7 р. 50 к., 9 м. 7 р. 8 м. 6 р. 50 к., 7 м. 6 р., 6 м. 5 р. 50 к. 5 м. 5 р. 4 м. 4 р. 3 м. 3 р. 2 м. 2 р., 1 м. 1 р.

Допускается разсрочка для годовыхъ подписчиковъ.

Для городскихъ.

1-й взносъ при подпискѣ	.	.	.	.	2 руб.
2-й къ 1-му марта	.	.	.	.	2 "
3-й къ 1-му мая	.	.	.	.	2 "
4-й къ 1-му юля	.	.	.	.	1 "

Для иногородныхъ.

1-й взносъ при подпискѣ	.	.	.	.	2 руб.
2-й къ 1-му марта	.	.	.	.	2 "
3-й къ 1-му мая	.	.	.	.	2 "
4-й къ 1-му юля	.	.	.	.	1 „ 50 к.
5-й къ 1-му сентября	.	.	.	.	1 "

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: для объявителей Кавказскаго края впереди текста 16 коп. и позади текста 8 к. со строки петита или занимаемого ею мѣста; для остальныхъ — 20 коп. впереди текста и 10 коп. позади текста. Для лицъ, ищущихъ труда, и за многократныя объявленія допускается значительная скидка.

ПОДПИСКА И ОБЪЯВЛЕНІЯ ПРИНИМАЮТСЯ въ конторѣ газеты „Кавказъ„ (Эриванская площадь, домъ Харазовой, телефонъ № 182).

Лица и учрежденія, находящіяся въ г. Тифлиса плату за подписку и объявленія благоволятъ присылать въ контору газеты „Кавказъ„ полностью, безъ вычета за пересылку и съ точнымъ указаніемъ, на какой предметъ (за подписку или объявленія) высланы деньги.

Правительственныя мѣста и должностныя лица, находящіяся въ Тифлисъ, деньги за газету „Кавказъ„ и за объявленія въ ней имѣютъ направлять непосредственно въ контору газеты „Кавказъ„.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1906 Г. НА ЖУРНАЛЬ
„БИБЛИОТЕКА ПЕРЕВОДНЫХЪ РОМАНОВЪ“

Въ 1906 г. будетъ данъ полный переводъ
знаменитаго романа

„ПОХОЖДЕНІЯ РОКАМБОЛЯ“.

Сочиненія Понсонъ-дю Террайля:

24

тома убористой печати, въ каждомъ
отъ 12—15 печатныхъ лист. по 16 стр.
всего около 6000 стр.

24

Содержаніе; Драма Парижа. Таинственное наслѣдство.—Клубъ
червонныхъ валетовъ.—Грѣшница Турчанка.—Похожденія Рокамболя.
Испанка.—Смерть дикаря.—Местъ Бокара.—Воскресшій Рокамболь. На
каторгѣ въ Тулонѣ.—Сен-Лазарь (тюрьма).—Проклятая гостиница.—
Домъ умалишенныхъ.—Подземье.—Послѣднее слово о Рокамболѣ Опу-
стошители.—Душителі.—Милліоны цыганки.—Прекрасная саловница,
—Драма въ Индіи.—Правда о Рокамболѣ. Язвы Лондона.—Воспитатель-
ница дѣтей.—Потерянный ребенокъ.—Птичья клѣтка.—Неудачи Шо-
кинга.—Рокамболь въ тюрьмѣ. Любовь Лимузена.—Ньюгатское подзе-
мье.—Веревка повѣшеннаго (конецъ Рокамболя) Сумасшедшій изъ
Бедлама.—Съдой человекъ.

Книги эти составляли біографическую рѣдкость оцѣниваемую отъ 25—
40 рублей.

Подписная цѣна 6 р., съ доставкой 7 р.
Въ годъ 6 р., и пересылкой 7 р.

Полгода 3 руб. полгода 3 р. 50 к.

Допускается разсрочка отъ 2 руб.

Журналь будетъ выходить книгами два раза въ мѣсяцъ
1-го и 15-го числа.

Подписка принимается въ Спб., Невскій пр., 112 Книгоиздательство А. Насаткина
Подробные проспекты бесплатно.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1905 ГОДЪ

ЗАДУШЕВНОЕ СЛОВО

ДВА еженедѣльные иллюстрированные журна-
ла для дѣтей и юношества основанные С. М.
МАКАРОВОЙ и издаваемые подъ редакціей
П. М. ОЛЬХИНА.

Подписной годъ начался 1-го ноября 1904 г.—Первые №№
высылаются немедленно.

Гг. годовые подписчики журнала «З. Сл.» для дѣтей

МЛАДШАГО ВОЗРАСТА

(отъ 5 до 9 лѣтъ) получать.

52 №№ И 43 ПРЕМІИ.

Въ числѣ послѣднихъ: БОЛЬШУЮ КАРТИНУ въ краски „МОЛО-
ДАЯ БАБУШКА“, 12 ИГРЪ И ЗАНЯТІЙ на большихъ, раскрашен-
ныхъ и черныхъ, листахъ; МАЛЕНЬКІЙ РУССКІЙ ИСТОРИКЪ;
6 книгъ „БИБЛИОТЕЧКИ-МАЛЮТКИ“ и мн. др.

Гг. годовые подписчики журнала „З. Сл.“ для дѣтей

СТАРШАГО ВОЗРАСТА

(отъ 9 до 14 лѣтъ) получать

52 № № И 38 ПРЕМІЙ.

Въ числѣ послѣднихъ: богато иллюстриров. „ИСТОРИЮ НАПОЛЕО-
НА“ въ 12 вып.; 12 иллюстр. кн. СОЧИНЕНІЙ РУССКИХЪ И ИНОСТР.
ПИСАТЕЛЕЙ; роск. худож. изд. „ПУШКИНЪ ВЪ ИЛЛЮСТРАЦІ-
ЯХЪ“, АЛЬБОМЪ СТИХОТВОР. на 12 иллюстр. откр. писем. мн. др.

Кромѣ того, при каждомъ изданіи будутъ высылаются:
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА и „ДѢТСКІЯ МОДЫ“.
Подписная цѣна каждаго изданія „Задуманнаго Слова“, со
всеми объявленными преміями и приложеніями, съ доставкой
и пересылкой на годъ 6 рублей.

Допускается разсрочка на 3 срока: 1) при подпис-
кѣ, 2) въ 1 февраля и 3) въ 1 мая—по 2р.
Съ требованіями, съ обозначеніемъ изданія (возраста), въ контору
журнала „ЗАДУШЕВНОЕ СЛОВО“ при книжномъ магазинѣ ТО-
ВАРИЩЕСТВА М. О. ВОЛЬФЪ—С., Петербургъ, Гостиный Дворъ, 18.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА ГАЗЕТУ

БАКУ

НА 1906 ГОДЪ, IV ГОДЪ ИЗДАНІЯ

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА НА ГАЗЕТУ „БАКУ“.

Съ доставкой въ Баку: на годъ 7 р. 11 м. 6 р. 50 к., 10 м 6 р. 9 м.

5 р. 50 к. 8 м. 5 р., 7 м. 4 р. 50, 6 м. 4 р., 5 м. 3 р. 50 к., 4 м. 3 р., 3 м. 2 р. 50 к., 2 м. 1 р. 50 к., 1 м. 1 р.

Съ пересылкой въ другіе города: на годъ 8 р. 50 к., 11 м. 7 р. 50 к. к. к., н. 7 р., 9 м. 6 р. 50 к., 8 м. 6 р. 7 м. 5 р. 50 к., 6 м. 5 р. 5 м. 4 р. 50 10 4 м. 4 р., 3 м. 3 р. 2 м. 2 р. 50 к., 1 р. 50 к.

За границу: на годъ 15 р., на полгода 8 р.

Подписываться можно на всь сроки, но не иначе какъ съ перваго числа каждаго мѣсяца.

За перемѣну адреса просить высылать 5 семикопѣйчныхъ марокъ.

Отдѣльные номера «Баку» продаются въ конторѣ газеты и у разносчиковъ по 5 к.

Пріемъ и печатаніе объявленій

Плата за объявленія: для мѣстныхъ впереди текста за строку петита (или занимаемое ею мѣсто)—15 к., позади текста—10 к. Для иногородныхъ впереди текста 20 к., позади текста 10 к. за строку петита. Многократныя объявленія по соглашенію съ конторой. Объявленія отъ лицъ ищущихъ труда печатаются за половину плату.

Подписка и объявленія принимаются въ конторѣ редакцій и ежедневно кромѣ праздниковъ, отъ 9 до 4 ч. дня и отъ 5 до 8 ч. веч.; въ праздники—отъ 10 до 12 ч. дня

Редакторъ-издатель принимаетъ для личныхъ объясненій ежедневно, кромѣ праздниковъ, отъ 1 до 4 час. дня.

Статьи, присылаемыя въ редакцію, въ случаѣ надобности подлежатъ исправленію и сокращенію. Крупныя не принятые статьи сохраняются въ продолженіи 1 мѣс., мелкія ни возвращаются. На рукописяхъ должны быть означены: фамилія автора, его адреса, и условія гонорара; безъ этого послѣдняго условія статьи считаются бесплатными.

Баку, Великокняжеская, Гранд-Отель.—Телефонъ № 518.

1906 ՏՆԱՆԵՒԹԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ 1906

Բացում է բաժանորդագրութիւն

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

Դրական, բաղաժան, պատմական եւ համրային

Ա Մ Ս Ա Ք Ր Ի

ԼՈՒՄԱՆ ԵՌԻՆՈՒԱՐԻՅ ԿԶՐԱՏԱՐԱՆՈՒԻ ՀԵՏԵՒԵԱԼ
ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԾՐԱԴՐՈՂ

1. Ինքնուրոյն եւ ուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմուածքներ եւ ոտանաւորներ. այլ եւ կենսագրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր եւ յօդուածներ:

3. Ճանապարհորդութիւններ եւ ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյագիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն եւ կրթական գրական երկերի:

6. Ներքին տեսութիւն:

7. Քաղաքական տեսութիւն:

8. Այլ եւ այլք. տեղեկութիւններ գիտութիւնից եւ արուեստից:

9. Խմբագրութեան պատասխաններ:

10. Յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԵՅ»-ին կաշխատակցեն մեր հետեալ աշխատակիցները.—Օր նուարդ Աղանեան, Տ. Տ. Հապիշ Զիլիկարեան, Տիրուհի Կոստանեան, պ. պ. Ասրպետ, Աշակ Զիլիկարեան, Աշակ Զոպանեան, Բենիկ վարդապետ, Գարեգինարեան, Դրիգոր Վանցեան, Երուանդ Զահագիզ, Իսահակ Յարութեանեան, Իւրիկ Վահրովսկի, Կարապետ Կոստանեան, Միկաէլ Բերբերեան, թմ. Մ. Արամեան, Միխայիլ Փամաւեան, Մկրտիչ Բարխուդարեան, Մկրտիչ Դազարեան, Մուրացեան, Մուշեղ Վ., MARS, Մ. Շուրեան, Յովհաննէս Յովհաննիսեան. Ն. Յարոյ, Նիկ. Քարամեան, Զիրվանգարէ, Պերմ Պոռեան, Սարգիս Մանասեան, Սեփակ Գարիկեան, Վրդանէս Փափագեան, Տ. Վ., Քաշերունի, Քենասիր, **, Յար. Թումանեան եւ այլն եւ այլն:

Տարեկան բաժանորդագրիւն է Ռուսաստանում 8 ռուբլի, կես տարուանը՝ 5 ռուբլի. խաւաքանիւր համարը՝ մի ռուբլի, Արաստահանում 27 Ժրանկ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լուծալ»ի խմբագրատանը Պօլիցէյսկի 7, եւ Կենտրոնական գրավաճառանոցում. իսկ գաւառներում մեր գործակալների մօտ:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция е-
жомѣсячнаго журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝
Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԴԻՐՏ Ա. ԴԱԶ. ԱՂԱՆԵԱՆԵՅ

Մօս ապագայում Թիֆլիսում կսկսենք հրատարակել

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԴԱՅԻՆ ՕՐԱԹԵՐԹԸ

Եւ ՀԱՅՐԵՆԻՔ շաբաթաթերթը

հետեւեալ ծրագրով

1. Պետական կարգադրութիւններ: Հեռագիրներ:
2. Առաջնորդող յօդուածներ հանրային հարցերին վերաբերեալ:
3. Ներքին տեսութիւն:
4. Արտաքին տեսութիւն:
5. Ֆէլիէտօն:
6. Դպրոց և ժանկավարժութիւն:
7. Մամուլի տեսութիւն:
8. Մատենագիտութիւն և գրախօսութիւն:
9. Գեղեցիկ գրականութիւն և ճանապարհորդութիւններ:
10. Դիտութիւն և արուեստ:
11. Թատրոն և երաժշտութիւն:
12. Օրագրութիւն:
13. Թղթակցութիւններ:
14. Արդիւնաբերութեան տեսութիւն:
15. Տեղեկագիր:
16. Խմբագրութեան պատասխաններ:
17. Յայտարարութիւններ:
18. Պատկերներ և ծաղրանկարներ:
19. Զանազան յաւելուածներ առանձին գրքոյկներով:

ԲԱԺՆԵԳԻՆ

օրաթերթի	շաբաթաթերթի
Տարեկան 6 փութի	3 փութի
6 ամսուան 3-50 կ.	1-50 կոպ.
3 « —1-80—	—75 »
1 « —75—	—25 »
առանձին համարը 3 կոպէկ.	7 »
Արտասահման տարին 20 ֆրանք.	տարին 10 ֆրանք

Խմբագիր՝ Դիւտ ա. ք. Աղանեանց
Հրատարակիչ՝ Օր. Նուարդ Աղանեանց

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ, Полицейская, 7.

Թէ օրաթերթի և թէ շաբաթաթերթի հրատարակութեան վերաբերմամբ կտանք առանձին ծանուցում:

